

M. Ə. DƏMİRLİ
Ə. R. ƏLƏSGƏRLİ

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ

CİNAYƏT HÜQUQU

(qədim zamanlardan 1920-ci ilədək)

Bakı-1999

BBK 34(09)
D-44

Giriş, III və IV fəsillər
hüquq elmləri namizədi M. Ə. Dəmirli tərəfindən,
I və II fəsillər Ə. R. Ələsgərli ilə birgə müəllifliklə işlənmişdir

Rəyçilər:

E. H. Həsənov, hüquq elmləri namizədi

A. N. Muradov, hüquq elmləri namizədi

Dəmirli M. Ə., Ələsgərli Ə. R. Azərbaycan hüquq tarixi: cinayət hüququ (qədim zamanlardan 1920-ci ilədək). – B., Azərneşr, 1999. – 204 s.

Monografiyada Azərbaycanda hüquq sahələrindən birinin – cinayət hüququnun inkişaf tarixi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq edilir. Tədqiqat materialı qədim dövrlərdən başlayaraq 1920-ci ilə qədər olan böyük bir dövrü əhatə edir.

Kitabdan ali hüquq təhsili müəssisələrinin tələbə, aspirant və müəllimləri, o cümlədən Azərbaycan hüquq tarixi ilə maraqlanan oxucular faydalana bilərlər.

D $\frac{1202000000}{M-651(07)-9}$

BBK 34(09)

ISBN 5-552-01756-9

© Dəmirli M.Ə., Ələsgərli Ə.R. – 1999.

**Azərbaycan tarixinin
öyrənilməsində əvəzedilməz
xidmətləri olan mərhum
akademik
Ziya Bünyadovun
unudulmaz xatirəsinə
hərsl olunur**

ÖN SÖZ

Ölkəmizdə ictimai və dövlət həyatının demokratikləşdirilməsi, hüquqi dövlət quruculuğu, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı yaranan yeni münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi, cinayətkarlığa qarşı səmərəli mübarizənin təşkili cinayət hüququ sahəsində də islahatlar aparılmasını tələb edir. Bu sahədə aparılacaq islahatlar isə problemin tarixi-hüquqi araşdırılmasını zəruri edir.

Bu baxımdan təqdim edilən tədqiqat işi günün tələblərini nəzərə alan bir iş kimi diqqəti cəlb edir. İşin əsas istiqaməti və həcmi müəlliflərə dövlət və hüquq tarixinin tədqiqində bu günə qədər mövcud olan müəyyən çərçivədən kənara çıxmaqla, cinayət hüquq tarixini əlahiddə şəkildə öyrənməyə imkan verir. Monoqrafiyada cinayət hüquq tarixi xronoloji ardıcılıqla öyrənilmiş və sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada Azərbaycan hüququnun bir sıra mənbələri və ayrı-ayrı dövrlərinin qanunvericiliyi ilk dəfə ola-

ÖN SÖZ

raq cinayət-hüquqi təhlilə cəlb edilmişdir. Aqven kilse məclisinin qərarlarının, Car-Tala Qanunnaməsinin və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cinayət qanunvericiliyinin tədqiqi bu qəbildəndir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda islam dininin yayılması, həm də onun sonrakı dövrü üçün hüquq sistemini müəyyən edən əsas amil olmuşdur. Orta əsrlərdən başlayaraq uzun bir müddət ərzində Azərbaycanın cinayət hüququ əslində islam cinayət hüququ olmuşdur. Lakin bu heç də onun statik bir vəziyyətdə qalması demək deyildir. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanda müxtəlif islam hüquq məktəblərinin və məzhəblərin bu və ya digər dərəcədə hökmran rol oynaması cinayət hüquq tarixinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Demək olar ki, məhz bu cəhət tədqiqat işində nəzərə alınaraq islam hüququnun tətbiqi tarixi inkişafın müxtəlif dövrləri ilə əlaqələndirilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı mövzular yaxın dövrə qədər qadağan edildiyi üçün həmin dövrün dövlət və hüquq tarixi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması bu gün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada 1918-1920-ci illər cinayət qanunvericiliyinin tədqiq olunması, xüsusən də onun ilkin mənbələrdən istifadə edilməklə araşdırılması tədqiqatın əhəmiyyətini artıran cəhətlərdəndir.

Təqdim edilən monoqrafiyanın müəllifləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bu tədqiqat işi Azərbaycan cinayət hüququnun qədim dövrlərdən əsrimizin əvvəllərinə qədərki dövrdə inkişaf tarixinin kompleks və sistemli şəkildə tədqiqi sahəsində yalnız ilk cəhddir. Ola bilər ki, müəlliflərin tədqiqat işində oxuculara təqdim etdikləri bəzi mülahizə və nəticələr birmənalı qarşılanmasın. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, Azərbaycan cinayət hüquq tarixinin istər ümumilikdə, istərsə də ayrı-ayrı

ÖN SÖZ

dövrələr üzrə dərindən araşdırılması hüquq elminin gündəliyində duran başlıca məsələlərdən olaraq qalır.

Fikrimizcə, oxuculara təqdim olunan bu kitab bütövlükdə Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsinə layiqli töhfə kimi oxucuların diqqətinə səbəb olacaq və bu sahədə aparılan araşdırmaların gələcəkdə daha da genişlənməsinə təkan verəcəkdir.

Qurbanov H. S.

hüquq elmləri doktoru

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	11
<i>I FƏSİL.</i> İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA	25
1. DÖVLƏTQƏDƏRKİ CƏMİYYƏTDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA	25
2. QƏDİM AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLK DÖVLƏTLƏRİN YARANMASINDAN İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA	29
3. İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ ƏSAS HÜQUQ ABİDƏLƏRİNƏ GÖRƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA	38
Avestaya görə cinayət və cəza	38
Sasani Qanunnaməsi	44
Kilsə kanonlarına görə cinayət və cəza. Aqven kilsə kanonları	45
<i>II FƏSİL.</i> İSLAMİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA	55
1. İSLAM HÜQUQU ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA HÜQUQ SİSTEMİ KİMİ	55
1.1. AZƏRBAYCANDA İSLAMLAŞMANIN BAŞLANĞICI: İLK DÖVRLƏR YERLİ ADƏTLƏRİN SAXLANMASI	56
1.2. İSLAM HÜQUQU: MƏNBƏLƏRİ VƏ MƏKTƏBLƏRİ	61
Fiqh və onun sistemi	62
İslam hüququnun mənbələri	63
İslam hüquq məktəbləri	66

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

2. İSLAM CİNAYƏT HÜQUQUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ	69
Hədd cinayətləri.....	73
Qisas və diyə cinayətləri.....	104
Təzir cinayətləri.....	115
3. ORTA ƏSRLƏR BOYU AZƏRBAYCANDA İSLAM HÜQUQUNUN TƏTBİQİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	119
4. ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA QANUNLAŞDIRMA VƏ CİNAYƏT HÜQUQU	133
Uzun Həsənin Qanunnaməsi.....	133
Fərmanlar	134
Car-Tala Qanunnaməsinə görə cinayət və cəza.....	137
<i>III FƏSİL. RUSİYA İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ OLDUĞU DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA.....</i>	147
1. AZƏRBAYCANDA RUS CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏTBİQİNİN İLK MƏRHƏLƏSİ.....	147
2. AZƏRBAYCANDA MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMİŞ RUS CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏTBİQİ.....	150
Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunname	150
1845-ci il Cinayət və islah cəzaları Qanunnaməsinin yeni redaksiyaları.....	155
1903-cü il Cinayət Qanunnaməsi.....	156
3. BAKI KOMMUNASI DÖVRÜNDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	160
<i>IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİ.....</i>	169
Cinayət qanunvericiliyinin ümumi səciyyəsi.....	169
Cinayət qanunvericiliyinin inkişafının əsas istiqamətləri. Əsas cinayət qanunvericilik aktları.....	173
PEZİOME	188
PREDMET GÖSTƏRİCİSİ	191
BİBLİOQRAFİYA	196

GİRİŞ

TƏDQIQATIN VƏZİFƏLƏRİ. Azərbaycan hüquq tarixi ictimai elmlər sırasında ən az tədqiq olunan sahələrdəndir. Hüquq elmləri sistemində özünəməxsus yerlərdən birini tutan Azərbaycan hüquq tarixi istər ümumilikdə, istərsə də ayrı-ayrı dövrlər və hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiq edilmədiyindən bu sahədə əhəmiyyətli dərəcədə hiss ediləcək boşluq yaranmışdır. Bilindiyi kimi, Azərbaycan hüquq tarixinin tədqiqi sahəsində barmaqla sayıla bilən bir neçə işi istisna etməklə, indiyədək aparılan araşdırmalar, başlıca olaraq, sovet dövrünün ilk onilliklərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir¹. Bu cəhət özünü cinayət hüquq tarixinin tədqiqi sahəsində

---

¹ Вах: История государства и права Азербайджанской ССР (Великая октябрьская социалистическая революция и создание советской государственности в Азербайджане). Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1964; История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг.). Баку, Изд. «Элм», 1973; Бабаев А. С. Создание основ советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджане. Б., Азернешр, 1973; Халафов М. С. Гражданское право Азербайджанской ССР в период строительства социализма. Б., Азернешр, 1977.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

də qabarıq şəkildə büruzə verir.

Cəmiyyətin keçmişinin öyrənilməsi bugünkü sosial gerçəkliyin dərk edilməsi işində mühüm vasitədir. Şübhəsiz ki, bu proses cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etməlidir. Mövcud həyat hüquqi gerçəkliksiz mümkün olmadığı kimi, cəmiyyət həyatının dinamik inkişafının öyrənilməsi də hüququn tarixi inkişafını öyrənmədən tam və bitkin olmayacaqdır. Onu da qeyd edək ki, həyat daim inkişafdadır və bu, qanunvericilikdə müntəzəm olaraq yeniliklər tələb edir.

Hər bir cəmiyyətdə, hər bir dövlətdə, professor İ. İsmayılovun qeyd etdiyi kimi, «qanunların sabitliyi, dayanıqlığı, adətən, onların tarixi inkişaf şəraiti ilə müəyyən olunur. Qanun həyatın tələblərindən doğmalı, xalqın hüquq düşüncəsini əks etdirməli, onun adət, ənənələrinə, əxlaqi normalarına söykənməlidir. Xalqın həyatı, hüquq düşüncəsi dəyişdikcə qanunlar da dəyişməlidir. Xalqın tarixi həyat şəraitində kökü olmayan qanun müvəqqəti, keçici və yaxud da ölü ola bilər»². Daha sonra bu fikri cinayət hüququna münasibətdə inkişaf etdirən müəllif, onu bir qədər də konkretləşdirir: «...hər bir yeni cəmiyyət qanununa tarixi qiymət vermək, cinayət hüququnun tənqidi təhlilinin vacib üsullarından biridir. Odur ki, həm qanunverici və həm də hüquqşünas alimlər cinayət qanunlarının islahatı ərəfəsində cinayət hüquq normalarının inkişaf tarixini öyrənməli, zamanın süzgəcindən keçən mütərəqqi nə varsa hamısını götürməlidir»³. Rus alimi N.S. Taqantsevin çox düzgün müşahidəsinə görə, «hüququn bütün sahələrindən daha çox dəyişkənliyi cinayət hüququdur: bütün siyasi və sosial çevrilişlər cinayət və cəza anlayışlarında əyaniliklə əks olunur və həyat

² Bax: İsmayılov İ. A. Cinayət qanunu // Cinayət hüququ (Ümumi hissə). Dərslük – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1995, s. 25-26.

³ Bax: yenə orada, s. 26.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

nə qədər tez inkişaf edirsə, o qədər də tez bu islahatlar baş verir»⁴.

Müstəqil dövlətimizin hüquq sisteminin formalaşdırıldığı hazırkı mərhələdə, ictimai və dövlət həyatındakı dəyişikliklərin dönməz xarakter aldığı və bu dəyişikliklərə uyğun olaraq cınayət qanunvericiliyinin yeniləşdirilməsi şəraitində müraciət edilən tədqiqat mövzusunun aktuallığı birə on artır. Digər tərəfdən, hesab edirik ki, bütövlükdə tarixi tədqiqatın mövzusunun aktuallığını yalnız hazırkı dövrün vəzifələrinin həllinə münəcər etmək olmaz, başqa sözlə, tarixi tədqiqatın mövzusunun aktuallıq dərəcəsi onun yalnız müasirliyə xronoloji yaxınlığı ilə ölçülə bilməz.

Hüquq tarixi elmi bütövlükdə hüquq sistemini, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin, institutlarının və normalarının inkişafını öyrənir. Onun əsas təyinatı tarixi-hüquqi təcrübəni ümumiləşdirmək, təhlil etmək və zəruri nəticələr çıxarmaqdır. İnsan təcrübəsinin «saxlama yeri» və «qoruyucusu» kimi tarix, o cümlədən hüquq tarixi bu təcrübəni öyrənməklə və ümumiləşdirməklə öyrənilən hadisələrin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərk etməyə və səhvlərin təkrarlanmasından yan keçməyə imkan verir.

Hüquq tarixi hüquqi fenomenlərin təşəkkül və inkişafını həm zaman, həm də məkan hüdudlarında tədqiq edir. Bu baxımdan Azərbaycan hüquq tarixinin zaman hüdudları hüququn meydana gəlməsindən bugünkü vəziyyətinə qədər olan əsas dövrlər, məkan hüdudu isə Azərbaycan ərazisidir.

Təqdim edilən tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanda hüququn sahələrindən birinin – cınayət hüququnun qədim dövrlərdən əsrimizin əvvəllərinə qədərki dövrdə inkişaf tarixinin araşdırılması, həmin hüquq sahəsinin daha mühüm hüquq normaları və hüquq

⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. 1. М., 1994, с. 105.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

abidələrinin məzmun və strukturunun təhlil edilməsidir.

İndiki şəraitdə Azərbaycan hüquq tarixinin, o cümlədən cinayət hüquq tarixinin öyrənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla, bir sıra problemlərlə bağlıdır:

1) xüsusilə qədim və orta əsrlər dövrü üzrə tarixi-hüquqi faktların qıtlığı, bir çox mənbələrin qüsurlu və yarımçıq olması, hüquq tarixinin predmetindən kənara çıxan bir sıra problemlərin mövcudluğu;

2) Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsində elmi irsin kasadlığı;

3) Azərbaycan hüquq tarixi sahəsində aparılan tədqiqatların bütövlükdə Azərbaycan tarixi elminin bir sıra köklü problemlərindən asılılığı.

Qeyd edilən problemlərin hər birinin Azərbaycan cinayət hüquq tarixinin tədqiqinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcəyi göz qabağındadır və artıq şərhə ehtiyac duyulmur.

DÖVRLƏŞDİRMƏ. Tarixi tədqiqatların aparılması, eləcə də tədris nöqtəyi-nəzərindən tarixin öyrənilməsi üçün onun dövrləşdirilməsi (dövlərə bölünməsi) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarix hadisələrin fasiləsiz axını olsa da, elmi təhlil tarixi materialın müəyyən zaman kəsiklərinə – dövrlərə bölünməsinə tələb edir.

Azərbaycan cinayət hüququnun tarixi Azərbaycan hüquq tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan cinayət hüququnun inkişaf tarixinin öyrənilməsi onun Azərbaycan hüquq tarixi ilə bilavasitə bağlı olan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövrləşməsinə söykənməlidir.

Dövrləşdirmə Azərbaycan hüquq tarixinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı mühüm problemlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixində onu çox vaxt materialın sırf subyektiv mülahizələrlə qaydasız bölgüsü əvəz edir. Belə olduqda tədqiqat obyektinin

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

real hərəkəti ilə əlaqə diqqətdən kənarında qalır. Bütövlükdə Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi probleminin zəif işlənməsi, bu və ya digər dövrün bölgüsünün elmi cəhətdən ciddi şəkildə əsaslandırılmaması Azərbaycan hüquq tarixinin, o cümlədən onun bir sahəsi kimi cinayət hüququnun tarixi inkişafının da dövrləşdirilməsi probleminin həllini çətinləşdirir.

Nəzərə alsaq ki, dövrləşdirmə «sadəcə olaraq materialın daha münasib yerləşdirilməsi və ya sistemləşdirilməsi deyil, tarixdə daha əsas məqamların ayırd edilməsidir», «tədqiqat predmetinə münasibətdə zahiri olan deyil, bu predmetin özünün zaman etibarilə real inkişafının əks edilməsidir»⁵, onda birmənalı şəkildə belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər ümumi tarixin, istərsə də ayrı-ayrı ölkələrin tarixinin, o cümlədən sahələr üzrə tarixin dövrləşdirilməsi həmin tarixin özünün öyrənilməsinə əsaslanıb bilər. Buna görə də haqlı olaraq dövrləşdirmənin aparılması tədqiqatın başlanğıcı deyil, yekunu hesab edilir, zira «heç bir ümumiləşdirmə, heç bir nəzəriyyə, nə qədər gözəl və cəlbedici olsa da, materialın bilavasitə öyrənilməsi ilə əldə edilməyibsə, tarixçinin gözündə mövcudluq haqqına malik olmur. Tarixçinin metodu sırf mücərrəd mühakimələrə, *a priori* yozumlara yol vermir»⁶.

Azərbaycan hüquq tarixinin böyük bir hissəsinin tədqiq olunmaması da vəziyyəti bir qədər mürəkkəbləşdirir. Bununla belə, hesab edirik ki, ilkin olaraq iki şertə əməl olunması vacibdir:

1) hüquq tarixinin dövrləşdirilməsi bütövlükdə Azərbaycan tarixinin başlıca mərhələlərini nəzərə al-

⁵ Микулинский С. Р. Методологические вопросы историко-научного исследования // В кн.: Проблемы истории и методологии научного познания. М., Изд. «Наука», 1974, с. 33.

⁶ Виноградов Л. Г. История правоведения. Курс для историков и юристов. М., 1908, с. 8.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

malıdır, çünki onun həyatının bütün sahələrindəki dəyişikliklərlə sıx bağlıdır;

2) hüququn özünün inkişafındakı əsas məqamlar, bu inkişafa təsir edən müəyyənədicə amillər aşkar edilməli və dövrləşdirmə bu meyarlar əsasında aparılmalıdır.

Dövrləşdirməyə başlıca olaraq iki cür yanaşma mövcuddur. Marksist tarix elmi üçün ənənəvi olan *formasiyon yanaşma* dövrləşdirmədə maddi-iqtisadi amilləri mütləqləşdirir, digər mühüm amilləri isə nəzərə almır. Digər yanaşma isə *sivilizasiyon yanaşma* adlanır. Sivilizasiyon yanaşmaya əsasən, tarixi inkişafın hər bir dövrü obyektiv maddi amillərdən daha çox ideya-mənəvi, mədəniyyət amilləri ilə müəyyən edilir. Bu yanaşma hüquqa həm də mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi baxmağı tələb edir. Həqiqətən də dövlət və hüquq institutlarının təşəkkül və təkamülündə insan fəaliyyətinin «mədəniyyət» və ya «sivilizasiya» terminləri ilə ifadə edilən sahəsində formalaşan xalqın milli mentaliteti böyük rol oynayır. Azərbaycanın hüquq tarixi Azərbaycan xalqının hüquqi məişətini və hüquqi mədəniyyətini də öyrənir. Azərbaycan xalqının milli mentaliteti, onun hüquqi ənənələri islam dini və hüququnun əhəmiyyətli təsiri altında formalaşmışdır.

Hüquq tarixçisini, hər şeydən əvvəl, tarixdə hüquqi hadisələr, faktlar maraqlandırır. Buna görə də onun formasına təsir edəcək bütün amillər dövrləşdirmə zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu amillər sırasında aşağıdakılar daha müəyyənədicə olmuşdur: islam dininin yayılması nəticəsində VII əsrdən XIX əsrə qədər onun Azərbaycan ərazisindəki dövlətlərin rəsmi dini olması və islam hüquq sisteminin⁷ müəyyən istisnalar

⁷ Bir terminoloji dəqiqləşdirməni zəruri sayırıq. Keçmiş sovet elmi ədəbiyyatında istifadə edilən «müsəlman hüququ» termini şəriətin hüquq normalarını əhatə edən hissəsini tam ehtiva etmir. Belə ki, «müsəlman hüququ» dedikdə, iştirakçısı yalnız müsəlmanlar olan hüquq münasibətlərini nizama salan

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

nəzərə alınmazsa, hökmlər mövqə tutması; Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal və ümumrusiya qanunvericiliyinin tətbiqi; 1918-1920-ci illər milli müstəqillik dövründə Azərbaycanın öz hüquq sistemə malik olması; Azərbaycanda sovet hüququnun hökmləri; Azərbaycanın yenidən müstəqillik əldə etməsi.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan hüquq tarixini aşağıdakı dövrləşdirmə çərçivəsində öyrənmək məqsədəuyğun hesab edilir:

1. İslamaqədərki dövr (ən qədim dövrlərdən başlamış VII əsrdək);

2. İslamiyyət dövrü (islam hüquq sisteminin hökmlər olduğu dövr: VII – XIX əsrlər);

3. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövr (1918-ci ilədək);

4. 1918-1920-ci illər milli müstəqillik dövrü;

5. Sovet dövrü (1920-ci ildən 1991-ci ilədək);

6. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı (müasir) dövr.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan hüquq tarixinin bu şəkildə dövrlərə ayrılması şərti xarakter daşıyır. Bununla belə, hesab edirik ki, belə dövrləşdirmə çərçivəsində hüquqi fakt və hadisələri nəzərdən keçirmək, əsas hüquqi dəyişiklik və meylləri müəyyən etmək mümkündür.

Fikrimizcə, konkret olaraq bu tədqiqatın obyektinə münasibətdə dövrləşdirmənin məhz həmin obyektə xas mərhələlərini də ayırmaq zəruridir. Digər tərəfdən, yuxarıda göstərilən ümumi dövrləşdirmə çərçivəsində belə mərhələlərin müəyyən edilməsi konkret tədqiqat

---

normaların məcmusu başa düşülür. Əslində şəriət hüquq normalarını əhatə edən hissəsi şəxsi status institutlarını konfessional mənsubiyətdən asılı olmayaraq nizama salır. Bu mənada «islam hüququ» terminini daha düzgün və dolğun hesab edirik.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

obyektinin tarixi inkişafının mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinin ortaya qoyulması üçün əvəzsiz rol oynayır.

Cinayət və cəza təsisatı tarixində, ümumiyyətlə, cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsinə paralel olmaqla üç mərhələ (və ya cəza üsulu) mövcud olmuşdur:

1) xüsusi intiqam mərhələsi.

Xüsusi intiqam cəzalandırma üsulunun ən ibtidai forması olmaqla, mədəniyyətin aşağı səviyyədə olduğu cəmiyyətdə mümkün olmuşdur. Bu zaman təqsirli şəxslərin cəzalandırılması və ya onların qohumlarından intiqam almaq haqqı zərərçəkmiş şəxsə və ya onun qohumlarına aiddir. Dövlət bu işdə iştirak etmir.

2) əmlakla əvəz vermə mərhələsi.

İkinci mərhələdə xüsusi intiqam yerinə əmlakla əvəz vermə üsulu keçir, cəza sahəsinə dövlətin müdaxiləsi başlayır. Lakin bu müdaxilə əvəzin müəyyən edilməsi və ödənilməsinin təmini ilə məhdudlaşır.

3) cəza vermə hüququnun yalnız dövlətə məxsus olduğu mərhələ.

Bu, cəza vermə hüququnun bütünlüklə dövlətə məxsus olduğu mərhələdir. Mədəniyyət inkişaf etdikcə, mərkəzi hakimiyyət qüvvələndikcə dövlət cəza vermə hüququnu inhisara almışdır⁸.

Digər bir dövrləşdirmə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

- 1) ilk, yeni ibtidai cəza hüququ dövrü;
- 2) müştərək cəza hüququ dövrü;
- 3) yeni dövr cəza hüququ;
- 4) müasir cəza hüququ⁹.

Bütün bu mərhələlər cinayət hüquq tarixinin inçəliklərinə qədər öyrənilməsi əsasında müəyyən edil-

⁸ Arsal S. M. Türk Tarihi ve Hukuk. İst., 1947, s. 206-207.

⁹ Dönmezer S. Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku. İst., 1985, s. 37-38.

mişdir.

Fərqli hüquq sistemlərinin inkişaf tarixində göstərilən mərhələlərin özünəməxsus cəhətləri müşahidə edilməkdədir. Məsələn, Roma hüququnda cəza vermə səlahiyyəti dövlətə aid olmuş və bəzi cinayətlərdə əmlakla əvəz vermə üsulu tətbiq edilmişdi¹⁰.

Qərbdə bütün orta əsrlər boyu ikinci üsul hakim olmuş, müasir (modern) cəza hüququ yalnız XVII əsrdən etibarən təkamül edə bilmişdir.

İslamda hələ Həzrəti Peyğəmbər dövründə şəxsi intiqama son verilmiş, cinayət və cəzanın təyini ilə cəzalandırma haqqı islam dövlətinə aid edilmiş, dövlət bəzi cinayətlər üçün əmlakla əvəz vermə və cəza üsulunu qəbul etmişdir¹¹.

AZƏRBAYCAN CİNAYƏT HÜQUQ TARİXİ ÜZRƏ HÜQUQ MƏNBƏLƏRİ, QAYNAQLAR VƏ ONLARIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ. Bilindiyi kimi, pozitiv hüququn mənbələri hüquq normalarının ifadə olunduğu normativ aktlar, adət hüququ və normativ müqavilələrdir. Hüquq tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində mövcud olmuş bu mənbələr isə heç də həmişə dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Digər tərəfdən, hüquq tarixçisi müəyyən dövrü öyrənərkən həmin dövrün hüquqi mənzərəsini tam və hərtərəfli canlandırmaq üçün hüquq normalarını tarixi səpgidə araşdırmaq məcburiyyətindədir. Bu səbəbdən də hüquq tarixçisi həm hüquqçu, həm də tarixçi kimi hər iki elmin qaynaqlarından, tədqiqat metodlarından istifadə etməli olur.

Öncə qeyd edək ki, hüquq mənbələri tarixi-hüquqi səpgidə öyrənilərkən milli tarixi-hüquqi ənənələri izləmək baxımından təsnifata ehtiyac duyulur. Bu mənada Azərbaycan hüquq tarixində hüquq mənbələ-

¹⁰ Honig R. Roma Hukuku (Terc. Talib Ş.). İst., 1938, s. 282.

¹¹ Karaman H. Mukayeseli İslam Hukuku. C. I, İst., 1986, s. 122.

rini üç qrupa bölmək olar:

I. *Bilavasitə xalqımızın adət və ənənələrini, ruhunu əks etdirən və bu ruhun məhsulu kimi sırf Azərbaycan dövlətlərinin hüquqyaratması nəticəsində yaranan hüquq mənbələri.* Uzun Həsənin Qanunnaməsi, Car-Tala Qanunnaməsi, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda hökmdarların verdiyi normativ xarakterli aktlar (fərmanlar), Cümhuriyyət dövrünün qanunvericilik aktları və s. buraya daxildir. Azərbaycan xalqının hüquq tarixini öyrənmək üçün bu kateqoriya mənbələrinin mühüm əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırıq.

II. *Ölkəmizin ərazisində yaşamış ayrı-ayrı konfessional qruplara mənsub hüquq mənbələri.* Məsələn, Mxitar Qoş Qanunnaməsi bu qəbildəndir.

III. *Azərbaycan ərazisinin xarici işğala məruz qalması nəticəsində işğalçı dövlətlərin ölkəmizin ərazisində tətbiq etdikləri «özgə» hüquq mənbələri.* Bu mənbələrə Matikan, Çingiz xanın Böyük Yasası, həmçinin rus qanunvericilik aktları və s. aid edilə bilər.

Biz düşünürəkdən bu təsnifatda *islam hüququnun mənbələrini* heç bir qrupa aid etmədik. Azərbaycan türklərinin milli mentalitetinin, onun hüquqi ənənələrinin islam dini və hüququnun əhəmiyyətli təsiri altında formalaşdığını bir qədər əvvəl qeyd etmişdik. Bu amil, islam hüququnun islamın yayıldığı ilk çağlarda Azərbaycanda başqa dövlətin (xilafətin) hüququ kimi tətbiq edilməsinə baxmayaraq, onun mənbələrini xalqımızın ruhunun qəbul etdiyi mənbələr kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Digər tərəfdən, islam hüququnun sonrakı inkişafında Azərbaycan hüquqşünaslarının da mühüm rol oynadığı qeyd edilməlidir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tarixdəki hüquq mənbələri bu gün alışdığımız tərzdə deyil. Buna görə də onların öyrənilməsində tarixi qaynaqların mühüm rolu var. Görkəmli alim R. Kırnə görə, tarixi qaynaqlar «keçmişə aid bilikləri bizə verən bütün mətnlər, mad-

dələr (hüquqi sənədlər nəzərdə tutulur – *D.M.*) və hadisələrdir». Deməli keçmişə aid bilik verə bilən hər şey tarixi qaynaq hesab edilir. Şübhəsiz, hər qaynaq tam və hərtərəfli doğru bilik verə bilməz. Buna görə də qaynaqları onların verdiyi biliklərin mötəbərlik dərəcəsinə görə təsnif etmək məqsədəuyğun hesab edilir¹². Biz haqqında bəhs etdiyimiz hər iki təsnifatı birləşdirib, Azərbaycan hüquq tarixinin qaynaqlarını ümumi olaraq qısaca nəzərdən keçirəcəyik.

I. Tam mötəbər vasitəsiz qaynaqlar – birinci dərəcə qaynaq əhəmiyyətinə malik olmaqla keçmişdəki hər-hansı bir hüquqi hadisə, əlaqə, təsisat, problem və s. üzrə məlumatı tam mötəbər və vasitəsiz, yəni başqa qaynaqlardan istifadə etmədən bizə çatdıran qaynaqlardır. Bura daxildir: sənədlər, memuarlar, səyahətnamələr, səfərnamələr, nəsihatnamələr, ilk əldən tarixlər – salnamələr, xronikalar, məzar daşları, epiqrafik, arxeoloji, etnoqrafik qaynaqlar, ədəbiyyat və mədəniyyət abidələri və s.

Bunlar da iki cür ola bilər: özündə hüquq mənbələrinə dövrümüzə qədər qoruya bilən qaynaqlar və ayrı-ayrı dövrlərin hüquqi gerçəkliyi haqqında digər bilgilər verən qaynaqlar. Məsələn, birincilərə Car Tala Qanunnaməsinin mətnini özündə qoruyub saxlayan «Kaxet və Dağıstan tarixinə dair» salnaməni¹³, ikincilərə öz dövrü haqqında zəngin məlumatlar verən Dədə Qorqud dastanını¹⁴ misal göstərmək olar.

Bəzən tam mötəbər vasitəsiz tarixi qaynaqlar eyni zamanda hər iki xüsusiyyətə malik olur. Məsələn, Moisey Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində həm Aquen kilsə qanunnaməsinin mətni verilir, həm

¹² Analoji təsnifat üçün bax: Üçok C., Mumçu A. Türk Hukuk Tarixi. Ankara, 1987, s. 167-174.

¹³ Bax: Хроника войн Джара в XVIII столетии. С предисловием В. Хулуфлу Ваку, Изд. АзГНИИ, 1931, с. 63-71.

¹⁴ Bax: Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1989, s. 154.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

də erkən çağda Albaniyada cinayət və cəza ilə bağlı əlavə materiallara rast gəlinir¹⁵. Arxiv materialları da göstərilən ikili xüsusiyyətə malikdir. Onu da qeyd edək ki, tədqiqat işində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cinayət qanunvericiliyi elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilən arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır.

Qurani-Kərim də islam hüququnun əsas mənbəyi kimi tam mötəbər vasitəsiz qaynaqlara aiddir. Kitabda onun azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən istifadə edilmişdir¹⁶. Ayələrin daha aydın şəkildə başa düşülməsi üçün tərcümə müəlliflərinin mətn üzrə (mötərizədə) verdiyi izahlar saxlanılmışdır. İstinad edilən hədislər isə başlıca olaraq Kutubis-sittədən (altı kitab) götürülmüşdür¹⁷.

II. Basitəli mötəbər qaynaqlar ikinci dərəcə qaynaq əhəmiyyətinə malik olmaqla, keçmişdəki hər hansı bir hüquqi hadisə, əlaqə, təsisat, problem və s. üzrə məlumatı birinci dərəcə qaynaqlara əsaslanaraq bizə çatdırır.

Əsas hissəsini elmi əsərlər (monoqrafiya, dissertasiya, dissertasiya avtoreferatları və elmi məqalələr) təşkil edir. Lakin heç də bütün elmi əsərlər bu qrupa daxil deyildir. Hər hansı bir tarixi-hüquqi və yaxud onunla bağlı məsələnin araşdırılmasına həsr edilmiş əsər həqiqətən də tam mötəbər qaynağa əsaslanmışsa, onda bizim üçün o, vasitəli mötəbər qaynaq rolu oynayır. Araşdırdığımız mövzu ilə bağlı olan belə qaynaqlar, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Lakin tarix elmi və islam hüquq sahəsində bu cür araşdır-

15. Bax: Dəmirov M. Ə., Ələsgərov Ə. R. Aqven kilsə qanunnaməsinə görə cinayət və cəza // «Qanun» jurnalı, № 1, 1997. s. 5-7.

16. Qur'ani Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z. Bünyadov, V. Məmmədliyev), B., Azərneşr, 1991.

17. Kütübi-i Sitte (Hadis Külliyyatı, tərcüməsi və şərh). Mütərcim İbrahim Cənan. Ankara, nəşr ili yoxdur.

malar mövcuddur.

Avropa və rus alimləri tərəfindən İslam hüququnda cinayət və ceza məsələlərinin tədqiqi sahəsində bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdə müsəlman hüquqşünas və tarixçilərinin tədqiqatlarına istinad edilməsinə baxmayaraq, xristian təəssübkeşliyinin və subyektiv yanaşmanın mənfi təsiri özünü açıq-aşkar hiss etdirməkdədir. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı ilkin mənbələrə və müsəlman alimlərinin əsərlərinə birbaşa istinad edilmişdir. Bu baxımdan ən çox istinad edilən elmi tədqiqat işi A. Cəzirinin türk dilinə tərcümə edilmiş səkkiz cildlik sanballı əsərinin son iki cildidir¹⁸. Bundan əlavə, İslam hüququ sahəsində tanınmış bir sıra alimlərin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur¹⁹. Onu da qeyd etməyi vacib bilirik ki, istifadə olunmuş bu əsərlərdəki müddəalar müqayisəli şəkildə araşdırılmış və bu müddəalara tənqidi cəhətdən yanaşılmışdır.

III. Qalan digər qaynaqlarsa üçüncü qrupa daxil edilir. Əsərlərdə birinci və ikinci dərəcə qaynaqlar olmadığı hallarda bu qaynaqlardan və həm də böyük bir ehtiyatla istifadə edilir.

Göstərilən təsnifata daxil olan bütün qaynaqlar aid olduğu müvafiq mövzular işlənərkən dana ətraflı dəyərləndiriləcəkdir.

* *
*

Təqdim edilən monoqrafiyanın müəllifləri özləri də çox yaxşı dərk edirlər ki, bu tədqiqat işi Azərbaycan

¹⁸ Ceziri A. Dörd Mezhebe Göre İslam Fıkhı, (arabçadan terc.), İst., 1993.

¹⁹ Zuhaylı V. İslam Fıkhı Ansiklopedisi, İst., 1994; Karaman H. İslam Hukuk Tarihi. İst., 1989; İmam Ebu Yusuf. Kitabül-Harac. Ankara, 1982; Ebu Zehra M. İslam Hukukunda Suç ve Ceza. İst., 1994.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

hüququnun sahələrindən biri olan cinayət hüququnun qədim dövrlərdən əsrimizin əvvəllərinə qədərki dövrdə inkişaf tarixinin tədqiqi sahəsində yalnız ilk cəhddir. Azərbaycan hüquq tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra problemlərin mövcudluğunun tədqiqat işinin tamlığına müəyyən dərəcədə öz mənfi təsirini göstərməsi istisna olunmur.

Belə hesab edirik ki, elmi ictimaiyyətin və oxucuların bu tədqiqat işinə dair tənqidi fikir, mülahizə və təklifləri gələcəkdə «Azərbaycan hüquq tarixi» çoxcildli nəşrinin işlənilib hazırlanması işində dəyərli yardımçı ola bilər.

I fəsil.

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA

---

1. DÖVLƏTƏQƏDƏRKİ CƏMIYYƏTDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA

İnsan cəmiyyətində cinayət sayılan əməllərin dairəsi və bu əməllərə görə cəzaların təyini həmin cəmiyyətdə mövcud olan ictimai və sosial münasibətlərin tarixi inkişaf səviyyəsinə müvafiq surətdə dəyişmişdir. Bu dəyişiklik ən qədim zamanlarda daha ümumi xarakterli olmuş və şübhəsiz ki, cəmiyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları çərçivəsində baş vermişdir. Buna görə də ən qədim dövrlərin cinayət hüququnun tədqiqi zamanı dövlətin yaranmasından əvvəlki cəmiyyətin ictimai həyatını, cinayət hüquqi şüurunun tarixi təkamülünü öyrənmək zərurəti ilə qarşılaşırıq.

Təbii ki, Azərbaycan xalqının əski əcdadlarının yaşadığı cəmiyyət hər hansı fərqli xüsusiyyətə malik olmamışdır və ən erkən dövrlərdə insan cəmiyyətlərinə məxsus xarakterik xüsusiyyətlər bu cəmiyyət üçün də səciyyəvi olmuşdur. Ona görə də ən qədim dövrlərin cinayət hüquq tarixi ilə bağlı elmi müddəaları Azərbaycan cinayət hüquq tarixinə də aid etmək olar. Bu isə bizə ən qədim dövrlərdə – Azərbaycanda ibtidai cəmiyyətin mövcudluğu zamanlarında cinayət sayılmış əməllərin və bu əməllərə görə verilən cəzalar haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir.

İbtidai dövrün cinayət hüquq tarixi zaman etiba-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

rile çox qədimdir. İnsan cəmiyyəti özündə «dövlət» anlayışını ehtiva edən sonrakı dövrünə, həm də pozitiv (yeni dövlət tərəfindən yaradılan) cinayət hüququna gəlib çatmadan əvvəl, ailə, qəbilə və tayfa halında yaşanılan zamanlarda da özünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olan bir tərzdə cinayət hüququna malik idi. Hüquqi təsisatların cəmiyyətin ümumi səviyyəsi ilə mütenasib olaraq ortaya çıxması haqqında elmi realıq cinayət hüququna da aiddir¹.

Bu dövrdə ailə birlikləri, qəbilə və tayfalar içərisində hər hansı bir əməlin cinayət sayılması və bu əmələ görə cəza müəyyən edən və o qədər də möhkəm olmayan bir sıra normalar mövcud idi. Cəmiyyətin təkamülü nəticəsində bu normalar tədricən öz elastik vəziyyətindən çıxaraq daha çox cinayət hüquq normaları şəklini almağa başlamışdır.

Fərdlər ailə birlikləri, qəbilə və tayfa üzvlərinə, eyni zamanda mənsub olduqları klana qarşı törətdikləri cinayətkar hərəkətlərə görə məsuliyyət daşıyırdılar. İlk zamanlarda bu cəzalandırma funksiyasını yerinə yetirən ağsaqqalların qeyri-məhdud səlahiyyətləri tədricən ürf və adətlər vasitəsilə məhdudlaşdırılmağa başlandı².

Klan rəhbərlərinin cinayət hərəkəti törətmiş şəxsi cəzasız buraxmaq istəyi, demək olar ki, mümkün deyildi. Zira dini inanclara görə, qəbilənin toteminin cinayətkarın cəzalandırılmasını əmr etməsi inancı hakim idi və əks təqdirdə başlarına böyük fəlakət gələ biləcəyinə inanırdılar. Tanrıları söymək, dindən üz döndərmək, döyüşdən qaçmaq, casusluq kimi hərəkətlərə görə tanrıların qəzəblənəcəyi və onları cəzalandıracağı fikrinə inanılır, buna görə də həmin cinayətlərin sub-

¹ Garçon M. Le Droit penal, origines - evolution - Etat actuel. Paris, 1922, s. 7. Kitabın bəzi hissələrinin türkcəyə tərcüməsi üçün bax: İHFM, c. X, sayı 3-4; c. XI, sayı 1-2; c. XI, sayı 3-4. Tərcüməçi Dönmezer S., Şensoy N.

² Dönmezer S. Cezai Mesuliyetin Esası. İst., 1948, s. 8.

yektləri xüsusilə ağır şəkildə cəzalandırılırdı³.

Belə ağır cəzaların verilməsinin digər bir səbəbi isə xarici müdaxilələrdən müdafiə olunmaq zərurəti idi. Bu zərurət qəbilə və tayfa üzvləri üzərinə düşməne qarşı vuruşmaq vəzifəsi qoyurdu. Ona görə də döyüşdən qaçanlar ən ağır cəzalara məruz qalırdı.

Xüsusi mülkiyyətin yaranması dövründən başlayaraq, mülkiyyətə qəsd edən cinayətkar hərəkətlərə görə verilən cəzalar cəza sisteminə əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Özge əmlakını oğurlamanın və ya hər hansı bir şəkildə məhv etmənin qarşısını ala biləcək cinayət hüquq normaları müəyyən edilir. Xüsusi mülkiyyətin cinayət-hüquqi mühafizəsi sərvət yığınının artması və əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsinə də hərəkətverici ünsürlərindən biri idi.

Cinayətlərə görə nəzərdə tutulmuş cəzalar əsasən cismani xarakter daşıyırdı və bilavasitə qorxutma məqsədi güdürdü. Daha çox təhlükəli sayılan cinayətlər üçün ölüm və qəbilədən qovma cəzaları nəzərdə tutulmuşdur. Qəbilədən qovma cinayətkar üçün ölüm cəzasından da qorxulu idi. Qəbilədən qovulan şəxs hər an başqaları tərəfindən öldürülmək və ya kölə halına salınmaq təhlükəsi ilə qarşılaşırdı. Cinayətkarın qəbilədən qovulması ilə həmin qəbilə öz üzərindəki məsuliyyəti kənara atmış olurdu və şəxsin cinayətinə görə artıq heç bir cavabdehlik daşımırdı. Qəbilədən qovulan şəxsi öz sıralarına qəbul edən hər hansı qəbiləninə, təbii olaraq, onun cinayətinə görə məsuliyyəti yaranırdı.

Qəbilədən qovma cinayətkarın mənsub olduğu klanı öldürülən şəxsin qohumları və ya qəbiləsinin intiqamından qorumaq üçün meydana gələn cəza institutlarından biri idi. Cinayətkarın öldürülün şəxsin və ya zərərçəkənin ailəsinə təslim edilməsi də bu məqsə-

³ Dönmezer S. Nazari və Tatbiki Ceza Hukuku. İst., 1985, s. 40.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

də xidmət edirdi.

Bu dövrün qanunları zərərçəkən şəxsə və ya ölmüş şəxsin qohumlarına intiqam almaq hüququ verirdi. Ən qədim zamanlardan qeyri-məhdud şəkildə tətbiq edilən intiqam alma haqqı sonradan talion prinsipinə əsaslanan qisasalma haqqı ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Cinayətin törədilməsi zamanı vurulmuş zərərə ekvivalent cavab hərəkəti olan talion qədim dövrün insan qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələrin spesifik üsulu kimi bərabərləşdirici funksiya yerinə yetirən adətlərdən idi. Bu adətlər bir çox qədim dövrə aid yazılı abidələrdə öz əksini tapmışdır⁴.

Vurulan zərərə adekvat cavab reaksiyası zamanı tələb olunan yeganə şərt yetiriləcək zərərin vurulan zərərə bərabər olması qaydasına ciddi riayət olunması idi. Bu zaman təqsirkarın sosial vəziyyəti nəzərə alınmırdı. Şəxsin təqsirinə görə onun varisləri də (övladları, nəvələri, nəticələri, kötücələri və s.) məsuliyyət daşıyırdılar. Belə ki, əgər biri digərinin yetkinlik yaşında olan övladını öldürürdüsə, digər tərəfin də belə hərəkət etmək üçün mənəvi borcu yaranırdı. Əgər öldürənin övladı zərərçəkən yaşda deyildirsə, qan intiqamını almağı özünə borc hesab edən şəxs uşağın böyüyüb məlum yaş həddinə çatmasına qədər gözləməli olurdu⁵.

Dövlətin meydana gəlməsilə törədilmiş hərəkətin cinayət olub-olmadığını, eyni zamanda bu cür hərəkətlərə görə verilən cəzaları müəyyən edən orqanlar formalaşmağa başlayır. Bununla da cinayət sayılan əməllərin dairəsini müəyyən etmək və onlara görə cəza vermək haqqının dövlət tərəfindən inhisara alınması-

⁴ Вах Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. М.-Л., 1925, с. 21.

⁵ Вах: Сəмəндəров Ф. Ү. Һүқуқи шүр və cinayət һүқуқ yарадıcılıғи. В., «Qanun» nəşriyyatı, 1996, s. 17.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

na şərait yaranır və beləliklə, cinayət hüquq tarixində yeni bir mərhələ başlayırdı.

2. QƏDİM AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ İLK DÖVLƏTLƏRİN YARANMASINDAN İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA

Azərbaycan ərazisində mövcud olan ilk dövlət qurumları barədə məlumatların azlığı⁶ bu dövrün hüquq tarixi barədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqat aparmağa imkan vermir. Lakin bu dövlətlərin qədim İkiçayarası sivilizasiyası ilə əlaqədar olması faktını, eyni zamanda dövlət və hüququn tarixi inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq, həmin dövrün cinayət hüququnun bəzi cəhətləri barədə müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Məlumatların qıtlığı, bu ərazidə tarixə məlum olan ilk iri dövlət qurumu Mannanın mövcudluğu və onun süqutundan sonrakı (e. ə. VI əsrin əvvəlləri) dövrə də aid edilə bilər⁷.

Cənubi Azərbaycan torpaqlarında, Urmıyyə gölü hövzəsində e. ə. III minillikdə təşəkkül tapmış dövlətlər İkiçayarası ilə yaxın iqtisadi və siyasi əlaqələrdə olmuşdur. Kutilər, İkiçayarasını işğal edərək, səksən ilə yaxın bir dövr ərzində idarə etmişdilər. Qədim şumer cəmiyyətində cinayət hüququnun müxtəlif institutları, cəza tətbiqinin xüsusiyyətləri haqqında tarixi mənbələrin verdiyi məlumatların Urmıyyə gölü hövzəsindəki dövlətlər üçün də ümumi səciyyə daşması ehtimalını irəli sürə bilərik.

⁶ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərədək). Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996, s. 51-55; Yusifov Y. B. Qədim Şərqi tarixi, B., Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, s. 331-337.

⁷ Yusifov Y. B. Göstərilən əsəri, s. 396.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Tarix Azərbaycan ərazisində dövlətçiliyin təşəkkül tapdığı dövrün, eləcə də Manna dövlətinin hüququna, o cümlədən cinayət hüququna dair heç bir yazılı abidə və ayrı-ayrı normalar saxlamamışdır. Lakin bəzi tarixi çaynaqlarda cinayət və cəzalar haqqında məlumatlar vardır⁸.

Qədim Azərbaycanın cinayət hüququnda bütün Şərqdə olduğu kimi, ümumi hissənin institutları qanunvericilikdə ayrıca əks olunmurdu və yalnız ayrı-ayrı konkret normalarda və cinayət tərkiblərində ifadə olunurdu⁹.

Qədim dövrün digər dövlətlərində olduğu kimi, qədim Azərbaycan dövlətlərində də hüquq *quldar tipli* idi və bu tiyə xas xüsusiyyətlər ona da aid edilməlidir.

Qədim dövr Azərbaycanda cinayət hüququnun mənbəyi adət və çarların qanunları idi. Roma və yunan mənbələri cinayət hüququ və prosesinin müxtəlif institutları barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Cinayət hüquqi şüurunda dövlətin öz-özünü cinayətkar hərəkətlərdən qorumaq fikri hakim idi. Buna görə də, *dövləti* cinayətlər və bu cinayətlərə görə verilən cəzaların dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Şübhəsiz ki, dövlətin öz-özünü qoruma funksiyası bu cinayətlərə görə daha ağır cəzalar verilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Dövlət əleyhinə olan cinayətlərə görə cəza müəyyən edərkən çar baş hakimi funksiyasını yerinə yetirirdi.

Cinayətə görə ailənin üzvləri, o cümlədən icmanın

⁸ Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 13; Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л., 1956, с. 156, 207-208, 267; Меликишвили Г. А. Наирн-Урарту. Тбилиси, 1954, с. 27.

⁹ Алтман М. М. Вопросы преступления и наказания в праве древнего Азербайджана (до III в. н. э.) // Право, законность и демократия (Тематический сборник научных трудов), Баку, 1988, с. 58.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

üzlərinin kollektiv məsuliyyəti mövcud idi. Qan əlaqələrinin ölüb getməsilə əlaqədar qan intiqamı adətini köhnəlməsinə baxmayaraq, cinayət yerində təhqir edənin bilavasitə qanuni qisas alınmasını təsdiqləyirdi¹⁰. Bir çox hallarda cəzaya təkcə cinayət törədən şəxs yox, həmçinin onun ailə üzvləri, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanlar da məruz qalırdılar. Dövlət cinayət törətməyə görə nəslin bütün üzvlərini ucdantutma qırırdılar. Cinayətin təhrikçiləri və icraçıları fərqləndirilirdi.

Cinayət hesab edilən əməllərin dairəsi bu dövrün yazılı məəcəllərində, dini kitabların cinayət hüquq normaları müəyyən edən mətnlərində və çar fərmanlarının da nəzərdə tutulmuşdur.

Kahinlərin və din xadimlərinin dövlətin idarə olunmasında fəal mövqeyi, həm də cəza siyasətinin müəyyən olunmasında yaxından iştirak etməyə imkan verirdi. Sehrbazlıq və cəduğərliyə, dindən dönməyə, bidətə, müəyyən dinin ayinlərin icra olunmamasına və s. görə ağır cəzalar müəyyən edilmişdir.

Dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və xarici işğallarla əlaqədar olaraq, orduda nizam-intizamın pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə hərbi cinayətlərə görə də ciddi cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Hərbi cinayətlərin müharibə vaxtı və döyüş şəraitində törədilməsi ağırlaşdırıcı hallardan idi.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qədim Azərbaycanda çarlara qarşı üsyan, dövlətə xəyanət, qiyam kimi dövlətə cinayətlərə görə ən ağır cəzalar tətbiq edilirdi.

Cəza verilərək ordalı qaydasından - su ilə sınamadan istifadə olunurdu. Cəza verilərək cinayətkarın silki mənsubiyyəti nəzərə alınır. Bir sıra ailə hüquq

¹⁰ Вах: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государство и права. М., Юр. литература, 1971, с. 169-170.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

münasibətləri cinayət hüququ ilə qorunurdu. Qadının ərinə xeyanəti ölümle cəzalandırılırdı.

Qeyd edək ki, talion prinsipiniin ortaya çıxmasından öncəki dövrdə vurulan zərərə görə qeyri-müəyyən həcmdə əvəz alınırdı. Bu zaman əvəz alma qeyri-məhdud idi və güclü tərəfin şəxsi istəyinə görə dikte olunurdu. Təbii ki, burada qanunilik anlayışı heç bir halda mövcud deyildir. Tarixi inqşafın sonrakı dövründə talion prinsipi zəruri bir institut kimi ortaya çıxmış və Azərbaycanda da, Qədim Şərqdə olduğu kimi, cəzanın əsas cəhəti kimi xarakterik olmuşdur.

Talion prinsipinin mahiyyəti əvəzə əvəz idi (gözə görə göz, dişə görə diş). Bu prinsipə, həm də əvəzin məhdudlaşdırılması (gözə görə göz, lakin ondan artıq yox) kimi də baxmaq olar. Müəyyən müddət sonra talion prinsipi azad və tam hüquqlu adamlar üçün mükəlləfiyyətə çevrilmişdir. İcmanın varlı üzvləri müəyyən olunmuş məbləğdə pul ödəyərək, talion qaydasındakı cəzadan yayınırdılar¹¹.

Əslində cinayət hüququ tarixində müəyyən qədər mal və ya pul verərək talion qaydasında veriləcək cəzadan azad olma mütərəqqi bir institut hesab edilə bilər. Bu şəkildə cəzalandırma qarşı tərəfin razılığı ilə mümkün idi. Bu cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı razılaşma zamanı ən böyük problem veriləcək məbləğin müəyyən edilməsi idi. Tədricən bu məbləğlər adət normasına çevrilmiş və nəhayət, qanunlar vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdir.

Quldarlıq dövründə də cinayət hüququnun əsas institutlarından biri olan qan intiqamı adəti də saxlanılmışdır. Bu hüquq institutu ibtidai icma cəmiyyətinin dağılmasından sonra da qüvvədə idi. Lakin fərq ondan ibarət idi ki, əvvəllər qisasçı qismində bütün nəsil çıxış edirdisə, quldarlıq dövründə qisas ayrı-ayrı şəxsin hüququ, hətta vəzifəsi idi. Qisas aktı təqsirka-

¹¹ Yəni orada.

ra, həm də onun nəslindən və ailəsindən olan hər hansı bir şəxsə tətbiq edilirdi.

Cəzanın başlıca məqsədi qorxutma və əzabvermə idi. Daha təhükəli hesab edilən cinayətlərə görə (çar, kahinlər, bütlər əleyhinə olan cinayətlərə, adamöldürməyə və s. görə.) ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu.

Cəzanın digər növü isə bədən cəzası idi. Ölin kəsilməsi, gözçıxarma və s. Həmçinin əmlak müsadirəsi, pul cəriməsi, həbsxanaya salma, sürgün və yaşadığı yerdən qovma kimi cəzalar da tətbiq edilirdi. Subyektlərə münasibətdə cəza tətbiqində qeyri-bərabərliyə yol verilirdi. Belə ki, quldarlar imtiyazsız təbəqəyə nisbətən daha yüngül cəza ilə cəzalandırılırdı.

Tarixdən bilindiği kimi, Manna dövləti miladdan öncə VI əsrin əvvəllərindən Midiya, I minilliyin ortalarından isə Əhəməni imperatorluğu tərəfindən işğal olunmuşdur. Makedoniyalı İskəndərin hücumları nəticəsində Əhəmənilər imperiyası süqut etmiş, sonra isə Makedoniyalı İskəndərin vəfatı ilə bağlı onun yaratdığı imperiya dağılmışdır. Nəticədə Azərbaycan ərazisində – şimalda Alban və cənubda Atropaten dövlətləri yaranmışdır.

Azərbaycan ərazisinin Midiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdən başlayaraq uzun müddət burada hüququn başlıca mənbəyi zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı olan «Avesta»¹² olmuşdur. Bununla

¹² İndiyə kimi Avestanın bir neçə nəşri vardır: C. de Harlez. Avesta. Livre sacre du Zoroastrisme. Paris, 1881; K. Geldner. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Stuttgart, 1886-1895; J. Darmsteter. The Zend-Avesta. Part 1. The Vendidad. Oxford, 1887; F. Boff. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Strassburg, 1910. Dilimizə Avestanın yalnız ən qədim hissəsi – qəntarlar tərcümə edilmişdir. Bax: Avesta. Fars dilindən tərcümə edən və çapa hazırlayan İ. Şəms, B., Azərneşr, 1995. Göstərilənlərdən əlavə Avestanın bəzi hissələrinin türkcəyə tərcüməsindən də isti-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

yanaşı, adət hüququ və çarların verdiyi qanunlar da hüquq münasibətlərini tənzimləyən mənbələr olaraq mühüm rol oynamışdır.

İlk dövrlərdə Əhəməni çarları imperiya subyektlərinin yerli qanunvericiliklərini saxlamışlar. Sonradan isə əsas etibarilə imperiya qanunları tətbiq edilmişdir. Belə vəziyyət qanunlara riayət edilməsində və hüquq praktikasında çaşqınlıq yaradırdı.

Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər yaranıqdan sonrakı dövrdə Avesta və adət hüququ ilə yanaşı qüvvədə olan çarların verdiyi aktlara dair tarix heç bir məlumat saxlamamışdır.

Qədim İrannın cinayət hüququ şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin və bu cinayətlərə görə nəzərdə tutulan cəzaların dairəsini müəyyən etmişdir. Hər şeydən əvvəl, hakim olan cəza sisteminə görə, cinayətkarın cəzalandırılmasında qisasalma yer tutmaqda davam edirdi. Qisasalma dövlətin səlahiyyətləri sırasına daxil edilməklə yanaşı, zərərçəkənin və ya öldürülən şəxsin ailəsi üçün də bir sıra hüquqlar müəyyən edilmişdir. Məsələn, adamöldürmə cinayəti zamanı cinayətkarı təqib etmə və qisasalma baxımından öldürülən şəxsin ailə üzvlərinə də bezi hüquqlar verilmişdir¹³.

Vəzifə cinayətləri (rüşvətخورluq, ədalətsiz mühakimə); tanrılara və kahinlərə qarşı olan cinayətlər; şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər (adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirmək, döymə, zəhər və uyuşdurucu maddə hazırlama, cinsiyyət cinayətləri); əmlak cinayətləri (yandırma, talama, mərz nişanlarının sıradan çıxarılması) kimi cinayətlər fərqləndirilirdi.

Dövlətə qarşı üsyan edənlər yaxalandıqdan sonra mühakimə icraatı bilavasitə hökmdar tərəfindən aparılırdı. Bu cinayətə görə verilən cəza sırf qorxutma

---

fadə edilmişdir: Zerdüşt «Avesta» (bölümlər). Cevirəni və hazırlayanı Esat Ayata, İst., 1998.

¹³ M a h m u d E s a d. Tarih-i ilm-i hukuk İst., 1938, s. 181.

məqsədi daşıyırdı. Təqsirli şəxslərin burun və qulaqları kəsilir və xalqa nümayiş etdirildikdən sonra üsyan etdiyi məhəllədə edam olunurdu¹⁴.

I Dara onun hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırması Fravartişə verdiyi cəza haqqında Bisutin kitabəsində belə yazdırmışdır: «Mən onun gözlərini çıxartdım. Onu buxovlayıb mənim darvazamın önündə qoymuşdular ki, camaat görsün. Sonra Ekbatanda onu və ən görkəmli silahdaşlarını payaya keçirdim»¹⁵.

Tarıya qarşı işlədilən cinayətlərə görə İrənin cinayət hüququnda bilavasitə ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu. Daha sonra, I Keyhosrov zamanında qanunlara edilən dəyişikliyə əsasən, bu qəbildən olan cinayətlərə görə əvvəlcə bir il müddətinə həbs cəzası verilirdi. Bu müddət ərzində törətdikləri cinayətə görə peşman olan şəxslər azadlığa buraxılırdılar. Dövlətə qarşı törədilən cinayətlərə görə verilən ölüm cəzası üsyan, hərbi xidmətdən qaçma kimi hərəkətlərə görə də verilirdi. Şaha qarşı üsyan edən şahzadələrin isə gözlərini çıxarırdılar¹⁶.

Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərdə təqsirkara aşağıdakı cəzalardan biri verilirdi: 1) ölüm cəzası; 2) bədən üzvlərindən birinin şikəst edilməsi; 3) pul cəriməsi. Lakin ölüm cəzası zərərçəkənin və ya öldürülən şəxsin yaxınları tərəfindən qəbul edildiyi halda icra olunurdu.

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlər üçün də ağır cəzalar müəyyən edilmişdir. Məsələn, cinayət başında yaxalanan oğrunun başına oğurladığı predmeti asaraq, hakimin hüzuruna gətirir, ehtiyat tədbiri olaraq həbsdə saxlama yerində saxlayırdılar. Cinayətin ağırlığından asılı olaraq cinayətkar ağırlığı deyışən zəncirle

¹⁴ Okandan R. Umumi Hukuk Tarihi Dersleri. Fakülteler Matbaası, İst., 1951, s. 221.

¹⁵ Bax: Yusifov Y. B. Göstərilən əsəri, s. 371.

¹⁶ Bax: Okandan R. Göstərilən əsəri, s. 222.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

bağlanırdı. Əgər uzun sürən mühakimə nəticəsində şəxsin cinayəti sübuta yetirilərdisə, təqsirkar asılmaqla ölüm cəzasına məruz qalırdı¹⁷.

I Dara qanunlara riayət edilməsinə yüksək diqqət yetirirdi. Bisutin yazılarında bu barədə deyilirdi:

«...bu ölkələrdə (məne) inanan adamı mən mükafatlandırdım; kim xəyanət etdisə, onu mən ciddi cəzalandırdım.. bu ölkələr mənim qanunlarıma riayət edirdilər».

Digər bir yazıda Dara tərəfdarlarını özünün yazdıqlarına inanmağa və qanunları pozmamaya çağırırdı. Onun sözlərinə görə, ədalət mühakiməsi elə aparılmıdır ki, qanun qarşısında qorxaraq, gücü zəifi incitməsin¹⁸.

Mühakimə icraatı zamanı hakimlərin yol verdiyi cinayətkar hərəkətlər amansızcasına cəzalandırılırdı. Ədalətsiz hökm çıxaran hakimlərin dəriləri soyularaq oturmaqları kürsülərin üzərinə çəkilirdi¹⁹.

Ölüm cəzasının icrası törədilən cinayətin xarakterinə və ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq yerinə yetirilirdi. Bu cəza ümumiyyətlə təqsirkarın başının qılıncı ilə icra olunurdu. Tanrıya qarşı törədilən cinayətlər zamanı təqsirkar daşqalaq edilməklə öldürülürdü. Dövlətə qarşı törədilən cinayətlərə görə verilən ölüm cəzası cinayətkarın çarmıxa çəkilməsi yolu ilə icra olunurdu və onun samanla doldurulmuş dərisi asılaraq nümayiş etdirilirdi²⁰.

Cəza həmişə olduğu kimi çox amansız idi. Cinayətkarları payaya keçirir, asır, ölkədən qovurdular. Talion prinsipi ilə birgə, o qədər də geniş yayılmayan

¹⁷ Mahmud Esad. Göstərilən əsəri, s. 181.

¹⁸ Фрай Р. Наследие Ирана. М., Главная редакция восточных литератур, 1972, с. 148.

¹⁹ Okandan R. Göstərilən əsəri, s. 221.

²⁰ Бах: yenə orada, s. 222.

kollektiv məsuliyyət prinsipi mövcud idi. Belə ki, hər hansı bir şəxs tərəfindən çara qarşı üsyan etmə və ya digər xüsusilə ağır siyasi cinayətlərə görə onun yaxınları da məsuliyyət daşıyırdılar²¹. Bu istisna ilə yanaşı cəzanın fərdiliyi prinsipi də mövcud idi²².

Azərbaycanda erkən feodal dövlətlərinin mövcudluğu dövründə cinayət hüququ üçün feodal hüququnun ümumi əlamətləri xarakterik idi. Avesta erkən orta əsrlər dövründə də Azərbaycanda hüququn əsas mənbələrindən biri olaraq qalmaqda davam etmişdir. Lakin ellinizmin²³ Atropatənə nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq, burada Avestanın normaları ilə yanaşı müəyyən dərəcədə yunan hüququ da qüvvədə olmuşdur²⁴.

Azərbaycanın şimalında - Albaniyada isə bu dövrdə cinayət hüququnda ibtidai cəmiyyətin izləri qalmaqda davam edirdi və cinayət hüquq normalarının əksəriyyəti başlıca olaraq əvvəlki adətlərə əsaslanırdı.

Sasanilər hakimiyyətinin sonlarına doğru Avestanın hüquq normaları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə cavab verə bilmir və görünür, elə bu səbəbdən də ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti genişlənmişdir.

²¹ Ф р а ѝ Р. Göstərilən əsəri, c. 147-148.

²² Г ü n a l t a y Ş. İran Tarixi, Ankara, 1948, s. 265.

²³ Ellinizm - Araqq dənizinin şərq sahilı ölkələrində mərhələ olub, Makedoniyalı İsgəndərin hərbi səfərlərindən başlayaraq (e. ə. 334-328) həmin ölkələrin Roma tərəfindən işğalına qədər olan dövrü əhatə edir. Ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyası və Atropatena dövlətləri ilə ellinist ölkələr arasında müxtəlif əlaqələr mövcud olmuşdur.

²⁴ А л т ь м а н М. М. Вопросы преступления и наказания ... с. 62.

3. İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ ƏSAS HÜQUQ
ABİDƏLƏRİNƏ GÖRƏ AZƏRBAYCANDA
CİNAYƏT VƏ CƏZA

«Avesta»ya görə Avestanın iyirmi bir kitabından
cinayət və cəza dördü (Yasna, Vispered, Yaşt və
Vendidad) bizə gəlib çatmışdır.

Onlardan yalnız sonuncusu tam saxlanılmışdır.

Cinayət və cəza məsələləri Avesta ilə daha müfəssəl nizama salınan məsələlərdəndir və başlıca olaraq onun Vendidad (və yaxud Videvdat – *vidaeva data* – «Divlər əleyhinə qanun») adlanan hissəsində toplanmışdır. Vendidadın IV fəslində oğurluq, dələduzluq, zorakı hərəkətlər və adamöldürməyə görə cəzalardan, V fəslində dəfn ayinlərinin pozulmasına görə cəzalardan, VIII-XI fəsillərində təriqətçilərin cəzalandırılmasından, XIII-XIV fəsillərində faydalı heyvanları öldürməyə və onlarla pis rəftara görə cəzalardan, XV fəslində din və əxlaq əleyhinə cinayətlərdən, XVI-XVIII fəsillərində isə müəyyən günlərdə qadınlara qulluq göstərməməyə, dırnaq və saç mərasimlərini pozmağa görə cəzalardan, həqiqi və saxta məzdaçılar arasında ittifaqın cinayət hesab edilməsindən danışılır.

Bütün dini kitablarda olduğu kimi, Avesta üçün də dini, əxlaq və hüquq normalarının çuğlaşması xarakterik idi. Din və əxlaq əleyhinə yönələn hərəkətlər həm də hüquqazidd hesab edilirdi.

Avestaya görə, cinayət xeyirlə düşməncilik edən şərin təzahürlərindən biri hesab edilir. Belə ki, ölüm cəzası qədim qanunvericinin ümumi formada «günah» adlandırdığı hərəkətlərin edilməsinə görə nəzərdə tutulurdu²⁵.

²⁵ Алтман М. М. Вопросы преступления и наказания ... с. 59.

Avestaya görə cinayət əməllərinin müəyyən edil-məsində mənəvi dəyərlərin aparıcı rolu açıq-aydın hiss edilməkdədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən «yaxşı fikir», «yaxşı söz» və «yaxşı iş» əxlaqi kateqoriyalarının dəyəri böyükdür. Vendidadda bununla əlaqədar deyilir:

«Üç ən böyük nemət əleyhinə çıxmayın: saf fikirli zəkaya, sözləri müqəddəs olan səsə; yaradılışı kamil olan əmələ. Üç ən çirkin şeyə qarşı çıxın: cinayətkar fikirlərə; nalayiq sözlərə və cinayətkar əməllərə»²⁶.

Bir sıra əməllərin cinayət hesab edilməsinə dini amilin birbaşa təsiri də özünü göstərirdi. Məsələn, dir-naqların və saçın kəsilməsindən sonra duaların oxun-ması və müəyyən mərasimlərin keçirilməsi məcburi hesab edilirdi. Əks təqdirdə, cinayət məsuliyyəti yara-nırdı.

Deyilənlərə uyğun olaraq, cinayətin obyektı baş-lıca olaraq cəmiyyətin dini və mənəvi əsasları kimi müəyyən edilə bilər.

Avestaya görə cinayətin subyektı həm insanlar, həm də heyvanlar ola bilərdi. Cinayətin subyektı anla-yışının əsasında şəxsin dini mənsubiyyəti dururdu. Cinayətin subyektı kimi insanlar etiqad bəsləyən məz-daçılara və dinsizlərə – məzdaçıların düşmənlərinə bö-lünürdü. İkinci qrupa daxil olanlar şərın daşıyıcıları statusu ilə həmişə cinayətin subyektləri hesab edilir-lər. Şər allahı Əhrimən «qatil» adlandırılır. Məzdaçılar isə yalnız Ahura Məzdanın qanunlarını pozduqları halda cinayətin subyektləri hesab edilirdilər. Avstaya görə, təqsirli şəxsin özü ilə yanaşı, onun ailə üzvləri və yaxın qohumları da məsuliyyət daşıyırdılar. Xüsusi subyekt kimi atravanlar (kahinlər) fərqləndirilirdi.

Cinayətin subyektiv cəhəti Avesta ilə kifayət qə-dər ətraflı işlənmiş məsələlərdəndir. Təqsirin qəsd və qədsiz («təsadüfi», «qeyri-iradi») formaları fərqləndiri-

²⁶ Vendidat, XVIII, 41-42.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

lir. Cəza təyini zamanı şəxsin affekt vəziyyəti («ani qəzəblənmək») nəzərə alınır.

Avestaya görə iştirakçılıq bir sıra cinayət növlərinə görə nəzərdə tutulurdu. Avesta zəruri müdafiə institutunu tanıyırdı²⁷.

Avestada cinayətin təkrarlığından danışıılır və təkrar törədilmiş cinayətə görə cəza artırılır. Avestaya məsuliyyəti yüngülləşdirici hallar (cinayətin ilk dəfə törədilməsi və günahı boynuna alma) və cəzadan azad etmə halları da məlum olmuşdur.

Vendidadın XV fərqində törədilməsinə görə insanların cinayətkar hesab edildiyi əməllər sadalanır və onların beş olduğu bildirilir:

- 1) din əleyhinə hərəkətlər;
- 2) sürünü və ya evi qoruyan itə qarşı törədilən hərəkətlər;
- 3) balalamış iti kötəkləmə, habelə onu qaçmağa, hüzməyə məcbur edən hərəkətlər;
- 4) ayın müəyyən günlərində kişinin qadınla yaxınlığı;
- 5) kişinin hamilə qadınla yaxınlığı, əgər nəticədə həmin qadın hər-hansı zərər çəkərsə.

Bir tərəfdən, bu əməllərə görə ölüm cəzasının nəzərdə tutulması (bu əməlləri Vendidad «ölümə məhkum adamların törətdiyi» hərəkətlər, yaxud «ölüm günahları» kimi təqdim edir), digər tərəfdən, bütövlükdə Avestanın cinayət-hüquq normalarının sistemli təhlili göstərir ki, yuxarıda sadalanan əməllər bu hüquq abidəsinə görə ən ağır hesab edilən cinayətlərdir və cinayətin sistemi göstəriləndən daha genişdir. Bu mənada cinayətlərin S. T. Qəmbərov tərəfindən təklif edilən təsnifatı məqbul hesab edilir. Bu təsnifata əsasən, ci-

²⁷ Алтман М. М. Вопросы преступления и наказания ..., с. 58.

nayətlərin aşağıdakı növləri qeyd edilir:

- 1) din əleyhinə cinayətlər;
- 2) şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər;
- 3) heyvanlara qarşı cinayətlər;
- 4) əmlak cinayətləri;
- 5) əxlaq əleyhinə cinayətlər;
- 6) təbiət qüvvələrinə qarşı cinayətlər²⁸.

Bundan əlavə, cinayətlərin təqsirli şəxslərin günahlarının təmizlənilib-təmizlənməməsindən asılı olaraq iki qrupa bölünməsi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bir sıra cinayətlərə görə günahın yuyulmasına yol verilmirdi.

Avesta dini cinayətləri ən ağır cinayətlər hesab edir. Bu, Vendidaddan gətirdiyimiz aşağıdakı parçada belə ifadə edilmişdir:

«Ölümə məhkum adamların törətdiyi ... ağılsız hərəkətlərdən birincisi imanlı (öz dininə sadıq) şəxsi digər doktrinaya, daha pis ayinlərə cəlb edən və öz cinayət-karlığını dərk edərək şüurlu surətdə öz cinayətində ısrarlı olan insanın hərəkətidir. Bu hərəkətlə həmin insan cinayətkar, «peshatanus» olur»²⁹.

Dini cinayətlər sırasında məzda dinindən imtina, əski tanrılara etiqad bəsləmə, dini alçaltma, nikah və dini ayinlərin pozulması, atravan funksiyasının qeyri-qanuni yerinə yetirilməsi s. göstərilir.

Yəsnada din alçaldanların cəzalanmasının vacibliyi vurğulanır:

«Uğursuz din tərəfdarları yox olmalıdır. Böyük şəxsi alçaltmaq arzusunda olan bu adamlar – dini alçaldanlar cəza görməlidirlər. Haradadır o düz əməlli hakim ki, onların həyatını, azadlığını əllərindən al-

²⁸ Га в б а р о в С. Т. Политические и правовые идеи в Авесте. Автореф. дисс. канд. юрид. наук, Баку, 1992, с. 15.

²⁹ Vendidat, XV, 1-8.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

sın?»³⁰.

Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə adamöldürmə, müxtəlif növ bədən xəsarətləri – ağılı yara, irinli yara, qanı bərk axan yara, sümüyü sındıran zərbə vurma, ölümle nəticələnən bədən xəsarətləri, həkimin məzdaçının səhhətinə zərər vuran hərəkətləri, abort və s. aid edilir.

Avestada insanların ölümü baş verdiyi səbəblərə görə növlərə bölünür. Bu əlamətə görə ölümün aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) xəstəlikdən, 2) zorakılıqdan, 3) yoxsulluqdan, 4) qorxudan, 5) kədərdən, 6) cadudan, 7) canavar, it və digər heyvanlardan³¹.

Heyvanlara, xüsusilə də itlərə qarşı cinayətlərdən Avestada geniş şəkildə bəhs edilir. İtlərin döyülməsi, yaralanması və öldürülməsi kimi əməllər fərqləndirilməklə, onlara qarşı müvafiq cəzalar nəzərdə tutulur.

Əmlak cinayətlərinin oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, dələduzluq, aldatma yolu ilə özgə əmlakının mənimsənilməsi kimi növləri fərqləndirilir.

Əxlaq əleyhinə cinayətlər sırasında ər-arvadlıq sədəqətini pozma, homoseksualizm və s. diqqəti cəlb edir. Sonuncu cinayət xüsusilə ciddi şəkildə cəzalandırılırdı və cinayətkar şəxsin günahının təmizlənməsinə yol verilmirdi.

Torpağın, suyun, havanın, bitki aləminin çirkləndirilməsi və mürdərliyə təbiət qüvvələrinə qarşı cinayətlər sırasına daxil idi.

Avestanın bizə gəlib çatmış hissələrində dövləti cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar olmasa da digər mənbələrdən məlum olur ki, Avesta dövrü Midiyasında cinayətlərin sistemində həmin cinayətlər birinci yerdə dururdu və bura üsyan, sui-

³⁰ Yəsna, 53-cü qat, 9.

³¹ Маковельский А. О. «Авеста». Изд. АН Аз. ССР, В., 1960, с. 126.

qəsd, dövlətə xəyanət, çar iradəsinə itaətsizlik daxil idi³².

Cəza. Avesta cəzanı zamanəsi üçün xarakterik olan törədilmiş əmələ görə əvəz hesab edirdi. Zərdüştlüyün humanist prinsiplərinə uyğun olaraq yaxşı əməllər necə yüksək qiymətləndirilir, bəyənilir və təşviq edilirdisə, o dərəcədə də bəd əməllər pislənilir və təqib edilirdi³³. Görünür, cəzanın qəddarlığı və qorxutma xarakteri də bununla bağlı olmuşdur.

Avesta ilə cəzaların aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

1) ölüm cəzası;

Bu cəzanın boyun vurmaq, «bədəni dəmir ülgüclə doğramaq», «bədəni dəmir qandalla buxovlamaq», «bədəni insan boyundan yüz dəfə artıq yüksəkliyində uçurumdan tullamaq» kimi üsullarla icrası nəzərdə tutulurdu.

2) cismani cəzalar;

3) günahın yuyulması;

4) qan intiqamı.

³² Вах: Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л., 1956, с. 267; Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972, с. 116.

³³ Bununla əlaqədar Yəsnada «mükafat vəd edilmiş yaralı adama mükafat verməməyin cəzasından» bəhs edilir (44-cü qat, 19). Yəsnanın aşağıdakı müddəaları da bu xüsusda maraqlıdır: «İndi də danışırım həyatın başlanğıcında olan o iki gövhərdən. O pak gövhər xəbis gövhərə belə demişdir: «Biz ikimiz nə düşünəcə, nə tərbiyə, nə ağıl, nə din, nə söz, nə davramış, nə inam və nə də ruhda bir-birimizə uyğun gəlirik» (45-ci qat, 2); «İndi də iki məsələdən söz açıram, ey Məzda, çünki, bunları ağıllı adam(lara) çatdırmaq lazımdır: yalanpərəstə verilən (müəyyən) pisləkdən (cəzadan) və doğruluq tərəfdar(larına) verilən (müəyyən) yaxşılıqdan (mükafatdan)» (51-ci qat, 8).

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Sasani qanunnaməsi

Sasani qanunnaməsi – Matikan feodal münasibətlərinin təşəkkül tapdığı dövrün mühüm hüquq mənbəyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sasani İranı məcəllələşdirilmiş hüquq aktlarına malik olmamışdır. Matikan dövrümüzə gəlib çatmış yeganə Sasani hüquq abidəsidir. Təqribən 620-ci ildə tərtib olunan pəhləvi dilli qanunnamə müxtəlif hüquqi məsələlər üzrə təxminən min məhkəmə qərarından ibarətdir. Görünür, qanunnamənin digər bir adı da – «Min məhkəmə qərarı kitabı» – buradan götürülüb. Qanunnamədə rəsmi qərarlarla müəyyən edilən hüquq normaları və göstərişlərdən, habelə uzun müddət məhkəmə praktikası sayəsində fəaliyyət göstərən ənənələrdən istifadə edilmişdir³⁴.

Qanunnaməyə əsasən, cinayət hesab edilən əməlləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) *şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər*;
- 2) *əmlak cinayətləri* (oğurluq və soyğunçuluq);
- 3) *dini və etik cinayətlər* (tanrıya qarşı bəd əməllər, ağaya qarşı bəd əməllər, bidətçilik, din əleyhinə danışmaq, cadugərlik);
- 4) *öhdəliklərlə əlaqədar deliktlər*;
- 5) *məhkəmə xətaları*;
- 6) *vəzifə xətaları*.

Cəza sisteminə ölüm cəzası, cismani cəzalar (bədən üzvlərinin şikəst edilməsi ilə müşayiət olunan), həbsxanaya salma, ölkədən qovma, əmlak müsadirəsi, rüsvayedicə cəzalar və cərimə daxil idi.

³⁴ Касумова С. Азербайджан в III-VII вв. Баку: ЭЛМ, 1993, с. 17.

Kilsə
kanonlarına görə
cinayət və cəza.
Aqven kilsə
kanonları

Erkən orta əsrlər dövrü Azərbaycan cinayət hüquq tarixinin xarakterik cəhətlərindən biri də xristian dininin yayılması ilə bağlı idi. Hələ I əsrin əvvəllərindən başlayaraq din təbliğatçıları-missionerlərin burada ilk xristian icmaları yaratmasına baxmayaraq, V əsrə qədər xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilməmişdir. V əsrin sonu VI əsrin əvvəllərində III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə Albaniyada xristianlıq əhaliyə zorla qəbul etdirilmişdi.

Alban kanonik hüququnun mənbələrinə aşağıdakılar daxil idi:

1. İncil, ilk üç ümumdünya kilsə məclisinin³⁵ kanonları, «müqəddəs ataların» (Əzəmətli Vasili, İskəndəriyyəli Afanasi və b.) kanonları. Sadalanan kanonlar, Şərqi digər kilsələri üçün də eyni olan və ümumiyyətlə, bütün xristianlar üçün məcburi olan mənimşənilməmiş zahiri kanonlardır. Onlar doqmatik və təşkilati xarakter daşıyır.

2. Alban kilsəsi tərəfindən tərtib edilən yerli al-

35

1-ci Ümumkilsə qurultayı 325-ci il 4 və 5 iyulda Nikeyə şəhərində toplanmışdır. Qurultayda 318 yepiskop iştirak edirdi. Bunların 316-sı keşiş Ariyin küfrünü lənətləmişdir. Ariy deyirdi: «Əgər Ata Oğulu (İsanı) doğubsa, onda doğulmuş özlüyündə varlığın əvvəlinə malikdir; buna görə də elə bir vaxt var idi ki, Oğul yox idi və O, öz mahiyyətini olmamadan alıb». Ariy və onun məsləkdaşları dindarları yoldan etdikləri üçün təqib olunurdular. 2-ci Ümumkilsə qurultayı Konstantinopolda 381-ci ildə yalnız Şərq ölkələri kilsələrinin 150 yepiskopunun iştirakı ilə keçirildi. 3-cü Ümumkilsə qurultayı 431-ci il iyun ayında Efes şəhərində keçirilmiş və keşiş Nestorun küfrü lənətlənmişdir. Bax: Z. Bünyadovun M. Kalankatukunun Albaniya tarixi əsərinə yazdığı qeydlər. (Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. (Z. M. Bünyadovun tərcüməsi ilə), B., Elm, 1993).

ban kanonları³⁶.

Aqven kilsə kanonları da məhz ikinci qrupa daxil olan mənbələrdəndər. Aqven kilsə məclisinin göstərilən qərarları giriş və kanonik xarakterli 21 maddədən ibarət olub Albaniya çarı Mōmin Vaçaqan tərəfindən 487/488-ci il yanvarın 26-da çağırılmış kilsə məclisində qəbul edilmişdir.

Aqven kilsə kanonlarının alban dilində orijinal haqqında məlumat yoxdur. Bu sənəd bizə Moisey Kalankatının qrabar (qədim erməni) dilinə tərcümə edilmiş «Albaniya tarixi» əsərində gəlib çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunnamə Azərbaycan dilinə iki dəfə tərcümə edilmişdir. Tərcümənin birinci variantı³⁷ ilə ikinci variantı³⁸ arasında müəyyən, bəzi maddələr üzrə isə ciddi fərqlər vardır. Fikrimizcə, tərcümənin ikinci variantı daha bitkindir.

Aqven kanonları erkən orta əsrlər Albaniyasının bizim dövrümüze gəlib çatmış yeganə siyasi-hüquqi sənədi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sənəddə Albaniyada mövcud ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimi öz əksini tapmışdır.

Aqven kanonlarını tarixi, siyasi və qismən də hüquqi baxımdan şərh edərək onları şərti olaraq dörd qrupa ayırırlar:

1. Ruhanilərə aid olan kanonlar (1, 2, 6, 7, 9, 15, 16-cı maddələr).

2. Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən kanonlar (3, 17, 18, 20, 21-ci maddələr).

³⁶ Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr - er. VIII əsri). B.: Azərneşr, 1993, s. 23.

³⁷ Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər S. S. Əliyarov və F. R. Mahmudov və b.). B., 1989, s. 41-44.

³⁸ Bax: Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. (Z. M. Bünyadovun tərcüməsi ilə), B., Elm, 1993.

3. Ruhanilərlə dünyəvi şəxslər arasındakı münasibətləri tənzimləyən kanonlar (3, 4, 5, 17, 18, 19-cu maddələr).

4. Sırf hüquqi xarakterli kanonlar (ailə-nigah hüququ normaları – 10, 11-ci maddələr; cınayət hüququ normaları – 8, 11, 12, 13 və 14-cü maddələr)³⁹.

Lakin göstərilən bölgünü məqbul hesab etmək olmaz. Aqven kilsə qanunnaməsinin normalarının təhlili göstərir ki, o bütövlükdə ruhanilərin öz aralarındakı, onlarla dünyəvi feodallar və əhalinin digər təbəqələri arasındakı münasibətləri nizama salırdı. Qanunnamənin qəbul olunmasının əsas səbəbi də buna dəlalət edir. Qanunnamənin giriş hissəsində göstəriləni kimi, Albaniya çarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə əhalinin müxtəlif təbəqələri (yepiskoplar, keşişlər, əyanlar və qara camaat) arasında çoxlu mübahisələr baş verirdi və bunları nizama salmaq üçün o, məclis çağırmış və haqqında danışılan qanunnamə qəbul edilmişdir. Qanunnamədəki normalar şübhəsiz ki, bu subyektlər arasındakı münasibətləri tənzimləməli idi. Maddələrin təsnifatı meyarı kimi hüquq münasibətlərinin subyektləri əsas götürülərsə, qanunnamənin yuxarıda verilmiş ilk üç qrupunun düzgün olaraq göstəriləndiyini qəbul etmək olar. Göstərilən subyektlər arasındakı münasibətlərin özünün də kanonik (dini, kilsə tərəfindən müəyyən edilən) hüquq normaları ilə nizama salındığını əsas götürsək, onda kanonik hüquq mənbəyi kimi qanunnamənin maddələrinin sırf hüquqi xarakterli normalara və digər münasibətləri tənzimləyən normalara bölgüsünə lüzum qalmadığı aşkar surətdə görünür.

Qanunnamədəki normaların aid olduğu hüquq

³⁹

Вах: Мамедова Ф. Д. «История Албан» Моисея Каланкатуийского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. В, 1977, с. 161; Рзаев А. К. Очерки истории политико-правовых учении Азербайджана. В, Азербейдр, 1983, с. 33.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

sahəsinə görə qruplaşdırılmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik (məsələn: mülki, ailə-nigah, cinayət, mühakimə icraatı və s.).

Qanunnamədə mülki hüquq normalarına az yer verilmişdir. Bunu mülki hüquq münasibətlərinin başlıca olaraq adət hüququ ilə nizama salınması ilə izah etmək olar⁴⁰.

Qanunnaməyə əsasən, ictimai münasibətlərin geniş dairəsi cinayət hüquq normaları ilə tənzim edilirdi. Burada başlıca olaraq, cinayət hesab edilən əməllər və onlara görə nəzərdə tutulan cəzalar müəyyən olunurdu.

Qanunnamədə cinayət kimi nəzərdə tutulan əməlləri obyektinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) din və ictimai qaydalar əleyhinə olan cinayətlər (11, 12, 13-cü maddələr);
- 2) mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər (6-cı maddə);
- 3) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər (8, 15 və 16-cı maddələr).

Din və ictimai qaydalar əleyhinə olan cinayətlərə öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşama, cadugərlərə müraciət etmək, evlərdə ağı demək, ölmüş heyvan ətinə yemək, dini pəhriz qaydalarını pozmaq daxil idi. Ağı demək xristianlığa qədərki dövrdən qalmış zərərli adətlərdən idi. Bu təriqətin üzvləri hər il bir adamı zəhərləyib öldürürdülər. Əgər onlar yad adamlardan heç birini zəhərləyib öldürməyə imkan tapmırdılarsa, zəhəri öz yaxın qohumlarından birinə verib onu öldürürdülər⁴¹.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə «dava-dalaş», «qan tökmə» (xəsarət yetirmə və ya adamöldürmə nə-

⁴⁰ Мамедова Ф. Д. «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник ..., с. 161.

⁴¹ Kalankatuklu M. Gösterilən əsəri, s. 55.

zərdə tutulur) və böhtan daxil idi. Adamöldürmə haqqında norma, görünür ki, Bibliyadakı belə bir ifadədən irəli gəlir: «Kim hər hansı bir insanı öldürərsə o, öldürüləcəkdir».

Rahib və ya rahiblik edən tərəfindən vəngə (monastıra) aid mülkiyyətdən hər hansı bir şeyin oğurlanması mülkiyyət əleyhinə olan cinayət idi. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayət hüquq normaları göründüyü kimi, hər şeydən əvvəl, kilsə mülkiyyətinin mühafizəsinə yönəlmişdir.

Qanunnamə obyektiv cəhətdən əsasən hərəkətlə edilən cinayətləri nəzərdə tuturdu. Yalnız bir halda (13-cü maddə) hərəkətsizlik (bazar günü işləyib kilsəyə getməmə) cinayət kimi qiymətləndirilirdi.

Subyektiv cəhətdən ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlər fərqləndirilmirdi. Əksər maddələrdə xüsusi subyekt kimi ruhanilər ayrılırdı. Cinayətin təkrar törədilməsi məsuliyyəti ağırlaşdırırdı. Şəxsin öz təqsirini etiraf etməsi yüngülləşdirici hal kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qanunla nəzərdə tutulan müəyyən halda təqsirkar tövbə etməklə cəzadan azad edilirdi (16-cı maddə).

Cəza sistemində həm dini, həm də dünyəvi qanunlara uyğun cəzalar yer tuturdu və o, aşağıdakı kimi idi:

- 1) ölüm cəzası;
- 2) vəngdən (monastırdan) qovma;
- 3) torpaq müsadirəsi;
- 4) xristian dini qanunlarında nəzərdə tutulmuş digər cəzalar;
- 5) keşiş və ya yepiskop tərəfindən müəyyən edilən cəzalar.

Əlavə cəza kimi torpaq payının kilsənin xeyrinə alınması və kənddən qovma nəzərdə tutulmuşdur. Əksər sanksiyalar blanket olub, onların çoxunda «qanuna uyğun cəzalar» nəzərdə tutulmuşdur. 11-ci

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

maddə yeganə maddədir ki, burada törədilən cinayətə görə ölüm cəzası bilavasitə nəzərdə tutulmuşdur. Burada deyilir: «Kim öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşayırsa, kim cadugərlərə müraciət edirsə, bunları və qatillə qanun pozanın əl-qollarını bağlayıb çar divanına gətirməli və işgəncələrdən sonra ölüm cəzasına məhkum olunmalıdır». Vəngdən qovma və torpaq müsadirəsi 6-cı maddəyə görə monastıra məxsus əmlakdan hər hansı bir əşyanı oğurlayan rəhibə və rahiblik edənlərə qarşı tətbiq olunurdu. Digər hallarda qeyd edildiyi kimi, «qanuna uyğun cəzalar» tətbiq edilirdi. Bunlar bütün xristianlar üçün məcburi olan, o cümlədən Alban kanonik hüququnun mənbələri sayılan ümumdünya kilsə məclislərində qəbul edilən xristian dini qanunlarında nəzərdə tutulmuş cəzalar idi. Məsələn, 8-ci maddədə göstərilirdi ki, əgər bir xaçpərəst kiminləsə dava edib onun qanını tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib onu qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır. Xristian qanunlarına görə isə belə şəxs ölüm cəzasına məruz qalırdı.

Qanunnamənin 13 və 15-ci maddələri isə keşiş və yepiskopa öz mülahizələrinə görə cəza müəyyən etmək hüququ verirdi.

11, 12, 15, 16-cı maddələrdə cinayət hüquq normaları ilə yanaşı, həm də mühakimə icraatına dair normalar vardır. 13, 15, 16-cı maddələrin məzmunundan aşkar surətdə görünür ki, mühakimə icraatında açıqlığa və çəkişməyə böyük üstünlük verilir.

Aqven kanonlarına əsasən Albaniyada iki növ (dini və dünyəvi) məhkəmə fəaliyyət göstərirdi: kilsə məhkəməsi və saray məhkəməsi (çar divanı). Çarın başçılıq etdiyi saray məhkəməsi ali məhkəmə idi. Kilsə məhkəməsi isə keşiş və yepiskop məhkəmələrindən ibarət idi. Cinayət və mülki proseslər fərqləndirilməsə də, mühakimə icraatında aidiyyət institutu dəqiq müəyyən edilmişdir. Lakin burada hansı meyanın əsas götürüldüyünü müəyyən etmək çətindir.

Arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşayanların, cadugərilərə müraciət edənlərin, ağı deyənlərin törətdikləri cinayətlərə saray məhkəməsində baxırdılar. Oğurluq, adamöldürmə, ölü heyvan əti yemək, dini pəhriz qaydalarını pozmaq, bazar günü işləyib kilsəyə getməmək, keşişə böhtan atmaqla bağlı olan, həmçinin, keşişlərin özlərinin törətdikləri cinayət işlərinə kilsə məhkəmələrində baxılırdı.

Mühakimə icraatı prosesində müxtəlif işgəncələr tətbiq edilirdi. Barmaqkəsənlər⁴² tərifiqinə mənsub olanların çar sarayında necə mühakimə olunmaları barədə Musa Kalankatlı «Albaniya tarixi»ndə ətraflı məlumat verir. O, yazırdı:

«...tutulanlara əzab-əziyyət verdilərsə, döydülərsə bu canilərin heç birinə təqsirlərini boyunlarına aldıra bilmədilər. Bundan sonra çarın əmriylə caniləri yerə yıxıb burunlarının deşiklərinə acı sirkəylə şoranın qarışığını o vaxta qədər tökdülər ki, onların göz bəbəkləri ağarıb gözün yuvasında hərləndi, ancaq onlar yenə də bu əzablı işgəncələrə tab gətirib heç bir şeyi boyunlarına almayıb, hər şeyi rədd etdilər və «yox!» dedilər»⁴³.

Çar onları camaatın gözü qarşısında işgəncə verərək öldürtmüş, sağ qalanlara da kəndlərində qohumları və kənd camaatı qarşısında edam etdirmişdir.

Şəxsi etiraf və ya şahid ifadəsi şəxsin təqsirliliyini sübut etmək üçün əsas idi. Zəruri halda çar mühüm

⁴² Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə barmaqkəsənlər tərifiqəti öz ayınlarını icra edərkən yaxaladıqları adamın derisini diri-diri soyub, sağ əlinin barmaqlarını kəsirdilər. Sonra derini döş qəfəsindən başlayaraq sol əlin çeçələ barmağmadək soyurdular. Daha sonra çeçələ barmaq dəri ilə birgə kəsilib atılırdı. Eyni işgəncəli üsulla ayaq barmaqları da kəsirdilər. Bu o qədər dəhşətli və qəddar işgəncə idi ki, bütün bu prosesin sonuna qədər insan sağ qalmalı idi. Ən nəhayət insanı öldürdükdən sonra onun bütün derisini soyub aşılایır-dılar. Bax: Kalankatuklu M. Göstərilən əsəri, s. 54-55.

⁴³ Kalankatuklu M. Göstərilən əsəri, s. 54.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

saydığı cinayət işləri üzrə mühakimə icraatını bütün mərhələlərdə həyata keçirə bilirdi.

Moisey Kalankatlı Mōmin Vaçaqanın çarlığı dövründə Albaniyada onun apardığı cəza siyasəti haqqında yazırdı:

«Vaçaqan bütəxana tikənlərə, cadu edənlərə, mürdar sənəmlərə sitayiş edənlərə və xristian dininin ayinlərini bütöv və sarsılmaz saxlamayanlara ciddi cəza və cərimələr təyin etmişdi. Və əgər cadugərlər, sehrbazlar və bütperəst kahinlər dəfələri xəbərdarlıqlara baxmayaraq yenə də öz çirkin əməllərini davam etdirilsə, çar Vaçaqan onun hüzuruna gətirməklə ağır cəzalarla tərbiyələndirirdi. Belə cəzalarla o, sehrbazların, cadugərlərin və kahinlərin çoxunu şikəst edir və ölkədən qovurdu. Bəzilərini qul edir, bəzilərini xaçperəstliyə döndərərək Allahı tanımaq yoluna qoyurdu»⁴⁴.

Bununla yanaşı, çar Vaçaqan ölkədəki cinayətkarlığın qarşısını almaq üçün cəzalandırmanı yeganə vasitə saymayaraq, əhəlinin xristian maarifçiliyinə də böyük diqqət yetirirdi. Onun hakimiyyətə gəldiyi zamanlar ölkədə baş alıb gedən bidətçi inanclara etiqad edənlər, cinayətkar fəaliyyətlə məşğul olan tərqiqlərə mənsub olanlar, o cümlədən cadugər, sehrbaz və bütperəst kahinlərin uşaqlarını bir yere toplayıb onlar üçün dini təhsil verən məktəblər açdırmışdır⁴⁵.

Mühüm hüquqi-siyasi sənəd olan Aqven kilsə qanunnaməsi Albaniyada hüququn başlıca mənbələrindən idi. Çar Vaçaqan ölkə daxilində siyasi sabitlik və nizam-intizam yaratmaq, xristianlığı müdafiə etmək və möhkəmləndirmək baxımından bu qanunları geniş şəkildə tətbiq etmişdi. Qanunnamə, eyni zamanda kənar qüvvələrin siyasətinə qarşı durmaq baxımından mühüm meyar olan avtokefəllığın təsdiq edilməsində, habelə dini ayinlərin möhkəmləndirilməsində, bütperəst

⁴⁴ Yəne orada, s. 52.

⁴⁵ Yəne orada, s. 53.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

politeist inancların qalıqlarının məhv edilməsində, ruhanilər üçün maddi bazanın yaradılmasında, onların hüquqi və iqtisadi imtiyazlarının möhkəmləndirilməsində, albanların kilsə qarşısında maddi və iqtisadi təəhhüdlərinin təsdiq edilməsində böyük rol oynamışdır⁴⁶.

---

⁴⁶ Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr – er. VIII əsri). B.: Azərneşr, 1993, s. 224.

1

2

3

4

5

6

II fəsil.

İSLAMİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA

---

1. İSLAM HÜQUQU ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA HÜQUQ SİSTEMİ KİMİ

VII əsrdə Ərəbistanda islam dininin meydana çıxması nəticəsində islam hüquq sisteminin formalaşması prosesi başladı. Bu, yeni bir hüquq sisteminin yaranması baxımından dünya hüquq tarixində əhəmiyyətli hadisə idi və hər bir mənada mütərəqqi hesab edilə bilər. Müsəlmanların siyasi və hüquqi elmlər sahəsindəki nailiyyətləri orta əsrlər xristian Avropası alimlərinin bu elm sahələrinə aid yazdıqlarından xeyli irəlidə idi. Müsəlman alimlərinin siyasi və hüquqi traktatlarında əks olunan ideyalar Avropada ilk dəfə çoxlu yüzilliklərdən sonra deyilmişdi¹.

Cinayət hüququ da daxil olmaqla islam hüququ bütün cəhətləri ilə o dövrün ən mütərəqqi hüquq sistemi idi. İslam delikt hüququnun son dərəcədə yeni və mütərəqqi prinsipləri, onun bir çox institutlarında ehtiva olunmuş hüquqi dəyərlər son yüzilliklərə qədər Avropa ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə yad olmuşdur. Heç bir yazılı qanunları olmayan, ictimai mü-

---

¹ Вебер Георг. Всеобщая история, Т. 5, М., Типолитография В. Рихтер, 1983, с. 67.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

nayət hüququ ilə bağlı xüsusiyyətləri önə çəkəcəyik.

Fiqh və onun sistemi

Fiqh ərəbcə «dərın anlayış», «bilik» mənasını verir. O, müsəlmanların dini və dünyəvi həyatlarını tənzim edən normaları özündə toplayıb, həm ibadətler, həm də miras, əqdlər, ailə münasibətlərini, edilməli və edilməməli əməlləri qiymətləndirəcək hökmləri, cəzaları, mühakimə üsulları, dövlət təşkilatı və müharibə etmə hüququna dair normaları özündə birləşdirir.

İslam hüququ iki hissədən ibarətdir: üsul əl-fiqh və fəru əl-fiqh¹².

Üsul əl-fiqh (fiqhın əsasları, kökləri) fiqhın mənbələrindən, onun metodologiya və nəzəriyyəsinin əsaslarından bəhs edir¹³. Üsul əl-fiqh haqqında ilk əsər imam Şafii'nin «ər-Risale»¹⁴ adlı əsəridir. Üsul əl-fiqh İslam hüququnun mənbələrini tədqiq etməklə, həmin mənbələrdəki normaların düzgünlüyünü, yeni normalar yaradılarkən əməl edilməli qayda və prinsipləri müəyyən edir¹⁵.

Fəru əl-fiqh (fiqhın budaqları) isə konkret hüquq

¹² İstər üsul əl-fiqhin və istərsə də fəru əl-fiqhin ayrıca bir elm kimi sonrakı dövrlərdə sistemləşdirilməsinə baxmayaraq, onların təməli Məhəmməd Peyğəmbər dövründə qoyulmuş, hətta əsas etibarilə tamamlanmışdır. (Bax: Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989, s.59.) Şiələrə görə, üsul əl-fiqhin əsasları da əhli beyt imamları tərəfindən təqdir edilmiş, sonradan Əbu Həniyə və imam Malik kimi fəqihlər bunu imam Şafii kimi öz şagirdlərinə öyrətmişlər. (Bax: Ebu Zehra M. İslam Hukukunda Suç ve Ceza. İst., 1994, s. 20).

¹³ Bax: Atar F. Fikah Usulü. İst. 1992; Şaban Z. İslam Hukuk İliminin Esasları (Usulü-l-Fikih). (Terc.: Dönmez İ.K.), Ankara, 1996.

¹⁴ Bax: Şafii Risale, İst., 1986.

¹⁵ Üsul-əl Fiqhin prinsipləri üçün bax: Mahammed Has-hım K. Principles of Islamic Jurisprudense. Cambridge, 1991.

institutlarından bəhs edir.

İslam
hüququnun
mənbələri

İslam hüququnun dörd mənbəyi həm də cinayət hüququnun mənbələridir. Bu mənbələrdən ən əsası Qurandır. Quran ayələri 22 il 9 ay 11 gün ərzində (610-632) nazil olmuşdur. Quranın özündə hüquq normaları o qədər də çox deyildir. Məzmununa və xronologiyasına görə Quran surələri iki dövrə ayrılır: Məkkə surələri və Mədinə surələri. Hüquq normaları əsasən Mədinə dövrü ayələrində öz əksini tapmışdır. Bu normalar, başlıca olaraq, 2, 4, və 5-ci surələrdə toplanmışdır. Quranda 30-a yaxın ayə cinayət hüququ və onun prinsipləri ilə bağlıdır. Uzun bir dövr ərzində nazil olunduğuna görə, Quranın hüquq normaları ayrıca bir məcəllə şəklində verilməmiş, əksinə, müəyyən bir dövrdə hüquq norması kimi qüvvədə olan bir sıra ayələrin əvəzinə, sonradan nazil olan digər ayələr yeni və fərqli norma müəyyən etmişdir¹⁶.

Sünnə ərəb sözü olub, «nümunə» deməkdir. Sünnə dini ayinlərin, ictimai həyat qaydalarının və Quran təfsirinin əsas mənbəyidir. Sünnə sözü islamdan əv-

¹⁶ Məsələn, zinakarlığa görə məsuliyyət 4-cü surənin 15-ci ayəsi ilə belə müəyyən edilmişdir: «Qadınlarınıza zina edənlərə qarşı öz aranızdan [möminlərdən] dörd şahid tutun! Əgər onlar [bu işə] şəhadət verərlərsə, həmin qadınları öləncə qədər, yaxud Allah onlar üçün bir yol açanaqədər evlərdə həbs edin!». Həmin surənin 16-cı ayəsi də qeyri-müəyyən cəza nəzərdə tutmuşdur: «İçərinizdən belə qəbih iş görənlərin hər ikisinə əziyyət verin. Əgər tövbə edib özlərini düzəltsələr, onları incitməkdən vaz keçin! Əlbəttə, Allah tövbələri qəbul edən və [bəndələrini] bağışlayandır!». Lakin daha sonra nazil olan 24-cü surənin 2-ci ayəsi eyni əmələ görə qəti norma müəyyən etmişdir: «Zinakar kişiyyə və zinakar qadıma yüz çubuq vurun. Allaha və axirət gününə inanırsınızsa, Allahın dini bərəsində [bu işin icrasında] ürəyiniz onlara yumşalmasın və möminlərdən bir dəstə də onların əzabına şahid olsun».

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

vəlki ərəblərdə atalardan qalma adətləri ifadə edirdi. İslamdan sonra Məhəmməd Peyğəmbərin sözlə, hərəkət və ya hərəkətsizliklə, sükutla müəyyən hadisələrə münasibəti bu adətlərin yerinə keçmiş və sünne adı ilə tanınmışdır. Sonradan səhabelərdən eşidənlər (tabiunlar) bunu özlərindən sonra gələnlərə söyləmiş və beləliklə, sünne «hədis» adını almışdır. Başqa deyimlə, sünne hədislərdə təsbit olunmuşdur.

VIII əsrdən başlayaraq hədislər yazıya alınmışdır. Əsasən, altı hədis məcmuəsi sünnilər arasında mötəbər mənbə sayılır. Bunlar Əl-Buxari (870-ci ildə (hicri 256) vəfat etmişdir), Müslüm (875-ci (hicri 261) ildə vəfat etmişdir), Əbu-Davud (888-ci ildə (hicri 275) vəfat etmişdir), Tirmizi (892-ci ildə (hicri 279) vəfat etmişdir), Nəsai (915-ci ildə (hicri 303) vəfat etmişdir) və İbn Macənin (887-ci ildə (hicri 273) vəfat etmişdir) hədis məcmuələridir¹⁷.

Sünnələr müxtəlif meyarlara görə bir neçə cür təsnif edilir¹⁸.

Təsnifatlardan birinə görə, sünnələr 3 yerə ayrılır: qövlü sünne, feli sünne, təqirri və ya sükuti sünne.

Qövlü sünne Peyğəmbərin sözlə dediyi, feli sünne

¹⁷ Kütübi-i Sitte (Hadis Külliyyatı, tərcəməsi və şərhli). Mütərcim İbrahim Canan. Ankara, nəşr ili yoxdur; Sünen-i İbni Məcə (tərcəməsi və şərhli). Mütərcim Haydar Hatiboğlu. İst., Karaman Yayınları, 1982; Sahih-i Buxari. Muhtəsarı Tecrid-i Sahih. (tərcəməsi və şərhli Müctəba Uğur, M. Cemal Sofoğlu), Ankara, 1984; Sahih-i Müslim və Tərcəməsi. Mütərcim M. Cemal Sofoğlu, İst., 1988; Sünen-i Tirmizi (tərcəməsi). Mütərcim Oman Zeki Mollamehmetoğlu. İst., nəşr ili yoxdur; Sünenün-Nəsei. Mütərcimlər A. M. Büyükcinar, A. Tekin və başq. İst., 1981; Ebu Daud Süleyman bin el-Eşas. Süneni Ebu Daud, (Tərcəmə: İbrahim Koçaşlı), İst., 1983. Hədis məcmuələrinə aid müfəssəl bibliografiya üçün bax: Kettani B. C. Hadis Literatürü (er-Risaletül-Mustatrafə), İst. 1994.

¹⁸ Bax: Şaban Z. İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü-l-Fikh). Tərc.: Dönmez İ.K., Ankara, 1996, s. 64-65.

hərəketi ilə bağlı, təqriri və ya sükuti sünne isə hər hansı bir hərəketi və ya sözü sükutla qarşılması ilə məlum olan sünnedir.

Hər bir hədis iki hissədən ibarətdir. İsnad adlanan birinci hissədə Peyğəmbərdən gələn hədisin kimlər tərəfindən söyləndiyi göstərilir. İkinci hissə isə mətn adlanır və bu hissədə hədisin məzmunu verilir. Hədislərdə həm də səhabələrin hərəket və sözlərindən bəhs edilir. «Allah deyir ki, ...» sözü ilə başlanan hədislər qüdsi və ya ilahi hədislər adlanır. Peyğəmbərin digər hədislərinə nəbəvi hədislər, səhabələrin hədislərinə isə hədisi-səhabi deyilir.

Müxtəlif dövrlərdə uydurma hədislər də yayılmağa başlamışdır ki, nəticədə bir-birini inkar edən xeyli hədis yaranmışdır. Buna görə də hədislər nə dərəcədə doğru olub-olmaması baxımından qiymətləndirilərək təsnif edilmiş və səhih (doğru), həsən (yaxşı) və zəif hədislərə bölünmüşdür.

Səhih hədislər istər isnad hissəsinə, istərsə də mətnin düzgünlüyünə görə heç bir şübhə olmayan hədislərdir.

Həsən hədislər isnadı tam olmayıb və ya söyləyənlərin doğruluğu barədə mübahisə olan hədislərdir.

Zəif hədislər isə həm mətni tənqid olunmuş, həm də söyləyənlərin biri və ya bir neçəsi şübhəli olan hədislərdir.

Digər bir təsnifat isə hədisin kimin sözünü və əməlini özündə əks etdirməsi baxımından aparılmışdır. Peyğəmbərin sözünü və əməlini bildirən hədislər məruf, səhabənin sözünü və əməlini bildirən hədislər məvquf, tabiunun sözünü və əməlini bildirən hədislər isə məqtu hədislər adlanır.

İcma ərəbcə «ecmæ» sözündən olub, hər hansı bir məsələ haqqında ümumi rəyə, qərara gəlmək deməkdir. İcma, dini elmlərin ən mötəbər bilicilərinin, bütün dindarlar icmasının rəyi sayılan, dinin, hüqu-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

qun və ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ümumi razılıq rəyidir. İcma, islam hüququnun Quranda və sünnədə cavabı tapılmayan məsələlər barəsində qərar qəbul etməyin yol verilən mümkün üsuludur.

Qiyas ərəbcə «ölçü» deməkdir, islam hüququnun mənbələrindən biri olub, bənzətmə əsasında mühakimə yürütməkdir.

Qiyasın islam cinayət hüququnda mənbə kimi qəbul edilməsi birmənalı deyildir. Məsələn, hənəfilər qiyas və hədd cinayətlərində qiyasın mümkün olmadığını, yalnız təzir cəzalarının tətbiqi zamanı mənbə rolunu oynadığını, şafilər isə qiyas və hədd cinayətlərində də qiyasın mümkün olduğunu qəbul etmişlər¹⁹.

İslam hüquq
məktəbləri

Beləliklə, islam hüququnun əsas mənbələrini gözədən keçirdik. Lakin bu mənbələrin tətbiqində,

eləcə də konkret hüquq normalarına münasibətdə fərqli doktrinal görüşlərin nəticəsində islamda hüquq məktəbləri adlanan fiqh məzhəbləri ortaya çıxmışdır²⁰. İslam hüquq məktəbləri VIII əsrin əvvəllərindən IX əsrin ortalarında olan bir dövrdə yaranmış və sonralar bu hüquq məktəbləri onların banilərini adı ilə adlandırılmışdır. Sünnilikdə bunlar hənəfilik, malikilik, şafilik və hənəbilikdir. Dörd sünni hüquq məktəbi ilə yanaşı, şiələrin mənsub olduğu cəfərilik məktəbi mötəbər sayılır.

¹⁹ Bax: Ebu Zehra M. İslam Hukuku Metodolojisi (Cev. Abdülkadir Şener). Ankara, 1973, s. 250.

²⁰ Onu da qeyd edək ki, islamda ilk ayrılma hüquqi olmaqdan çox, islam cəmiyyətindəki siyasi və sosial xüsusiyyətlərindəki fərqlərdən doğmuşdur. Şiə və sünni məzhəblərinin əsas mənbə kimi Qurani Kərimə söykəndiyi səbəbindən onlar arasında, bir neçə məsələdə uyğunsuzluğu nəzərə alınmasaq, köklü böyük fərq yoxdur. Mövzudan uzaqlaşmamaq xatirinə, sözügedən məsələ ilə bağlı məlumat üçün bax: Gəzənferoğlu F. Azərbaycan Türkünün İman Davası. Ankara, 1997, V və VI bölmələr.

İslamda ən geniş yayılmış hənəfilik məzhəbinin banisi imam əl-Əzəm kimi tanınan, mənşəcə türk olan²¹ Əbu Hənifə ibn Sabit (80/699-150/767) olmuşdur. Əbu Hənifənin «əl-Fiqh əl-Əkbər»²² (böyük fiqh), «əl-Alim və əl-Mütəəllim»²³ (bilən və öyrənənlər) adlı əsərləri məşhurdur. Mənbələr bu dahi alimi eyni zamanda dərin etiqadlı şəxsiyyət və böyük iman sahibi kimi xarakterizə edirlər. Ona dəfələrlə qazi vəzifəsinin təklif edilməsinə baxmayaraq, o, kimə qarşı isə haqsızlıq edə biləcəyindən qorxaraq, bu vəzifədən imtina etmişdir. Son dərəcə mömin bir müsəlman olduğuna baxmayaraq, Əbu Hənifə Kufə hakimləri və Bağdad xəlifəsi tərəfdən cəzalandırılaraq əziyyətlərə düşər edilmiş və 68 yaşında öldürülmüşdür.

Adət hüququnun geniş tətbiqi, yerli şəraitin nəzərə alınması və bütün digər məzhəblər içərisində ən çox «dözümlülüyü» ilə fərqləndiyi üçün hənəfi məzhəbi IX əsrdən başlayaraq şimala və şərqə doğru genişlənməmiş, Anadolu, Balkanlar, Şimali Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, habelə, Hindistan və Çinin böyük bir hissəsində yayılmışdır. Türkiyə sultanlarının, Böyük Moğollar və Qızıl Orda xanlarının hənəfi məzhəbli olmaları da, bu məzhəbin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Malikilik məzhəbinin banisi imam Malik ibn Ənəs əl-Əsbəhi (93/712-179/795) Mədinədə dünyaya gəlmiş və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Uşaq yaşlarından başlayaraq dini elmləri öyrənən Malik ibn Ənəsin təliminin əsasları məşhur «əl-Müvət-

²¹ Bax: Akseki A. Hamdi. İslam Dini (İtikat, İbadət, Ahlak). Ankara, 1989, s. 42.

²² Əbu Hənifə. el-Alim vəl-Mütəəllim (ters: Mustafa Öz), İst., 1992.

²³ Əbu Hənifə. el-Fikhül-Ekber (ters: Mustafa Öz), İst., 1992.

ta»²⁴ (hamı üçün anlaşılıq) əsərində şərh edilmişdir.

Malik ibn Ənəs də, öz fikirlərində əsasən hədisə və icmaya əsaslanmış, fərdi təfsirə çox nadir hallarda yol vermiş, rəy və qiyası qəbul etməmiş və istihsanı isə az hallarda məqbul saymışdır. Əbu Hənifədən fərqli olaraq, Malik ibn Ənəs hüquqi məsələlərin həllində qazinin və müftinin sərbəstliyini məhdudlaşdırmışdır.

Müsləman dünyasında hənəfilikdən sonra ən geniş yayılmış məzhəb şafilikdir. Bu məzhəbin banisi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İdris əş-Şafii (150/767-204/820) Qəzzədə (Fələstin), qureyşilərdən olan herb-çi ailəsində anadan olmuş və kiçik yaşlarından atasını itirmişdir. Bundan sonra anası ilə birgə Məkkəyə, ata qohumlarının yanına gəlmiş və burada görkəmli alimlərdən dərs almışdır. 20 yaşına çatdıqdan sonra Mədinə şəhərinə gələrək Malik ibn Ənəsin yanında təhsilini artırmışdır. 35 yaşından başlayaraq özünün məzhəbini təbliğ etməyə başlayan Şafii, maliki və hənəfi məzhəbləri arasında orta mövqə tutaraq, bu iki məzhəbi bəndirəməyə çalışmışdır. Şafiiyə görə islam hüququnun mənbələri Quran və Sünndür. İcma isə yalnız o zaman mənbə olur ki, onun tətbiqi narazılığa və ixtilafa səbəb olmasın. O, rəyə tamamilə etinasızlıq göstərir, qiyası isə arxa plana keçirirdi.

İslam hüquq məktəblərinin dördüncüsü isə hənəbilik adlanır. Bu məktəbin banisi Abdulla Əhməd ibn Hənbel əş-Şeybanidir (164/780-241/855). Onun hüquqi mühakimələrinin əsasını məhz hədislər təşkil edirdi. Təsadüfi deyildir ki, «əl-Müsnəd»²⁵ (istinad olunan, dayaq) əsərinə təxminən 30 mindən çox hədis daxildir. Əhməd ibn Hənbel öz doktrinasında rəyin və qiyasın əhəmiyyətini tamamilə rədd etmişdir. A. Mets hənəbilərin mühafizəkar cinah kimi son dərəcə fana-

²⁴ İmam Malik. El-Muvatta. Çevirenler Ahmet M. Büyükcinar, Yaşar Erol və bşk. İst., 1982.

²⁵ Ahmet bin Hanbel. el-Müsned (tahqiq: Şakir-Ahmet Muhammed), Kahire., 1995.

tik islamçı olması, kişilərin qadınlarla küçəyə çıxmasını qadağan etmələri və müğənni qadınları döydürmələri haqqında qeyd edir²⁶.

Qeyd edildiyi kimi, islam hüquq məktəbləri arasında dörd sünni məzhəbi ilə yanaşı, şiələrin mənsub olduğu cəfərilik məzhəbi də mövcuddur. Məzhəbin adı 6-cı şiə imamı Cəfər əs-Sadiqin (təxminən 700-765) adı ilə bağlıdır. Şiə rəvayətləri onun Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər əl-Mənsuri tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyünü yazırlar.

VII əsrdə islami problemlərin həllində mükəmməl və ümumiləşdirici fikirlər ortaya qoyan Cəfər əs-Sadiq, eyni zamanda bidətçi cərəyanlara qarşı da mübarizə aparmışdır. O, təsəvvüf tarixində də əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Mənbələr Cəfər əs-Sadiqin yüzlərlə kitab və məqalə yazdığı barədə məlumat verir.

Cəfərilik məzhəbini fiqh üsulu və hökm dəlilləri baxımından tədqiq edərkən bu məzhəb daxilində iki cərəyanın olduğu görünür: üsulilər və əxbarilər. Tədqiqatçılar tarixi inkişaf baxımından cəfərilik məzhəbini səkkiz dövrə ayırırlar və bu dövrlərdən biri də (altıncısı) Səfəvi dövrü hesab edilir²⁷.

2. İSLAM CİNAYƏT HÜQUQUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Fiqhədə cinayət hüququ «uqubat» adlı ümumi bölmədə və ya «el-cinayat», «el-kisas», «el-cirah», «el-diyat» kimi xüsusi başlıqlar altında tədqiq edilir.

İslam cinayət hüququnun anlayışı ilə bağlı bir-birinə yaxın çoxlu təriflər vardır. Məsələn, prof. A. Zey-

²⁶ М е ц А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973, с. 285.

²⁷ Cəfəri məzhəbində fiqh üsulu ilə bağlı ətraflı məlumat üçün bax: Karaman H. Şiada Fıkh Usulü ve Şəri Deliller // Milletlerarası Tarihde ve Günümüzde Şiilik Sempozyomu, İst., 1993, s. 319-355.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

dana görə, islam cinayət hüququ «cəza nəzərdə tutulan cinayətlər ilə bu cəzaların ölçüsünü müəyyən edən hüquqdur. Qadağan olunmuş və törədəni cəmiyyətin qarşısına çıxaran, cəzaya məruz qoyan əməllər baxımından fərd ilə dövlətin qarşılıqlı münasibətini tənzim edir»²⁸. Digər bir tərifə görə, islam cinayət hüququ «cəmiyyətin intizam və sabitliyinin təmini zəminində edilməsi və ya edilməməsi lazım gələn əməllərlə, bunların qarşısını ala biləcək vasitə və tədbirləri, günahkarlar barəsində tərtib və tətbiq ediləcək normaları, bu xüsuslarda səlahiyyətli orqan və məhkəmələr tərəfindən icrası tələb olunan üsul, qayda və normaların tətbiqi formalarını öyrənir»²⁹.

Sitat gətirilən tərifləri ümumiləşdirməklə, islam cinayət hüququnu insanların canını, malını, mülkünü, bütövlükdə cəmiyyəti cinayətkar qəsdlərdən qoruyan, islam qanunlarında təsbit olunmuş, hansı əməllərin cinayət olduğunu və bu əmələ görə verilən cəzanı nəzərdə tutan hüquq normalarının məcmusu kimi müəyyən etmək olar.

Müsəlman hüquqşünaslarının cinayət hüququna dair əsərlərində cinayətlərin təsnifatı ayrı-ayrı meyarlara görə aparılmışdır.

Bir sıra hüquqşünaslar, o cümlədən, şiə hüquqşünasları cinayətləri *böyük (kəbir)* və *kiçik (səqir)* cinayətlərə ayırırlar. Kəbir cinayətlərə adamöldürmə, sələmçilik, zinakarlıq, homoseksualizm, oğraşlıq, spirtli içkilər içmə, böhtan atma, cihaddan (müqəddəs müharibədən) yayınma, şahidləri yalan ifadə verməyə məcbur etmə, kafirlik, ölçüdə və çəkiddə aldatma, səbəbsiz bədən xəsarəti yetirmə və işgəncə vermə daxil edilir. Bura, həmçinin ifadə verməkdən imtina etmə, rüşvətxorluq, zəkat verməkdən imtina etmə, abort, ye-

²⁸ Zeydan A. el-Medhal li-dirasetiş-şeriatil-islamiiyye. Bağdad, 1969, s. 399.

²⁹ Taner M. Tahir. Ceza Hukuku. İst., 1949, s. 2.

timlərin malını xərcləmək, zihar³⁰, donuz əti yemək, ölü əti yemək, quldurluq, cadugərlik, qumar oyunları və s. aid edilir. Bu cinayətlərin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, kəbir cinayətlər şəriətlə müəyyən olunduğu halda, səqir cinayətin müəyyən olunması qazidən asıdır³¹.

Başqa bir təsnifata görə, islam hüququnda cinayətlər iki qrupa bölünür:

1) Allah haqqını pozan (Allaha və ya müsəlman cəmiyyətinə qarşı olan) cinayətlər;

2) Qul haqqını pozan (ayrı-ayrı şəxslərə qarşı törədilən) cinayətlər.

Birinci qrup cinayətlərə görə bağışlama və barışdırma tətbiq edilə bilməz. Bu cinayətləri törətmiş şəxslər cəmiyyətin maraqları naminə qəti surətdə cəzalandırılmalıdırlar³². Bu qrup cinayətlərə irtidəd, hökmdarlar əleyhinə olan cinayətlər (hakimiyyətin devrilməsi və qiyam yolu ilə ələ keçirilməsi)³³, əmlakla bağlı ci-

³⁰ Cahiliyyə dövrünün adətinə görə bir kişi arvadını və ya arvadının bədən üzvünü anasının bədən üzvünə bənzərdirdisə, məsələn arvadına: «Sənin arxan mənə anamın arxası kimi olsun!» deyirdisə, arvadını özünə həmişəlik haram edirdi və boşayırdı. Buna zihar deyilir. İslamda bu barədə hələ hökm olmadığı bir vaxtda səhabələrdən Aus ibn Samit zihar etmişdir. Əl-Mucadələ surəsinin 1-4-cü ayələri bu hadisə ilə əlaqədar nazil olmuşdur. Bu ayələrə görə, zihar qanuni nikahı özlərinə haram etmə kimi anlaşılır və kişinin bir köləni azad etmək, tapmazsa, iki ay oruc tutmaq, buna da gücü çatmazsa, almış fəqiri doyurmaqdan ibarət kəffarət ödəmədikcə qadını ilə yaxınlıq etməsi qadağan edilmişdir.

³¹ Садагдар М. И. Основы мусульманского права. М., 1968, с. 111.

³² Yəne orada.

³³ Qurani Kərimin əl-Maidə surəsinin 33 və 34-cü ayələrində deyilir: «Allaha və Peyğəmbərinə qarşı vuruşanların, yer üzündə fitnə-fəsad salmağa çalışanların cəzası ancaq öldürülmək, çarxıya çəkilmək, ya əl-ayaqlarının çarpazvari (sağ əllərilə sol ayaqlarının) kəsilməsi, yaxud da yaşadıkları yerdən sürgün olunmalarıdır. Bu cəza onlar üçün bu dünyada

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

nayətlər, spirtli içkilər içmə, zinakarlıq və quldurluğu aid etmək olar.

İkinci kateqoriyaya adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirmə, başqa şəxsə zərər yetirməklə nəticələnən cinayətlər və s. daxildir.

Göstərilənlərdən əlavə, üçüncü kateqoriya cinayətlər də vardır ki, bu cinayətlər həm cəmiyyət, həm də ayrı-ayrı şəxslər əleyhinə törədilir. Bu qrupa daxil olan cinayətlərin dairəsini müəyyən edərkən, islam hüquqşünasları arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Məsələn, hənəfiliyə görə zinakarlıq başqa şəxslərin əleyhinə yox, daha çox cəmiyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmişdir³⁴.

İslam delikt hüququnda cinayətlərin təsnifatında ən əsas meyar verilən cəzanın növüdür və həmin meyara əsasən aparılan təsnifat daha məqbul sayılaraq, tədqiqatımızda əsas götürülmüşdür. Bu baxımdan cinayətlər aşağıdakı üç qrupa ayrılır:

- 1) hədd cinayətləri;
- 2) qisas və diyə cinayətləri;
- 3) təzir cinayətləri.

Cinayətlərin bu cür təsnifatı islam hüququnda ən geniş yayılmış təsnifatdır. Öz-özlüyündə «hədd», «qisas» və «təzir» terminləri əslində cəzaların növlərini ifadə edir. Daha dəqiq şəkildə bu cinayətlər müvafiq olaraq hədd, qisas və ya təzir cəzaları nəzərdə tutan

---

bir rüsvayçılıqdır. Axirətdə isə onları böyük bir əzab gözləyir» (33), «Sizin əlinizə keçməmişdən əvvəl tövbə edənlər isə müstəsnaadır. Bilin ki, Allah bağışlayan və rəhm edəndir» (34). Göründüyü kimi, bütün dövrlərdə müsəlman cəmiyyəti üçün ən təhlükəli cinayətlərdən hesab edilən dövlət əleyhinə qiyam və iğtişasa görə Qurani Kərimdə ağır ceza nəzərdə tutulmaqla yanaşı, tövbə edənlərin bağışlanması barədə norma müəyyən edilmişdir. Lakin digər cinayətlərə görə tövbə etməklə bağışlama barəsində məzhəb alimləri arasında fərqli fikirlər vardır.

34

Садагдар М. И. Основы мусульманского права. М., 1968, с. 110.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

cinayətlər kimi adlandırılmalıdır. Lakin islam hüquq ədəbiyyatında hədd, qisas və təzir cinayətləri kimi tanındığından biz də bu terminologiyadan istifadə etməyi məqbul hesab edirik.

Hədd «Hədd» sözü «qadağan etmək»,
cinayətləri «əngəl olmaq» deməkdir. Məsələn, uyğun olaraq, insanların içəri girməsinə mane olduğu üçün qapı qarşısında duran şəxsə də «həddad» deyilir³⁵.

Həddlər Quran və hədislərlə müəyyən edilmiş və başlıca olaraq Allah haqlarına qəsd edən cinayətkar hərəkətlərə görə verilən cəzalardır. İslam hüququnda bəzində nəzərdə tutulan cəzaya uyğun olaraq bu cür əməllər hədd cinayətləri adlanır.

Bunu da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hədd cinayətlərinin dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə münasibətdə məzhəblər arasında müəyyən fərqlər mövcuddur³⁶.

Bununla belə, islam hüququnun müasir tədqiqatçılarınin əksəriyyəti hədd cinayətlərinə yeddi mühüm ictimai təhlükəli əməli daxil edir:

- 1) zinakarlıq;
- 2) spirtli içkilər içmə;
- 3) oğurluq;
- 4) qəzf (iffətli qadınlara böhtan atma);

³⁵ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 319.

³⁶ Hənəfilərə görə, hədd cinayətlərinin sayı beşdir: zina, oğurluq, içki içmək, yol kəsmək, qəzf. Şafilərə görə, yaralama, dövlətə qarşı çıxma, irtidəd, zina, qəzf, oğurluq, içki içmə hədd cinayətləri sayılır. Malikiyə görə hədd cinayətlərinin sayı səkkizdir: bədəne və bədən üzvlərindən birinə qarşı işlənən cinayətlər, dövlətə qarşı çıxma, irtidəd, zina, qəzf, oğurluq, içki içmək, müsəlmanlara qarşı savaş açmaq. Bu bərdə ətrafı məlumat üçün bax: Ceziri A. Dörd Mezhebe Göre İslam Fıkhı, (arabca dan terc.), C. VII, İst., 1993, s. 2799-2881.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- 5) irtidəd;
- 6) yol kəsmə;
- 7) qiyam.

Hədd cinayətləri, Allah haqqı ilə bərabər qul haqqının da pozulması dərəcəsinə görə müxtəlifdir. Bunların bəzilərində, məsələn, sərxoşedici içki içmə, zina etmə, islam dinindən dönmə kimi cinayətlərdə sırf Allah haqqı pozulur, başqa sözlə, cinayətkar şəxs törətdiyi bu əməllərlə digər insanların – Allah qullarının hüquqlarını pozmur. Yəni içki içib sərxoş olmaqla, islam dinindən dönməklə, qarşılıqlı razılıq əsasında zina etməklə, şəxs hər hansı digər şəxsin hüquqlarına zərər yetirmir. Digər cinayətlərdə isə Allah haqqı ilə yanaşı, qul haqqı da pozulur³⁷.

İslam delikt hüququna görə, cinayət, hər bir halda, Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmiş əməldir. Çünki islam cəmiyyətində mövcud ictimai münasibətlər ilahi qanunlarla nizamlanmış olduğundan ictimai münasibətlərə edilən hər bir qəsd – cinayət əməli, Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmişdir. İslam doktrinasına görə, hədd cəzalarının verilməsi ibadət və cihad sayılır³⁸.

Cinayətin obyektini – cinayət hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətləri müəyyən edərkən, onun islam cəmiyyəti üçün əhəmiyyəti və roluna qiymət verilir. İslam delikt hüququ ictimai münasibətləri daha təhlükəli qəşdlərdən qoruyur. İslam hüququ sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də, cinayət qanunu ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin dairəsinin o qədər də böyük dəyişikliklərə məruz qalmamasıdır. Xüsusilə, ən mühüm hesab edilən obyektlər və bu obyektlərə qarşı törədilən kriminal qəşdlərə görə verilən cəzalar heç bir halda dəyişilməmişdir. Bunun yeganə səbəbi isə, həmin cinayət əməlləri və bu

³⁷ Bax: Ebu Zəhra M. İslam Hukukunda Suç ve Ceza (Terc. İbrahim Tüfekçi), İst., 1994, s. 57.

³⁸ Bax: Yəne orada, s. 63.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

əməllərə görə nəzərdə tutulan cəzaların birbaşa Qurani-Kərimdə müəyyən edilməsidir.

Kriminal qəsdin obyektini müəyyən edərkən hər şeydən əvvəl törədilən əməlin vuracağı ictimai zərərli nəticə nəzərə alınır. Fərzləri yerinə yetirməmək, haram əməllər etmək, dini ayinləri icra etməmək heç də bütün hallarda cinayət cəzası ilə təqib olunmur. Məsələn, şərab içmək hədd cəzası ilə cəzalandırıldığı halda, ramazan orucunu pozan şəxs cinayət cəzasına məruz qalmır.

İslam hüququnda hər bir cinayətin günah kimi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, cinayət sayılan əməllərə görə verilən cəzalar, heç də həmişə günahın böyüklüyünə görə deyil, müsəlman cəmiyyətindəki mühüm ictimai münasibətlərə yetirdiyi ziyana görə müəyyən edilir. Buna misal olaraq, zina etmək və sələmçilik cinayətlərinə görə nəzərdə tutulan cəzaları müqayisə etmək olar. Məhəmməd Peyğəmbər «faiz yəyəni, yedirəni, onlara şahidlik və katiblik edəni» lənətləmiş və bu barədə belə bir hədis söyləmişdir: «Riba (faiz) yetmiş üç cürdür. Bunun ən xəfisi şəxsin öz anasına nığahlanmasıdır». Lakin islam cinayət hüququnda, zinakarlığa görə verilən cəza sələmçiliyə görə verilən cəzadan dəfələrlə ağırdır.

Cinayətin obyektiv cəhəti – müəyyən zamanda və məkanda, müəyyən şəraitdə baş verən, mövcud ictimai münasibətlərə ziyan vuran ictimai təhlükəli qəsdin zahiri cəhəti müsəlman delikt hüququnda məsuliyyəti müəyyən edərkən dəqiq nəzərə alınır. Cinayətin obyektiv cəhəti əməlin zahiri cəhətini, ictimai təhlükəli nəticəni, əməllə nəticə arasındakı səbəbli əlaqəni, zamanı, məkani və cinayətin baş verdiyi şəraiti, habelə onun edilmə üsulunu nəzərə alır.

Bəzi müəlliflərin, islam cinayət hüququ «hərəkətsizliklə törədilən cinayət tanımı» və cinayətlərin hamı-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

sı aktiv və ya passiv hərəkətlə həyata keçirilir³⁹ fikri ilə razılaşmaq olmaz. Cinayət hüquq elminə görə, hərəkətsizlik davranışın passiv forması olub, şəxsin edə bilməli və etməli olduğu hərəkəti etməməsində ifadə olunur. Hərəkətsizlik öz ictimai və hüquqi xüsusiyyətlərinə görə hərəkətlə eynidir, bircinslidir. Hərəkətsizlik, yalnız fiziki cəhətinə görə, bədən hərəkətinin olmamasına görə fərqlənir⁴⁰. Məsələn, zəkatın ödənilməməsi cinayəti hərəkətsizliklə törədilir.

İslam cinayət hüququnda şəxsin təqsirliliyini müəyyən edərkən subyektin əsas ünsürlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Cinayətinin subyekti (mükəlləf olan şəxs) kriminal əməli törədən və buna görə cinayət məsuliyyəti daşımaq qabiliyyətinə malik olan şəxsdir. Cinayətin subyekti hər bir halda müəyyən yaş həddinə çatmış, anlaqlı fiziki şəxsdir. Azyaşlı, öz hərəkətlərinə qiymət vermək qabiliyyətinə malik olmayan şəxslər, hərəkətlərini dərk etmək və ya idarə etmək imkanından məhrum olan şəxslər cinayətin subyekti ola bilməzlər.

İslam cinayət hüququnda xüsusi subyektlər müxtəlif meyarlara əsasən bir-birindən fərqləndirilir:

- şəxsin islam dövlətindəki hüquqi vəziyyətinə (yaxud da konfessial vəziyyətinə) görə – müsəlman, zimmi, kafir və s.;
- cinsə görə – kişi, qadın⁴¹;
- ailə vəziyyətinə görə – evli, dul, subay;
- hansı ictimai təbəqəyə mənsub olmasına görə – azad şəxs, qul (cariyə).

³⁹ Bax Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzillər). Bakı, Dövlət Kitab Palatası, 1995, s. 317-318.

⁴⁰ Səməndərov F. Y. Cinayət hüququ (cinayət və cəza məsələləri). B., 1994, s. 58.

⁴¹ İslam hüququnda hemofraditlərin də hüquqi vəziyyəti müəyyən edilmişdir.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Qeyd etmək zəruridir ki, cahiliyyə⁴² dövründə ərəb adət hüququ heyvanları və cansız əşyaları cinayətin subyekti kimi qəbul edirdi. Məsələn, hər hansı bir şəxs quyuya düşüb ölərdisə, bu quyuyu qan diyəsi kimi ölənin varislərinə çatırdı. Yaxud da, hər hansı şəxsi öldürən heyvan da qan diyəsi əvəzinə ödənilirdi.

İslam hüququ heyvanlar və cansız predmetləri cinayətin subyektləri dairəsindən kənarlaşdırdı. Bu barədə Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən söylənilən hədislə müvafiq norma müəyyən edilmişdir: «Danışmayanlar (heyvanlar) məsuliyyətdən azaddır, maddən ocağı azaddır, quyuyu azaddır»⁴³.

Halbuki, cinayətin subyektiv əlamətləri sırasında yetkinlik yaşına çatmanın nəzərə alınmaması, istərsə də cinayətin subyektləri sırasına heyvanlar və cansız predmetlərin daxil edilməsi uzun müddət Avropada qüvvədə olan hüquq sistemlərinin xarakterik cəhətlərindən idi. Cəza tətbiqində, xüsusilə uşaqlara münasibətdə yaş həddi nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, XVII əsrdə Vyurtsburq yepiskopu tərəfindən verilən hökmə görə, cadugərlikdə ittiham olunan doqquz yaşlı qız uşağı öz kiçik bacısı ilə birlikdə yandırılmışdı⁴⁴. XVI-XV əsrlərdə Avropada insanın ölümündə «təqsirləndirilən» heyvanlar asmaqla cəzalandırılırdı. Asılmamışdan əvvəl heyvan həbs olunur və ona işgəncə verilir. İşgəncə zamanı heyvanın qışqırması cinayətin etirafı kimi qəbul edilirdi. Cəza verilirərkən heyvana adam pal-tarı geyindirilirdi. XV əsrdə «şeytanla əlaqəyə girərək yumurtalayan» xoruz «cadugərlikdə» təqsirləndirilərək yandırılmışdı. Kilsə məhkəmələrində çox vaxt «torpağa zərər vurduqları üçün gəmiricilər və həşəratlar» da

⁴² Ərəblərdə islamaqədərki dövr belə adlanır.

⁴³ Ebu Yusu f. Kitabül-Harac. Ankara, 1982, s. 13.

⁴⁴ Вах: Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права, М., Изд. «Юрист», 1996, с. 197.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

mühakimə edilirdi⁴⁵.

İslam cinayət hüququnda tətbiq olunan cəzaların dairəsi çox genişdir. Bura ölüm cəzası, həbs etmə, cismani cəzalar vermə, sürgün kimi cəzalarla yanaşı, məzəmmət etmə, baş qırma, üzü qaraltma, eşşəyə tərsinə mindirib şəhəri gəzdirmə, rüsvayçılıq boyunduğu keçirmə və s. kimi cəzalar daxildir. Fiqh kitablarında cəzanın sistemləşdirilməsi onların tətbiqi xüsusiyyətlərinə görə aparılmışdır. İslam hüququna görə cəzanın əsas məqsədi cinayətkarlara cismən və mənəvi zərbə vurub onları islah etmək, tərbiyələndirmək və yaxud da cəmiyyəti islam dini və birgəyaşayış qaydalarına zidd olan ünsürlərdən təmizləmək olmuşdur.

İslam cinayət hüququ cinayətkarlara cəza verərkən başqalarına ibrət dərsi, görk olması məqsədini yüksək tutmuşdur. Cəza verilərək xalqa elan edilməsi xalqın gözü qarşısında ən amansız edam hökmlərinin icra edilməsi, edilmiş cinayətin növündən və xarakterindən asılı olaraq bədənə müəyyən üzvünün kəsilməsində əsas məqsəd onu müşahidə edənlərdə vahimə, qorxu hissi yaratma, bununla da onların yaddaşında silinməyən iz buraxmaq və bu cəzanı tez-tez onlara xatırlatmaq olmuşdur⁴⁶.

Lakin bu heç də yeganə məqsəd deyildir. Cəzanın camaatın gözü qarşısında icra olunması həm də, cinayətkarın şəxsiyyətini alçaltmağa və ona həddindən artıq fiziki əzab-əziyyətlərə düşür edilməsinə yol verməmək məqsədi daşıyır. Məsələn, hədd cəzalarının tətbiq edilməsində ilkin məqsəd cinayətkara cismani əzab vermək və ya onu məhv etmək yox, edilmiş cinayət barəsində Allah tərəfindən müəyyən olunmuş normanın yerinə yetirilməsidir. Buna görə də, şəxsi kətləyərkən onu həddindən artıq bərk zərbələrlə kətləməyə, bədən üzvlərinin kəsilməsi, yaxud, boyun

⁴⁵ Bax: yene orada, c. 201.

⁴⁶ Cəlilov E. Göstərilən əsəri, s. 321.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

vurmaqla edam edilməsi zamanı kəsici alətlərin iti və tezkəsən olması tələbi irəli sürülür. İslam hüquq doktrinasında cəzanın bir sitem olmayıb, şəxsi islah etmək vəzifəsi daşdığı bir çox hədislərdə təsbit olunmuşdur.

Bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə İslam cinayət hüququ Avropanın təkcə inkişaf etmiş feodalizm (XI–XV əsrlər) yox, həm də mütləqiyyət dövrünün (XVI–XVIII əsrlər) cinayət qanunvericiliyindən xeyli irəlində idi. İslam hüququ işgəncə tətbiq edilməsinə, ordaliyə, özünü-mühakiməyə, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa, uzunmüddətli həbs cezasına yol vermir.

İslam hüququnda mühakimə icraatı həmişə özünün cəldliyi və operativliyi ilə seçilmişdi. Hətta XIX əsrə qədər rus və Avropa məhkəmələri üçün xarakterik olan bir sıra xüsusiyyətlər – illərlə davam edən süründürməçilik, tərəflər üzərinə qoyulan ağır məhkəmə xərcləri İslam cinayət prosesinə yad idi⁴⁷.

Göstərilən xüsusiyyətlər İslam cinayət hüququnu ən ümumi şəkildə xarakterizə edir. Müxtəlif hüquq məktəblərinin fərqli görüşləri İslam hüququnda cinayət və cəzanın bir sıra məsələlərinə dair birmənalı fikir söyləməyə imkan vermir. Ona görə də cinayət hüququnun ayrı-ayrı institutları barəsində danışarkən, onun hər bir hüquq məktəbi üzrə xarakterik cəhətlərini qeyd etmək lazımdır. Əks təqdirdə, orta əsrlər dövrü cinayət hüquq tarixi barədə ətraflı təsəvvür yaranma bilməz.

ZİNAKARLIQ (nigahdankənar cinsi əlaqə) İslam hüquq doktrinasına görə, böyük günah və eyni zamanda, çox təhlükəli cinayətdir. Qurani-Kərimin əl-İsra surəsində deyilir:

«Zinaya da yaxın düşməyin. Çünki o, çox çirkin

⁴⁷ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Изд. Ленинградского Университета, 1966, с. 23.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

bir əməl və pis bir yoldur!»⁴⁸.

Zinakarlıq cinayətinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranması şərtləri, bu cinayətə görə verilən cəza və hökmlərin icrası barədə hüquq məktəbləri dəqiq normalar müəyyən etmişdir⁴⁹.

Bu cinayətin *bilavasitə obyekt*i müsəlman cəmiyyətinin əxlaq qaydalarının qorunması sahəsindəki ictimai münasibətlərdir. Zina cinayəti müsəlman cəmiyyətində şərəf, əxlaq, mənəviyyət dəyərlərinə qarşı işlənen ən təhlükəli əməl sayılır. Müsəlmanlara zinakar şəxslərlə nigaha girmək qadağan edilmişdir. Qurani-Kərimdə deyilir:

«Zinakar kişi ancaq zinakar, yaxud müşrik bir qadınla evlənə bilər. Zinakar qadın da, yalnız zinakar, yaxud müşrik bir kişiyə ərə gedə bilər. Bu [bələ bir evlənmə] möminlərə haram edilmişdir»⁵⁰.

Subyektiv cəhətdən bu cinayət yalnız düzünə qəsdlə törədilir.

Bu qəbildən olan cinayətlərin subyektinin əsasən qadınlar olması və bunu isə qadınlarla kişilərin islam dini nəzərində bərabər hüquqa malik olmamasının sübutu kimi qiymətləndirilməsi fikri⁵¹ ilə qətiyyən razılaşmaq olmaz. Əksinə, bu cinayətlərə görə qadınlar və kişilər arasında bərabər cəza nəzərdə tutulmuşdur.

İslam hüququnda zina cinayətinin xüsusi subyektlərinə görə cinayətkar şəxslər üçün müxtəlif cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Zinakarlığın evli şəxs tərəfindən törədilməsi cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran hal hesab edilir. Bu zaman şəxsin yalnız formal nigahda deyil, həm də faktiki nigahda olması, daha doğrusu, nikah əqdindən sonra öz arvadı ilə ən azı bir də-

⁴⁸ Əl-İsra: 17/32.

⁴⁹ Bax: Zuhaylı V. İslam Fıkhı Ansiklopedisi, C. VII, İst., 1994, s. 331-366.

⁵⁰ ən-Nur: 24/3.

⁵¹ Bax, məsələn: Cəlilov E. Göstərilən əsəri, s. 333.

fə cinsi münasibətdə olması nəzərə alınır⁵². Bu, məsuliyyəti ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirilir və təqsirli şəxs rəcm⁵³ cəzasına məruz qalır. Hənəbilərə görə, zina etmiş evli şəxs birinci gün qırmanclanır və ikinci gün rəcm edilir. İmam Buxariyə görə, zinakarlıq etmiş yəhudilərə qarşı rəcm cəzasının tətbiq olunması haqqında Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən hicrətin dör-

⁵² Zuhayh V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 345-346.

⁵³ Rəcm cəzası daş-qalaq edilərək öldürülmədir. Bu cəzanın tətbiqi barədə Qurani-Kərimdə birbaşa göstəriş yoxdur. Lakin müvafiq norma peyğəmbərin sünnesinə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Rəcm cəzasının tətbiq edilib-edilməməsi İslam cinayət hüququ elmində uzun müddət mübahisəli mövzulardan biri olmuşdur. Rəcm cəzasının tətbiq edilməsinin həqiqətdə şəriət normaları ilə bir araya sığmadığını göstərən müəlliflərin əsaslandığı əsas dəlillərdən biri bu cür cəzanın Qurani Kərimdə nəzərdə tutulmamasıdır. Çünki ən-Nur surəsinin 2-ci ayəsində cinayətin subyektinin evli və ya subay olması barədə heç nə deyilmir. Digər tərəfdən, ən-Nisə surəsinin 25-ci ayəsinə görə, zina edən cəriyələrə azad qadınlara tətbiq edilən cəzanın yarısının tətbiqi nəzərdə tutulur. Buradan isə belə bir nəticə hasil olur ki, azad qadınlara rəcm tətbiq edildiyi halda, cəriyələrə rəcmnin yarısı tətbiq edilməlidir, bu isə mümkün deyildir, başqa sözlə, bir məntiqsizlik meydana çıxır. Eyni zamanda, zinaya görə hədislə müəyyən edilən cəza Qurani Kərimdə nəzərdə tutulan hədd cəzasından ağır ola bilməz. Hədislərdə keçən rəcm cəzasının Peyğəmbər tərəfindən tətbiq edilməsi zaman etibarilə Qurani Kərimdəki müvafiq ayənin nazil olmasından əvvəlki dövrə aid edilir. Belə ki, tabiundan bəziləri həmin ayənin rəcm tətbiqindən sonra nazil olub-olmadığını səhabədən soruşduqda, o «bilmirəm» deyərək cavab vermişdir.

Professor Süleyman Ateş isə bu mövzudakı hədislər arasında zidiyyət olduğunu və onların Quranın hökmlərinə əks olduğunu söyləyir. Müəllifə görə, Xəlifə Ömər öz dövründə zina cinayətinin artdığını görmüş və bunun qarşısını almaq üçün Quranın gətirdiyi hökmü daha ağır bir cəza ilə ictihad etmişdir. Bax: Ateş S. Yüce Kuranın Çağdaş Tefsiri. 12 ciltte, C. VI, İst., 1990, s. 144-151.

Ətraflı məlumat üçün bax: Yaşar A. İslam Cəza Hukukunda İdami Gerektiren Suçlar. İst., 1995, s. 100-101.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

düncü ilində hökm verilmişdir⁵⁴.

Xüsusi subyekt olaraq subay kişi və qadınlara bu cinayətə görə 100 çubuq vurulur. Qurani-Kərimin ən-Nur surəsində bu barədə düzünə göstəriş vardır:

«Zinakar kişiye və zinakar qadına yüz çubuq vurun...»⁵⁵.

Evli şəxsin subay qadınla zina etdiyi təqdirdə zinakar kişi rəcm edilir, qadına isə yüz çubuq vurulur. Kölə və ya cariyyə zina etdikdə, onlardan heç birinə hədd tətbiq edilmir və evli olub-olmamalarından asılı olmayaraq hər ikisinə əlli dəyənək vurulur. Bu barədə Qurani-Kərimdə birbaşa göstəriş vardır:

«...Əgər onlar [ərə getdikdən sonra] zina edərlərsə, cəzaları azad qadınlara verilən əzabın yarısı qəddir...»⁵⁶.

Şafiliyyə görə, əlavə olaraq yarım illik sürgün cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Malikiliyyə və hənəfiliyyə görə, zimmiyyə hədd tətbiq edilə bilməz. Şafiliyyə və hənbəliyyə görə, əksinə, bu halda hədd cəzası tətbiq edilir⁵⁷.

Cinayəti törədən şəxslərdən biri anlaqsız və ya yetkinlik yaşına çatmayan olduqda, məsuliyyətin yaranması haqqında da məzhəblər arasında fərqli fikirlər vardır.

Maliki, şafii və hənbəli məzhəblərinə görə, anlaqsız və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə hədd cəzası tətbiq edilə bilməz. Hənəfiliyyə görə, anlaqlı və yetkinlik yaşına çatan kişi anlaqsız qadınla və ya öz hərəkətlərinin mənasını dərk edə bilməyən bir qız uşağı ilə zina edərsə, kişiyyə hədd cəzası tətbiq edilir. Anlaqlı və yetkinlik yaşına çatan hər hansı bir qadın, anlaqsız

⁵⁴ Bax: Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989, s.87.

⁵⁵ ən-Nur: 24/2.

⁵⁶ ən-Nisa: 3/25.

⁵⁷ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3040-3044.

kişi və ya öz hərəkətlərinin mənasını dərk edə bilməyən bir oğlan uşağı ilə zina etdikdə isə nə qadına, nə də onunla təmasda olmuş şəxsə qarşı hədd tətbiq etmək vacib deyildir. Daha inandırıcı olan başqa bir doktrinaya görə, bu halda qadına hədd cəzası tətbiq edilir, çünki fiziki cəhətdən anlaşıqlı olan və yetkinlik yaşına çatmış hər bir şəxs törətdiyi cinayətə görə məsuliyyət daşıyır⁵⁸.

Hədd cəzasının tətbiq edilməsi üçün cinayətin törədilməsi zamanı tərəflərin hər ikisinin qarşılıqlı razılığı zəruridir. Qadın zorlandığı halda, heç bir məsuliyyət daşımır. Zorlama nəticəsində hamilə olan qadıncan doğulacaq uşağın kişiyə varislik haqqı vardır və həm də bu halda qadın iddət gözləməlidir.

Dörd arvadı olduğu halda, haram olduğunu bilə-bilə beşinci bir qadınla nikaha girən kişiyə də hədd tətbiq edilir.

İslam hüququ zinakarlıq cinayətində məsuliyyətin əsasını yaradan şahid ifadəsinin səhihliyinə böyük diqqət vermişdir

Zinakarlığa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün bu cinayət hadisəsini kişi cinsindən olan dörd nəfər ədalətli şahidin görməsi vacib sayılır. Şahidlərin ədalətli olmaları ilə yanaşı, kişinin tənasül alətinin qadının cinsiyyət orqanında olmasını gözləriylə görmələri də vacibdir. Hətta kişi ilə qadının bir yataqda çılpaq və bərabər yatmalarını görmək, şəxsi cinayət törətməkdə ittiham etməyə əsas vermir.

İki kişi ilə iki qadının və ya üç kişi ilə bir qadının şahidliyi də cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün kifayət deyildir. Belə olan təqdirdə, şahidlik edən tərəfin iffətli qadınlara böhtan atdıqlarına görə cinayət məsuliyyəti yaranır və onlar qəzif cəzasına məruz qalırlar. Dörd şahiddən birinin qadının əri olması maliki məzhəbə görə caiz qəbul edilmişdir. Digər üç məzhəbə

⁵⁸ Yeno orada, s. 2952-2953.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

görə, qadının əri dördüncü şahid kimi qəbul edilə bilməz⁵⁹.

Cinayətin təkrar törədilməsi məsuliyyəti ağırlaşdıran hallardan sayılır. Şiə məzhəbinə görə, zinakarlıq, həm də onun eyni və ya müxtəlif qadınlarla edilməsindən asılı olmayaraq dördüncü dəfə törədilərsə, rəcm edilməklə ölüm cəzası verilir.

Cinayətkara rəcmə birlikdə əlavə cəzanın verilib-verilməyəcəyi barədə də məzhəblər arasında fərqli fikirlər vardır⁶⁰.

Şafililyə görə, istər kişi, istərsə qadın subay olarsa, hər bir halda sürgün edilməlidir. Hənəfilinin bu məsələyə münasibəti isə belədir: Qurani-Kərimdə sürgün barədə heç bir norma müəyyən edilmədiyini üçün, bu cəzanı vermək məqbul hesab oluna bilməz. Hamilə qadının rəcm olunması, uşağını doğana və zahılıq müddəti bitənə qədər təxirə salınmalıdır. Bu halda uşağın zina nəticəsində və ya öz ərinədən olmasının heç bir fərqi yoxdur. Lakin uşaq doğulduqdan sonra, ona süd verə və baxa biləcək bir adam olarsa, rəcm edilə bilər.

Zinakarlığın cinayət olduğunu bilməmə şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad edir. Bütün məzhəblərə görə, əgər şəxs zinanın haram olduğunu bilməmişsə, şəxsə qarşı hədd tətbiq edilmir. Bu zaman müttəhim «Mən zinanın haramlığını bilmirdim. Zinanın hökmünə dair heç bir məlumatım yoxdur» deməli və sözünü and içməklə təsdiq etməlidir. Malikilərə görə, bundan əlavə, şəxs müsəlmanlığa təzəcə girmiş və ya alimlərdən uzaqda, ucqar bir kənddə böyümüş olmalıdır.

Dörd şahidin eyni yerdə və eyni zamanda şahidlik etmələrinin vacibliyi barəsində də fikir müxtəlifliyi vardır. Şafilikdən fərqli olaraq, hənəfililyə görə, şahid-

⁵⁹ Bax: yenə orada, s. 2966-2980; Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, 350-356.

⁶⁰ Bax: Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 2956-2958.

lərin dördünün də eyni yerdə və eyni zamanda şahidlik etmələri zəruri şərtidir⁶¹.

Hənəfilərə görə, qadınla cinsi münasibətdə olan şəxsin bunun əvəzində qadına verdiyi müəyyən bir şey mehərə bərabər tutulur. Bu cinayətin əvəzində hədd cəzası yox, imamın uyğun gördüyü təzir cəzası verilir. Digər məzhəblərə görə, şəxslərin hər ikisinə hədd tətbiq edilir⁶². Zinakarlara verilən cəza müsəlmanların gözü qarşısında həyata keçirilir. Bu barədə Qurani-Kərimdə deyilir:

«Allaha və axirət gününə inanırsınızsa, Allahın dini barəsində (bu işin icrasında) ürəyiniz onlara yumşalmasın və möminlərdən bir dəstə də onların əzabına şahid olsun»⁶³.

Bəzi alimlər «bir dəstə» dedikdə, orada iştirak edən şəxslərin 3 və ya 4 olması fikrini irəli sürmüşlər. İbn-Abbasa görə, bu zaman iştirak edən şəxslərin sayı 4-dən 40-a qədər olmalıdır⁶⁴. Cəzanın bu şəkildə icra olunmasının başlıca səbəbi cəzanın müğəssir üçün işgəncəyə çevrilməsinə yol verməməkdir. İkinci səbəb isə cəzanın tərbiyəedici və çəkindirici funksiyası ilə bağlıdır.

İslam hüququnda homoseksualizmə görə hədd tətbiq edilməsinə dair islam hüquq məktəbləri arasında fərqli fikirlər vardır. Şafiliyə, malikiliyə və hənbəliyə görə, homoseksualistə hədd cəzası tətbiq edilir. Hənəfilərə görə, əksinə, homoseksualistə hədd tətbiq edilə bilməz. Lakin təqsirkar müəyyən təzir cəzasına məruz qalır⁶⁵. Əgər cinayət təkrar törədilərsə,

61 Yəne orada, s. 2967-2968.

62 Yəne orada, s. 3066.

63 ən-Nur: 24/2.

64 Elmalılı M. Həmdü Yazır. Hak Dini Kuran Dili (təfsir), C. V, İst., 1992, s. 546-547.

65 Bax: Zuhaylı V. İslam Fıkhı Ansiklopedisi, C. VII, İst., 1994, s. 364.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

müqəssir qılıncla edam edilir. Hənəfilərdən Əbu Yusif və Məhəmməd Şeybani bu məsələdə imam Əzəmədən fərqli olaraq, homoseksualizmə görə hədd cəzası verilməsinin lazım olduğunu söyləmişdir. Əbu Bəkr, Əli, Abdullah ibn Zübeyr və Hişam ibn Abdulmalik homoseksualizmə təqsirləndirilən şəxsləri qılınclayaraq və ya daşla rəcm edərək öldürdükdən sonra oda atmışdır⁶⁶.

Hənəfilikdən başqa bütün məzhəblər üzrə homoseksualizmə də şahidlərə və onların ifadələrinə qoyulan tələblər zina cinayətində olduğu kimidir. Hənəfiliyə görə, bu cinayətin sübuta yetirilməsi üçün iki adil şəxsin şahidliyi kifayətdir.

SPİRTLİ İÇKİLƏR QƏBUL ETMƏ. Müsəlman icması üçün təhlükəli hesab edilən cinayətlərdən biri də spirtli içki qəbul etməkdir.

İslamda spirtli içkilər içilməsi hicrətin 6-cı ilində qadağan edilmişdir⁶⁷. İslam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə alkoqollu içkilərin içilməsi nəinki yasaq olunmamış, əksinə, bu, Allahın insanlara verdiyi gözəl bir nemət kimi qiymətləndirilmişdir. Ən-Nəhl surəsində bu barədə deyilir:

«Siz xurma ağaclarının meyvəsindən və üzümlərdən şərab və gözəl ruzi düzəldirsiniz. Şübhəsiz ki, bunda da, ağılla düşünənlər üçün bir ibrət vardır»⁶⁸.

Daha sonra içki içməyin zərəri haqqında müsəlmanlara xəbərdarlıq edilmişdir. Əl-Bəqərə və ən-Nisa surələrində bu barədə deyilir:

«Səndən içki və qumar haqqında sual edənlərə söylə: «Onlarda həm böyük günah, həm də insanlar üçün mənfəət vardır. Lakin günahları mənfəətlərindən daha

⁶⁶ Ceziri A. Dörd mezhebe göre İslam Fıkhı, (arabcadan terc.), C. VII, İst., 1993, s. 3066.

⁶⁷ Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989, s.92.

⁶⁸ ən-Nəhl: 16/67.

böyükdür!»⁶⁹;

«Ey iman gətirənlər! Sərxoş ikən nə dediyinizi anlamayana qədər və murdar (cünub) olduğunuz zaman qüsl edəndək namaza (namaz qılınan yerə) yaxınlaşmayın...»⁷⁰.

Daha sonra şərab içmək islam dini tərəfindən qəti surətdə qadağan edilmişdir. Bu barədə əl-Maidə surəsində birbaşa norma nəzərdə tutulmuşdur:

«Ey iman gətirənlər! Şərab da [içki də], qumar da, bütlər də, fal oxları da Şeytan əməlindən olan murdar bir şeydir. Bunlardan çəkinin ki, bəlkə, nicat tapasınız!»⁷¹.

Spirтли içki qəbul edən şəxsə hədd cəzasının verilməsi üçün aşağıdakı şərtlər müəyyən edilmişdir:

1) içki içən şəxs anlaqlı, yetkinlik yaşına çatmış və müsəlman olmalıdır;

2) içki içən şəxs içkini öz iradəs ilə qəbul etməlidir, içdiyinin spirтли içki olduğunu və spirтли içkinin haram buyrulduğunu bilməlidir⁷².

Sərxoşluğun cəzası şəriətlə 80 dəyənək miqdarında müəyyən edilmişdir. Şafiliyə görə, içki içmə həddi 40 çubuqdur və tətbiq edilən 40 əlavə çubuq zərbəsi hədd cəzasına xəlifə Ömər tərəfindən təzir kimi əlavə edilmişdir.

Əgər şəxs ramazanda sərxoşluq edərsə, hakim tərəfindən ona şərab içməyə görə hədd cəzası tətbiq edilir və əlavə olaraq, cinayətkar, müəyyən sayda dəyənək vurulmaqla təzir cəzasına da məruz qalır. Xəlifə Ömər və xəlifə Əlinin bu şəkildə hədd cəzası verdikləri haqqında məlumatlar vardır. Ramazanda şərab içmiş şəxsə hədd olaraq 80 dəyənək vurulduqdan sonra, 20

⁶⁹ əl-Bəqərə: 2/219.

⁷⁰ ən-Nisa: 4/43.

⁷¹ əl-Maidə: 5/90.

⁷² Bax: Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 434-435.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

dəyənək də təzir cəzası verilmişdir⁷³.

Məzhəb imamları təqsirkarın içki içməsi barədə 2 adil şəxsin şahidliyini və ya bu şəxsin öz etirafının lazım olduğunu göstərmişlər. Bu zaman qadınların istər təkbaşına, istərsə də kişilərlə birlikdə şahidliyi qəbul edilmir.

Əbu Yusifə görə, içki içmək etirafı iki dəfə söylənilməlidir. Maliki, şafii, hənəbəl məzhəbləri və hənəfilərdən imam Məhəmmədə görə, şəxsin içki içməsi haqqında etirafı ona qarşı hədd tətbiq etmək üçün kifayətdir. Hənəfilərə görə isə, bu etiraf yalnız o halda sübut kimi qiymətləndirilə bilər ki, şəxsdən eyni zamanda, şərab qoxusu gəlsin.

Hənəfiliyə görə, sərxoşluqda həddi tətbiq etməyə o vaxt yol verilir ki, içki içmiş şəxs yer və göyü, qadınla kişini bir-birindən seçə bilməyəcək dərəcədə sərxoş olsun⁷⁴.

Cinayətin predmetinin müəyyən tələblərə cavab verməsi məsələsində məzhəblər arasında fərqli fikirlər olsa da, ümumi qəbul edilən münasibət bundan ibarətdir ki, şərab (xamr) üzümdən və xurmadan alınan sərxoşedici içkidir. Habelə buğda, əncir, arpa, bal, süd və sairədən emal edilən və içildiyi təqdirdə sərxoşluq yaranan hər bir içki xamr hesab edilir. Peyğəmbər, «Hər sərxoşedici şey xamrdır. Hər sərxoşedici şey haramdır» söyləmişdir.

Cinayət tərkibinin yaranması üçün içkinin nə miqdarda qəbul edilməsi məsələsində məzhəblər arasında fikir ayrılığı vardır. Hənəfiliyə görə, yalnız sərxoşluq verən miqdar haram hesab edilirsə, şafiiyə, malikiyə və digərlərinə görə, az və ya çox olmasından asılı olmayaraq, sərxoşluq verən içki haram hesab edi-

⁷³ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 2908.

⁷⁴ Yene orada.

lir⁷⁵.

Bu cinayətin bir və bir neçə dəfə törədilməsi heç bir halda məsuliyyəti ağırlaşdırmır. Spirtli içki içmənin haram buyrulduğu ilk vaxtlarda bu cinayət üç dəfə törədildikdə, hər dəfə şəxsi döyməklə cəzalandırılırdılar. Cinayətin dördüncü dəfə törədilməsi ilə şəxs ölüm cezasına məhkum edilirdi. Sonradan bu cəza Peyğəmbər tərəfindən ləğv edilmişdir.

İslam hüququ içkidən müalicə məqsədilə istifadə olunmasına məhdud şəkildə yol verir. Buna yalnız o halda yol verilir ki, xəstə üçün içkidən başqa müalicə vasitəsi olmasın və sözüne inanıla bilən, ədalətli bir müsəlman həkimin içkinin dərman kimi istifadə edilə biləcəyi barədə göstərişi olsun⁷⁶.

Bütün məzhəblər üzrə sərxoşluğa görə hədd cəzası şəxsin tam ayılmasından sonra verilə bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, cinayətkar ona vurulan zərbələrin ağrısını hiss etsin və gələcəkdə içki içməkdən çəkinsin. Xəlifə Ömər «Sərxoş şəxsə ağı başına gəlməyincə hədd tətbiq edilə bilməz!» demişdir.

Dörd məzhəb imamının fikrincə, spirtli içki içməyə görə hədd tətbiq edilərkən müqəssir soyundurulmalıdır ki, vurulan zərbələrin ağrısını daha aydın hiss etsin. İmam Məhəməd ibn Həsənə görə isə, cəza verilərkən zərbələr paltar üzərindən vurulur. Müqəssirin əynində kürk, dəri və bu qəbildən olan hər hansı paltar soyundurulur.

Şafiiyyə görə, müqəssirə hədd tətbiq edilərkən, o, xurma çubuqu, ayaqqabı və ya paltarın ucuyla vurulur. Qırmanla vurmaq da caiz görülmüşdür. Hənəfi və malikilərə görə, ən yaxşısı qırmanla vurmaqdır. Cəza tətbiqində müqəssir yüksək mövqe və rütbə sahibdirsə, onu rüsvay etməmək üçün tənha bir yerdə cəzalandırmaq daha məqsədəuyğun hesab edilir. Digər

⁷⁵ Bax: Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 435-448.

⁷⁶ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 2913-2915.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXI: CİNAYƏT HÜQUQU

hallarda, müqəssir xalqın gözü qarşısında cəzalandırılmalıdır⁷⁷.

Uşaq, dəli, zimmî, hərbi və ya zorla içki içirdilmiş şəxsə hədd cəzası tətbiq edilə bilməz. Bilməyərək-dən və ya həyat və səhhət üçün təhlükə zamanı zərurət olduqda içki içmək də günah deyildir.

İçki haram olduğu kimi, narkotik və uyuşdurucu maddələr də haram hesab olunur⁷⁸. Lakin bu cinayətin törədilməsinə görə, təzir cəzası tətbiq olunmalıdır. Yəni, bu zaman hansı cəzanın verilməsi hakimnin öz mülahizəsindən asılıdır.

OĞURLUQ. İslam hüququ yarandığı ilk dövrlərdən insanların əmlakını və mülkiyyətini mühafizə altına almışdır. Oğurluğun cinayət hesab edilməsi barədə Quranda birbaşa göstəriş vardır:

«Oğru kişi və oğru qadının gördükləri işin əvəzi kimi Allahdan cəza olaraq (sağ) əllərini kəsin. Allah yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir»⁷⁹.

Oğurluq dedikdə, anlaqlı və yetkinlik yaşına çatmış şəxs tərəfindən başqasına məxsus və mühafizə altında olan, müəyyən edilmiş dəyərə malik əşyanın, predmetin gizli yolla götürülməsi başa düşülür.

İslam hüququnda oğurluğa görə hədd cəzası nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin yaranması üçün cinayətin predmeti və subyektı müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

1) cinayətin subyektı yetkinlik yaşına çatmış, anlaqlı şəxs olmalıdır;

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs mükəlləf hesab edilə bilməz. Eyni zamanda anlaqsız şəxs tərəfindən törədilən hər hansı bir əməl cinayət sayılır.

⁷⁷ Yəni orada, s. 2910.

⁷⁸ Bax: Dəmirov M.Ə. İslam hüquq mədəniyyəti və sağlam həyat tərzı // Antinarkotizm, № 1, Bakı, 1999, 24-26.

⁷⁹ əl-Maidə: 5/38.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

2) oğurlanan əşya başqasına məxsus olmalıdır;

Yəni oğurlanan əmlak özgəsinin mülkiyyətində olmalıdır. Öz malının başqasında olduğu halda, onu oğurlayan şəxsə hədd tətbiq edilə bilməz. Ataya və ya oğula, arə və ya arvada məxsus əmlakdan edilən oğurluğa görə də hədd cəzası verilə bilməz. Kələnin öz ağasına, ağanın da öz kələsinə məxsus əmlakı oğurladığı halda da hədd tətbiq edilə bilməz.

3) oğurluğun predmeti müəyyən dəyərə malik olmalıdır;

Hənəfiliyə görə, hədd cəzasının verilməsi üçün oğurluq predmetinin dəyəri bir dinar və ya on dirhəmdir. Malikiliyə görə, bu dəyər üç dirhəm və ya ondan artıq, şafiliyə görə isə dördə bir dinardan artıq olduqda hədd tətbiq edilir.

4) oğurluğun predmeti mühafizə olunan yerdən oğurlanmalıdır;

Yaşayış və qeyri-yaşayış binaları, anbarlar, dükənlər, həmçinin onların ətrafında saxlanılan predmetlər, əşyalar və satış üçün nəzərdə tutulmuş mallar, sahibinin orada olub-olmamasından asılı olmayaraq mühafizə altında sayılır. Əşyaların, predmetlərin yerləşdiyi gəmi, araba, heyvanlar, heyvanların bağlandığı dirəklər də mühafizə yeri sayılır.

5) oğurlanan şey şəriətlə haram sayılmamalıdır.

Şərab və donuz eti, bütələr (hazırladığı materialdan asılı olmayaraq), spirtli içki və uyuşdurucu maddələrin oğurlanmasına görə əl kəsilməsi həddi tətbiq edilmir. Hənəfi, şafii və hənəbəlilərə görə, şərab və ya donuz oğurlayan şəxs onun əvəzini ödəməməlidir. Malikilərə görə isə şərabın və ya donuzun sahibi zimmidirsə, oğurlanan malın özü, mal olmadığı təqdirdə isə onun dəyəri sahibinə ödənilir⁸⁰.

⁸⁰ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 420-421; Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3108-3110.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Beytülmalдан etdiyi oğurluğa görə şəxsə hədd cəzası tətbiq edilə bilməz. Beytülmaldan oğurluq edən şəxsə hədd cəzası tətbiq etmək üçün izn almağa dair Səd ibn Əbu Vəqqas tərəfindən xəlifə Ömərə göndərilən məktuba cavabda «o şəxsin əlinin kəsilməsinin lazımı gəlməyəcəyi» bildirilmişdir⁸¹.

Hənəfiliyə görə, oğurluğun predmeti ət, süd, təzə meyvə kimi şeylədirsə, şəxsə hədd tətbiq edilə bilməz. Həmçinin, darül-islamda hər kəs üçün mübah sayılan ot, qamış, balıq, quş kimi dəyərsiz şeyləri oğurlamağa görə də hədd tətbiq edilmir. Şafii, maliki və hənəbilərə, o cümlədən imam Əbu Yusifə görə, su, torpaq, çalğı aləti və içki istisna olmaqla, müəyyən dəyərə malik və mühafizə altında olan hər hansı bir şeyin oğurlanmasına görə hədd tətbiq edilməlidir.

Hənəfilərə və şafilərə görə, ağacdakı meyvə, tarladakı biçilməmiş əkin və xurma ağacının yağı yemək məqsədilə oğurlanarsa, hədd tətbiq edilmir. Malikilərə görə isə bu halda əlkəsmə cəzası tətbiq edilir. Hənəbilərə görə, oğru ağacdən dərdiyi meyvənin iki misli miqdarında onun əvəzini ödəməlidir. Digər üç məzhəbə görə isə meyvənin qiyməti olduğu kimi ödənilir. Şafilərə görə, təzə meyvəni mühafizə altında olmayan yerdən oğurladıqda əlkəsmə cəzası tətbiq edilmir. Lakin meyvə ağacdən dərildikdən sonra dükanda və yaxud evdə mühafizə altında saxlanılırsa və müəyyən olunmuş miqdardan artıq oğurlanarsa, oğrunun əli kəsilir⁸².

Oğurluq bir qrup şəxs tərəfindən törədildiyi halda hər bir şəxsə müəyyən olunmuş miqdarda qiymət (nisab) düşməlidir. Hənəfi və şafilərə görə, bir nəfərə düşən dəyər məbləği şəriətlə müəyyən olunduğundan aşağı miqdardadırsa, bu zaman oğruların heç birinə hədd tətbiq edilə bilməz. Malikilərə görə, oğurlanan

⁸¹ Ebu Yusuf. Kitabül-Harac. Ankara, 1982, s. 362.

⁸² Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3111-3112.

mal oğurlanması üçün başqalarının da köməkliyini zəruri edən mal olarsa, oğruların hamısının əli kəsilməlidir. Oğurlanan mal bir nəfərin oğurlaya biləcəyi maldırsa, bir sıra görüşlərə görə, oğruların hamısının əli kəsilməli, başqa bir görüşə görə isə yalnız müəyyən olunmuş məbləğdən artıq dəyərə malik olan malı oğurlayan şəxsin əli kəsilməlidir. Hənbəliyə görə isə cinayətin bir qrup şəxs tərəfindən edildiyi zaman oğurluğun predmetinin ümumi dəyərinin müəyyən olunmuş məbləğdən artıq olduğu təqdirdə, hansının az və ya çox dəyerdə oğurlamasından asılı olmayaraq cinayətkarların hamısının əlləri kəsilir⁸³.

Oğurluq cinayətinin təkrar törədilməsi halında veriləcək cəzaların dairəsi dəqiq müəyyən edilmişdir. Şəxs ilk dəfə oğurluq edərsə, sağ əli kəsilir. İkinci dəfə təkrar oğurluq zamanı sol ayağı kəsilir. Oğurluq üçüncü dəfə törədildikdə, hansı cəzanın veriləcəyi haqqında məzhəblər arasında fərqli fikirlər vardır. Hənəfiliyə görə, sağ əl və sol ayaq kəsildikdən sonra şəxs yenidən oğurluq edərsə, ona üçüncü dəfə hədd tətbiq edilməməlidir. Çünki həddin tətbiqində məqsəd şəxsi tələf etmək yox, onu cinayətdən çəkəndirməkdir. Ona görə də bu halda müqəssir oğurlanan malın əvəzini ödəməli və bundan sonra o, tövbə edənə qədər həbs edilərək döyülməlidir.

Malikilərə və şafilərə görə, oğurluq üçüncü dəfə törədildiyi təqdirdə sol əl biləkdən kəsilir. Dördüncü dəfə isə sağ ayaq kəsilir. Cinayətkarın həyati mənafeyi naminə təkrar törədilən oğurluq zamanı eyni tərəfdəki bədən orqanları kəsilməməlidir. Cəza verilməyənlər əl və ayaq cərpazvarı kəsilməlidir⁸⁴.

Tövbə etdirməklə cinayətkarı hədd cəzasından azad etmə hallarına mühakimə icraatı təcrübəsində az təsadüf edilmirdi. Mənbələrdə xəlifə Əli tərəfindən bir

⁸³ Yene orada, 3134-3136.

⁸⁴ Z u h a y h V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 391.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ev oğrusunun hədd cəzasından azad edilməsi barədə məlumata rast gəlinir⁸⁵.

Əlin kəsilməsi barədə hökm aşağıdakı kimi icra olunur. Müqəssir oturdulub bağlanılır və biləyi görüncə bir şəkildə əli iplə dartılır. Bunun ardınca əl kəsilir. Kəsmə işi daha az ağrı verəcək iti bir alətlə yerinə yetirilir. Cəza icra edilərkən cinayətkarın ölməməsi üçün kəsilmiş bədən üzvü dağlanmalıdır. Şiddətli soyuqda və ya istidə əl kəsilməsi məqbul sayılmamışdır⁸⁶.

Hənəfi, maliki və hənəbəlî məzhəblərinə görə, hökm icra olunduqdan sonra şəxsin oğurluq etməsinə dair şahidlik edənlərin qəsdən və ya bilərəkdən xəta etmələri məlum olarsa, imam tərəfindən onların üzərinə kəsilən əlin diyəsini ödəmək vəzifəsi qoyulur. Şafiliyə görə isə əgər şahidlik zamanı xəta bilmədən baş vermişdirsə, onda şahidlər kəsilən əlin diyəsini ödəməməlidir. Əgər qəsdən yalançı şahidlik etmələri məlum olarsa, onda şahidlərin əli qisas olaraq kəsilməlidir⁸⁷.

Hənəfilərə və hənəbəlilərə görə, hökmü icra edən şəxs tərəfindən həm qəsdən, həm də ehtiyatsızlıqdan müqəssirin başqa əli kəsilsə, icraçıya təzir cəzası verilməlidir. Əbu Yusifə və imam Məhəmmədə görə isə bu hərəkət qəsdən edilmişdirsə, kəsilən əlin diyəsi ödənilməlidir. Şafiliyə və malikiliyə görə, hakim sağ əlin kəsilməsini əmr etdikdən sonra hədd icraçısı sol əli kəşmişdirsə, onun sol əli qisas olaraq kəsilir⁸⁸.

QƏZF (İFFƏTLİ QADINLARA İFTİRA ATMA). Hədd cinayətləri sırasına daxil edilmiş cinayətlərdən biri də iffətli qadınlara iftira atma cinayətidir. Bu cinayətin ərəbcədə ifadəsi – «qəzf» – «daş və ya ona oxşar bir şey

⁸⁵ Bax: Ebu Yüsuf. Kitabül-Harác. Ankara, 1982, s. 362.

⁸⁶ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3093.

⁸⁷ Yəne orada, s. 3101.

⁸⁸ Yəne orada, s. 3102.

atma» mənasını verir⁸⁹. Həmin cinayətə görə cəza verilməsi haqqında norma Qurani-Kərimdə birbaşa müəyyən edilmişdir. Ən-Nur surəsində bu barədə deyilir:

«İsmətli qadınlara zina isnad edib, sonra [dediklərini təsdiqləyəcək] dörd şahid götürə bilməyən şəxslərə səksən çubuq vurun və onların şəhadətini heç vaxt qəbul etməyin. Onlar, sözsüz ki, [Allahın itaətindən çıxmış] əsil fasiqlərdir»⁹⁰.

Bu norma, Məhəmməd Peyğəmbərin arvadı Aişə ilə bağlı bir hadisədən sonra müəyyən edilmişdir. Bir dəfə Məhəmməd Peyğəmbər səfərdən qayıdarkən, Mədinəyə yaxın bir yerdə Aişə dəstəmaz almaq üçün karvandan uzaqlaşır. Qayıdanda boynundakı muncuğunun itdiyini görür və onu axtarmaq üçün geri döndür. Aişənin kəcavədə olduğunu zənn edən Peyğəmbər, karvanın yola düşməsinə əmr edir. Beləliklə, Aişə karvandan geri qalır və orada oturub gözləməyə məcbur olur. Bu vaxt adəti üzrə həmişə karvanların arxasınca gələn Səfvan ibn əl-Mütəllib adlı bir gənc Aişəni görərkən, onu öz dəvəsinə mindirib karvana çatdırır. Bu hadisədən sonra bir sıra şəxslər Aişəyə iftira ataraq onu zinada günahlandırmışlar. Ən-Nur surəsinin bezi ayələrində bu hadisədən bəhs edilmişdir⁹¹.

Hənəfilərə, hənəbilərə və şafilərin bezilərinə görə, şahidlərin sayının dördədən az olduğu halda onlara hədd tətbiq edilə bilməz, çünki onlar iftiraçı olaraq yox, şahid olaraq gəlmişlər. Malikiyə görə, şahidlərin sayı dördədən az olarsa, iftiraçı sayılırlar və onlara qəzif həddi tətbiq edilir. Şafilərin daha qüvvətli hesab edilə bilən fikrinə görə isə dörd nəfərdən az şahidin məhkəmədə hakimnin hüzurunda şahidlik etdikləri təqdirdə onlara hədd tətbiq edilməlidir. Buxaridən söylənilən səhih bir hədisə görə, xəlifə Ömər tərəfindən Müğirə

⁸⁹ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 368.

⁹⁰ ən-Nur: 24/4.

⁹¹ Bax: Elmalılı M. Hamdi Yazır. Hak Dini Kuran Dili (tefsir), C. V, İst., 1992, s. 557-560.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ibn Şubənin zina etdiyini iddia edən üç nəfərə hədd tətbiq edilmişdir. Bu məsələdə məzhəblər arasında olan ixtilafın əsasında şəxslərin məhkəmədə şahidlik etmələri durur. Eyni vəziyyət məhkəmədən kənar da yaranarsa, qəzif etmək vacib olur⁹².

Zina iftirasına məruz qalan şəxs öldükdən sonra onun kölə və ya kafir oğlu iftiraçıya hədd tətbiq edilməsini tələb edə bilər. Şafilərə və hənbəliyə görə, zərərçəkmiş şəxsin iftiraçıyı əfv etmək hüququ vardır. Malikilərə görə isə əgər zərərçəkmiş şəxs iffətli olaraq tanınarsa və böhtanın yayılması ona mənəvi əzab vermişdirsə, iftiraçının əfv olunması düzgün deyildir. Hənəfiliyə görə isə zərərçəkmiş şəxs heç bir halda cınayətəkarı əfv etmək hüququna malik deyildir⁹³.

Məzhəb imamlarının ümumi fikrinə görə, kişi öz arvadının zina etdiyini və onu zina edərkən gördüyünü iddia edərsə, aralarında lian etmələri vacibdir. Qurani-Kərimdə bu barədə deyilir:

«Arvadlarına zina isnad edib özlərindən başqa şahidləri olmayanların hər biri sözünün doğru olduğuna dair dörd dəfə Allahın adı ilə [Əşhədu billahi – Allahu şahid gətirirəm, deyə] şəhadət verməlidir (6). Beşinci dəfə: «Əgər yalan deyirəmsə, Allah mənə lənət eləsin!» – deməlidir (7). Qadının da [hakimin hüzurunda] ərinin yalan deməsi barədə dörd dəfə Allahı şahid tutması əzabı ondan dəf edər (8). Beşinci dəfə: «Əgər yalan deyirəmsə, Allah mənə lənət eləsin!» – deməlidir» (9)⁹⁴.

Kişi bu liandan imtina edərsə, qəzif cəzasına, qadın imtina edərsə, zina cəzasına məruz qalır.

Əgər ər hamilə arvadın bətnindəki uşağın ondan olmadığını iddia edərsə, onda lian etmələri vacib olur. Malikilərə görə isə kişi bu vəziyyətdə uşağın ondan olmadığını iddia edərsə, doğulduqdan sonra uşağdan

⁹² Ceziri A. Göstərilən əsəri, s. 3177.

⁹³ Yəne orada, s. 3192-3193.

⁹⁴ ən-Nur: 24/6-9.

imtina edə bilməz. Şafiilərə görə, kişi arvadının hamilə olduğunu bilir və hakimin onun lian etmək imkanını tanıdığı halda, lian etməzsə, doğumdan sonra uşağdan imtina etməyə haqqı yoxdur. Hənəfilərə görə isə arvad uşağı doğmayana qədər uşağdan imtina edilə bilməz⁹⁵.

İRTİDƏD. İrtidəd cinayəti kəlməyi-şəhadət gətirərək islamın hökmlərini mənimsədikdən sonra hər hansı bir şəxsin sonradan öz arzusu ilə dindən dönməsidir.

İrtidəd cinayəti *obyektiv cəhətdən* müsəlmanın Allahı inkar etməsində və ya ona şərik qoşmasında, bütə ibadət etməsində və ya başqa şeyləri ilah saymasında, Məhəmməd Peyğəmbərin peyğəmbərliyini inkar etməsində, Qurani-Kərimi yalan saymasında, fərz ibadətlərini inkar etməsində, müsəlmançılığı inkar etməsinə dəlalət edən digər əməllər törətməsində ifadə olunur.

Bu cinayətin *subyektiv cəhəti* bilavasitə şəxsin daxili inamı ilə bağlı olduğundan onu sübut etmək həmişə çətin olmuşdur. Əsaslı sübutlar və ya şəxsin etirafı cəza verilməsi üçün əsas ola bilər. Məzhəb imamları tərəfindən bu cinayətin sübut edilməsi üçün iki nəfər adil şahidin olması fikri irəli sürülmüşdür.

İslam hüququna görə, mürtədin cəzası öldürülməkdir. Eyni zamanda mürtəd olan şəxsə üç günlük möhlət verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Bu möhlət tamam olmamış cinayətkarın öldürülməsinə yol verilmir. Belə möhlətin 3 gündən 1 ilə və ya daha artıq müddətə verilməsi barədə də fikirlər vardır⁹⁶. Mühakimə icraatında bu cinayətə görə tövbə etməklə cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutunun tətbiqinə böyük yer verilir.

Hədisə görə, Məhəmməd Peyğəmbər Muaz ibn Cə-

⁹⁵ Ceziri A. Gösterilen əsəri, C. VII, s. 3197-3198.

⁹⁶ Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989, s. 133.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

bəli Yəmənə vali göndərərkən belə demişdir: «Bir kişi islamda irtidəd edərsə, onu islama dəvət et. Tövbə edərsə, tövbəsini qəbul et. Tövbə etməzsə boynunu vur...»

Ömər ibn Əbdüləziz bir yəhudinin müsəlman olduqdan sonra yenidən irtidəd edərək yəhudi olması haqqında ona yazılan məktuba belə cavab vermişdir: «Onu islam dininə dəvət et. Qəbul edərsə, sərbəst burax. İmtina etdiyi təqdirdə bir ağac gətirərək üzərinə yatırıldıqdan sonra təkrar onu islam dininə dəvət et. Yəne də imtina edərsə, ağaca bağlayaraq süngünü köksünə dayandırdıqdan sonra yenə onu islama dəvət et. İslama dönərsə, sərbəst burax, irtidədinə israr edərsə, öldür»⁹⁷.

Bu cinayəti törədən qadınların cinayət məsuliyyəti şafii, maliki və hənbəli məzhəblərinə görə, kişilərlə bərabər tutulur. Hənəfiliyə görə isə irtidəd edən qadın öldürülə bilməz, lakin dinə dönməyə qədər həbsxanada saxlanılmalıdır. Bu norma birbaşa Peyğəmbərin sünəsi ilə müəyyən olunmuşdur: «Qadın islamdan irtidəd edərsə, həbs edilir»⁹⁸.

Hənəfiliyə görə, bu cinayətin subyektləri sırasına islamı normal şəkildə dərk etdikdən sonra irtidəd edən uşaqlar da daxildir. Kiçik yaşda irtidəd edən şəxsin irtidədi qəbul olunmasa da, o döyülərək həbs edilir. Mürtdə olaraq həddi büluga yetişən uşaq öldürülə bilməz, lakin tövbə etməyə qədər həbsxanada saxlanılmalıdır. Şafiliyə və malikiliyə görə isə bu zaman şəxsə tövbə etməsi təklif olunur. Tövbə edərsə, tövbəsi qəbul olunur, etməzsə, ölüm cəzasına məruz qalır⁹⁹.

Əgər şəxs məcburiyyət altında irtidəd edərsə, öldürülə bilməz. Şafiliyə görə, sərxoş şəxsin irtidəd etməsi onun bəresində cinayət məsuliyyəti yaradır. Di-

⁹⁷ Ebu Yüsuf. Göstərilən əsəri, s. 378.

⁹⁸ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VIII, s. 3481-3483.

⁹⁹ Yenə orada, s. 3492-3495.

gər üç məzhəbə görə isə kəskin sərxoşluq vəziyyətində edilən irtidədən nəzərə alınmamalıdır¹⁰⁰.

İrtidədən cinayəti bütün dövrlərdə İslam dini üçün böyük təhlükə törədən cinayət kimi qiymətləndirilmişdir. Bu ad altında çox vaxt azadfikirliliyin tərəfdarları ciddi şəkildə təqib olunmuş və cəzalandırılmışlar. Bu cinayətə görə verilmiş dəhşətli cəzalar açıq-aşkar qorxutma məqsədi güdmüşdür.

Azərbaycanın qabaqcıl filosof və müfəkkirləri Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Eynəliqəzət Miyanaci, Şihabəddin Sührəverdi müxtəlif zamanlarda edam edilmişlər. Nəsiminin ölüm cəzası isə dərisi soyulmaq kimi dəhşətli bir üsulla icra edilmişdir. Açıq-aşkar görünür ki, hədd cəzasının bu şəkildə tətbiqi insana, ilk növbədə, əzab və işgəncə verməyə yönəlmişdir. Halbuki hədd cəzasının əsas məqsədi, qeyd etdiyimiz kimi, şəxsə sitəm və işgəncə vermək deyildir.

YOL KƏSMƏ CİNAYƏTİ. İslam hüququna görə, yol kəsmə cinayəti dedikdə, hamı üçün ümumi olan bir yola çıxaraq, hər hansı bir şəxsin əmlakını ələ keçirmək məqsədilə ona qarşı edilən silahlı basqın başa düşülür.

Əbu Hənifəyə görə, bu cinayətin subyektləri yetkinlik yaşına çatmış şəxslərdir. Xüsusi subyekt kimi kişilər fərqləndirilir. Bununla yanaşı, əgər yol kəsənlərdən biri zərərçəkmiş şəxslərlə məhrəm əqrabalığa malikdirsə və ya dəli, yaxud uşaq olarsa, bu şəxslərə hədd tətbiq edilmir. Maliki, şaffi və hənbelilərə görə, cinayəti törədən şəxslərin qadın, uşaq və ya dəli olub-olmamasından asılı olmayaraq, yetkinlik yaşına çatmış anlaşıq şəxslərə hədd cəzası tətbiq edilir¹⁰¹.

Bu əmələ görə hədd tərkibinin yaranması üçün zərərçəkən şəxs müsəlman və ya zımmi olmalıdır. Bundan əlavə, o, əmlak üzərində qanuni mülkiyyət

¹⁰⁰ Yəne orada, s. 3495-3496.

¹⁰¹ Zuhaylı V. Gösterilən əsəri, C. VIII, s. 420-421.

haqqına sahib olmalıdır¹⁰².

Cinayətin öldürücü silahla həyata keçirilib-keçirilməməsi məsələsində fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi müctəhidlər öldürücü silahdan istifadə edilməsini şərt kimi irəli sürürlər. Əksər fəqihlərin görüşlərinə əsasən, bu əmələ görə cinayət tərkibinin yaranması üçün cinayətin törədilməsində istifadə olunan alət və vasitənin heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Bu cinayətə görə cəza təyin edilərkən bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Yolkəsənlik adamöldürmə və soyğunçuluqla müşayiət edilməzsə və yalnız adamları qorxutmaqdan ibarətdirsə, bu zaman cinayətkar həbs və ya təzir cəzasına məruz qalır. Yolkəsməklə bərabər, soyğunçuluq edilərsə, onda cinayətkarın sağ əli və sol ayağı kəsilir. Adamöldürən, lakin soyğunçuluq etməyən şəxs isə ölüm cəzasına məhkum edilir. Yolkəsənlik adamöldürmə və soyğunçuluqla müşayiət edilərsə, onda müqəssirə qarşı aşağıdakı cəzalardan biri təyin edilir:

- 1) əl və ayağını kəsərək asma;
- 2) öldürmə.

Bu cür cəza təyini Əbu Hənifəyə görədir. İmam Məhəmmədə görə isə müqəssir yalnız ölüm cəzası ilə cəzalandırılmalıdır, çünki bu iki əməl iki müxtəlif cinayət tərkibi yaradır və cəza birləşdirilə bilməz. İmam Şafii və Əhməd ibn Hənbəlinin ictihadları da Əbu Hənifəyə yaxındır. İmam Malikə görə isə cinayətkar yolkəsmə zamanı adam öldürmüşsə, özü də öldürülür, yaxud asılır. Soyğunçuluq etmişdirsə, öldürmə, asma və kəsmə cəzalarından birisi verilir. Əgər sadəcə olaraq yol kəsmişdirsə, ayədəki dörd cəzadan birini verməkdə dövlət sərbəstdir. Bəzi müctəhidlərə görə isə cəzalardan birini və ya bir neçəsini vermək hüququ dövlətə məxsusdur¹⁰³. Dövlət orqanları və ya səlahiyyət

¹⁰² Yenə orada, 7-ci c., s. 419.

¹⁰³ Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989, s. 127.

yətli şəxslər tərəfindən yaxalanmazdan əvvəl şəxs tövbə edərsə, cinayət məsuliyyətindən azad edilir. Bu zaman qarət edilən mal onun sahibinə qaytarılır. Malın tələf olduğu və ya hər hansı bir şəkildə ortada olmadığı təqdirdə əmlak sahibinə təzminat ödənilir¹⁰⁴.

ÜSYAN ETMƏ CİNAYƏTİ. Obyektiv cəhətdən bu cinayət xilafətə və xəlifəyə qarşı silahlı çıxışlara başlamaq, onu devirmək, dövlət quruluşunu dəyişdirmək və ya ayrı bir dövlət qurmaq kimi hərəkətlərin birində ifadə olunur.

Mənbələrdə şəxsən Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən bu cür cinayətə görə ağır cəza verildiyi barədə məlumata rast gəlinir. Ənəs ibn Malikdən söylənilən bir hədisə görə, Ureynədən Mədinəyə köçmüş bir qrup şəxs oranın iqliminə dözə bilməyib xəstələnir. Bu zaman Peyğəmbər onları Mədinənin kənarında olan zəkat dəvələrinə baxmaq üçün göndərmiş və müalicə olunmaq məqsədilə onlara dəvələrin südündən və sidiqlərindən içmələrini əmr etmişdi. Lakin bir müddətdən sonra həmin şəxslər çobanlara işgəncə verərək öldürmüş, dəvələri ələ keçirmişlər. Bundan sonra Peyğəmbər onları Mədinəyə gətirmiş, cəza olaraq əllərini və ayaqlarını çarpazvari kəsdirmiş, gözələrinə mil çəkdirərək onları qızmar günəş altında ölüncəyə qədər saxlatmışdır¹⁰⁵.

Məhz bu hadisə ilə əlaqədar Quranda belə bir norma müəyyən edilmişdir: «Allaha və Peyğəmbərinə qarşı vuruşanların, yer üzündə fitnə-fəsad salmağa çalışanların cəzası ancaq öldürülmək, çarxıya çəkilmək, ya əl-ayaqlarınının çarpazvari [sağ əllərilə sol ayaqlarınının] kəsilməsi, yaxud da yaşadıkları yerdən sürgün olunmalarıdır. Bu cəza onlar üçün bu dünyada bir rüsvayçılıqdır. Axirətdə isə onları böyük bir əzab göz-

¹⁰⁴ Zuhaylı V. Gösterilən əsəri, C. VIII, s. 427.

¹⁰⁵ Ceziri A. Gösterilən əsəri, C. VIII, s. 3457.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ləyir»¹⁰⁶.

Məhəmməd Peyğəmbərin vəfatından sonra xilafətə qarşı ilk üsyan xəlifə Osmanın hakimiyyəti dövrünün sonlarına doğru başlamış və onun şəhid olmasıyla nəticələnmişdir. Xəlifə Əlinin dövründə Cəməl (Dəvə) döyüşü, Siffin və xaricilərə qarşı Nəhrəvan döyüşləri bu qəbildən olmuşdur¹⁰⁷.

Bu cinayətlə bağlı cəzanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu zaman, üsyan yatırılarkən qaçarı qovmaq olmaz, yaralılar və əsirlər isə öldürülməməlidir. Müşrik və və mürtədlərə qarşı aparılan döyüşlərdə olduğu kimi, malları qənimət olaraq əlinə və uşaqları əsir edibə bilməz. Həm də üsyançılara qarşı vuruşma yalnız onların birinci olaraq davaya başladığı təqdirdə yol verilir. Lakin bu, kafirlərlə vuruşmaya aid deyildir. Üsyan barədə əl-Hücurat surəsində deyilir:

«Əgər möminlərdən iki dəstə bir-birilə vuruşarsa, onları dərhal barışdırın. Əgər onlardan biri təcavüzkarlıq etsə, təcavüzkarlıq edənə Allahın əmrinə [itəstinə] qayıdana qədər vuruşun. Təcavüzkarlıq edən [Allahın əmrinə] qayıtsa, hər iki dəstənin arasını ədalətlə düzəldin və insafla hərəkət edin. Şübhəsiz ki, Allah insafınları sever!»¹⁰⁸.

Ümumiyyətlə, ərəb mənbələri siyasi zəmində törədilmiş digər cinayətlərə görə də ağır cəza verildiyi haqqında məlumatlar verir. Məsələn, ərəb tarixçisi İzzəddin ibn əl-Əsirin «əl-Kamil fi-t-Tarix» (Mükəmməl tarix) adlı əsərində verilən məlumata əsasən, Abbasi xəlifəsi Mötəsimin dövründə hakimiyyətə xəyanətdə şübhələnilən sərkərdə Afşin bu əsasda öldürüldükdən sonra onun meyidini xalq qarşısında çarmıxa çəkmiş,

¹⁰⁶ əl-Maidə: 5/33.

¹⁰⁷ Karaman H. Mukayeseli İslam Hukuku. C. I, İst., Nesil yayımları, 1986, s. 133.

¹⁰⁸ əl-Hücurat: 49/9.

sonra isə yandırmışlar¹⁰⁹.

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin yazdığına görə, Babək rüsvayçılıq əlaməti olaraq, adətə görə, filin üzərində gətirilmiş, cəza prosesi camaatın gözü qarşısında şəxsən xəlifənin göstərişi ilə yerinə yetirilmişdir. Cəllad əvvəl onun qollarını kəşmiş, daha sonra xəlifənin əmri ilə qarnını yırtmış, başı Xorasana göndərilmiş, bədəni isə Samarada çarxıya çəkilmişdir. Məsudinin «Kitab-i muruc əz-əhəb» əsərində göstərilir ki, Babəkin başı Bağdada aparılıb körpüdən asılmış, sonra isə Xorasana göndərilib xalqı qorxutmaq üçün oranın bütün şəhər və kəndlərində göstərilmişdir¹¹⁰.

Ümumiyyətlə, ərəb xəlifələri öz hakimiyyətlərinin qorunub saxlanması üçün, hətta şəriətlə nəzərdə tutulmayan cəzalar tətbiq etmişlər. Məsələn, ilk Abbasi xəlifəsi Əbu-İbbasın hakimiyyətə gəlməsi ilə Əməvilər nəslinə məxsus səksəndən çox adam məhv edilmiş, hətta neçə il əvvəl vəfat etmiş xəlifə Hişamın meyidi qəbirdən çıxarılıb çarxıya çəkilmiş, sonra isə yandırılaraq külü göyə sovrulmuşdur.

Hədd cinayətləri üzrə *cinayətlərin cəminə görə cəza təyini* müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, zina, oğurluq, içki içmə, qəzf hədlərinə görə cəzalar üst-üstə yığılarsa, hakim cəzanın icrasına qəzf həddini tətbiq etməklə başlayır. Yaralar sağaldıqdan sonra cinayətkar həbs edilir. Çünki iki hədd birgə tətbiq edilərsə, təqsirkar ölə bilər. İmam öz mülahizəsinə görə,

¹⁰⁹ Bax: İbn əl-Əsir İzzəddin. Əl-Kamil Fi-T-Tarix. (Ərəbcədən tərcümə Z. Bünyadovundur). Bakı, «Sur» nəşriyyatı, 1996, s. 54-58; İbn uly-Əsir. İslam Tarihi (əl-Kamil Fi-T-Tarih tercimesi), C. VI, İst., 1986, s. 416.

¹¹⁰ Bax: Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin «Tarixi ər-Rusul və-l muluk» və Məsudinin «Kitab-i muruc əz-əhəb» əsərləri. Dilimizə tərcüməsi bu kitab üzrə: Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989, s. 298.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

bundan sonra günahkarın əlini kəsməklə və yaxud da zina həddini tətbiq etməklə işə başlar. Çünki sübut baxımından bunların hər ikisi eynidir. İçki içmə həddi ən son olaraq tətbiq edilir. Günahkar evli olduqda, hakim əvvəl qəzfi, sonra da rəcmi tətbiq edir. Qalan hədlər isə tətbiq edilmir. Çünki rəcm etməklə insan öldürülür¹¹¹.

Darül-hərbə və ya müharibə şəraitində olduğu halda, şəxsə hədd tətbiq edilmir. Bunun da səbəbi şəxsin düşmən tərəfinə keçməsinə imkan verməməkdir.

Hədd cəzalarının icrası. Hədd tətbiq edərkən zərbələr üz, baş və həyat üçün təhlükəli olan digər yerlərə vurulmamalıdır. Vurmaq üçün istifadə olunan qırmanc nə təzə, nə də həddindən artıq köhnə olmamalıdır. Zərbələr ehtiva vurulmalıdır ki, bütün bədən üzvlərinə bərabər paylansın. Hədd tətbiq olunan şəxsin səhhiyyəsi həddən artıq zəifdirsə və yaxud vərəm, cüzam və s. kimi xəstəliyi varsa və özünə hədd tətbiq edilməsini istərsə, üzərində əlli və ya yüz budaq olan ağacla hədd tətbiq edilir. Çubuqun üzərində əlli budaq olarsa iki zərbə, yüz budaq olarsa bir zərbə vurulur, lakin o şərtlə ki, budaqların hamısı müqəssirə toxunsun. Qırmanc zərbəsi zamanı şəxs ölərsə və onun ölə biləcəyini əvvəlcədən ehtimal etmək heç cür mümkün deyildirsə, onda qaziyə heç bir cəza tətbiq edilmir. Əgər cəzalandırılan şəxsin ölə biləcəyini əvvəlcədən ehtimal edilmişdirsə, onda qazi məhkumun ölümünə görə diyə ödəməlidir. Lakin öləcəyini aşkar şəkildə bilmişdirsə, qisas cezasına məruz qalır¹¹².

Qisas və diyə cinayətləri İslam cinayət hüququna görə, ikinci qrup cinayətlər qisas və diyə cinayətləri adlanır.

«Qisas» və ya «qasas» – «izin təqib edilməsi» mənə-

¹¹¹ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3200.

¹¹² Yenə orada.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

sını verir. «Qisas» termini təkcə cinayət əməlini deyil, eyni zamanda «bir-birinə bənzəyən» mənasını da verir və şəxsin törətdiyi əmələ adekvat olan cəza verilməsini nəzərdə tutur¹¹³.

İslam hüququ insanların həyat və səhhətini, fiziki sağlamlığını cinayətkar qəsdlərdən qorumağa böyük diqqət yetirir. Ona görə də İslam hüququ özünün təşəkkül tapdığı erkən dövrlərdən başlayaraq, bu sahədə törədilən cinayətkar əməllərin dəqiq dairəsini müəyyən etmişdir.

Qisasalma və qan intiqamı institutu İslamaqədərk dövrədə də ərəblər arasında geniş şəkildə tətbiq olunmuş və çox dəqiq surətdə yerinə yetirilən bir vəzifə kimi müəyyən edilmişdir. Qəsdən olmayan adamöldürmə zamanı isə diyə tətbiq edilirdi. Diyənin ödənilməsində qatilin qan qohumları da iştirak edirdi. A. Massenin qeyd etdiyi kimi, bütperəst bədəvilər qan intiqamını özləri üçün dini bir borc hesab edirdilər və qan intiqamında həyatı bir prinsip vardı: bu intiqam, insanın anadangəlmə kor-koranə instinktini təmin etmək üçün deyil, cəmiyyətin əsas vahidini təşkil edən ailəyə vurulan zərərin əvəzini çıxmaq üçün dini duyğunun verdiyi əmrə görə alınır¹¹⁴.

Qisasla bağlı bir sıra normalar Quranda birbaşa müəyyən olunmuşdur. Qisas cəzasının əsas funksiyası cəmiyyət üzvlərini cinayət hesab olunan əməllərdən çəkəndirməkdən ibarət idi. Quranda bu barədə deyilir:

«Ey ağıl sahibləri, bu qisas [qisas hökmü] sizin üçün həyat deməkdir. Ola bilsin ki, [bununla] pis əməldən [qətdən] çəkinəsiniz»¹¹⁵.

Cahiliyyə dövründə qisas tətbiq edilərkən təqsir-

¹¹³ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VIII, s. 50.

¹¹⁴ Masse A. İslam (tarixi очерк). 3-cü nəşri, B., Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1992, s. 27.

¹¹⁵ əl-Bəqərə: 2/179.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

rı bağışlamaq və yaxud da onun diyə verməsini tələb etmək hüququ vardır. Bu hüquqlar ölmüş şəxsin varisinə keçir. Bu barədə Qurani-Kərimdə birbaşa göstəriş vardır:

«Ey iman gətirənlər! (Qəsdən] öldürülən şəxsdən ötrü sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı (və-cib oldu). Azad şəxsi azad şəxsin, qulu qulun, qadını qadının əvəzində (öldürə bilərsiniz). Öldürülən şəxsin qardaşı (varisi] tərəfindən (müəyyən bir şey, qanbahası müqabilində] bağışlanmış qatil ilə, adətə görə (yaxşı] rəftar edilməlidir. Bağışlanmış qatil də yaxşıqla (qan sahiblərinə] «diyə» (qanbahası] verməlidir. Bu, (qisası qanbahası ilə əvəz etmək hökmü] Rəbbiniz tərəfindən sizin üçün bir yüngüllük və mərhəmətdir. Bundan (diyə müqabilində bağışlanmaqdan] sonra təcavüzkarlıq edən (qatili öldürən və ya onun qohum-qardaşı ilə düşmənçilik edən] şəxsi [qiyamətdə] şiddətli əzab gözləyir!»¹²².

Bu barədə Qurani-Kərimin əl-İsra surəsində də müvafiq norma müəyyən edilmişdir:

«Allahın haram buyurduğu cana haqsız yerə qəsd etməyin. [Onu yalnız və yalnız böyük bir günah işlədikdə, məsələn, iman gətirdikdən sonra küfrə düşdükdə, yaxud zinakarlıq etdikdə öldürmək olar]. Haqsız yerə öldürülən məzlum bir şəxsin sahibinə [və ya varisinə qatil barəsində] bir ixtiyar verdik [istəsə qatildən qisas alar, istəsə bağışlayar və ya qanbahası tələb edər]. Lakin o da qətl etməkdə ifrata varmasın [qisas almah olarsa, yalnız qatili öldürməklə kifayətlənsin]. Çünki [şəriətin bu hökmləri ilə] ona artıq kömək olunmuşdur»¹²³.

Hədd cinayətlərində olduğu kimi, qisas və diyə cinayətləri, habelə bu cinayətlərə görə verilən cəza barəsində də islam hüquq məktəbləri arasında fərqli fikirlər vardır. Hənəfiliyə görə, qisas cinayətlərindən olan

¹²² əl-Boqərə: 2/178.

¹²³ əl-İsra: 17/33.

adamöldürmə cinayətinin beş növü vardır:

- 1) qəsdən adamöldürmə (əmd);
- 2) qəsdə bənzər adamöldürmə (şibhül-əmd);
- 3) xəta etməklə (ehtiyatsızlıqla) adamöldürmə ;
- 4) xəta etməyə bənzər adamöldürmə;
- 5) səbəb olaraq (təsəbbüb) adamöldürmə.

Şafii və hənbəliyə görə adamöldürmənin bu növləri fərqləndirilir:

- 1) qəsdən adamöldürmə;
- 2) qəsdə bənzər adamöldürmə;
- 3) xəta etməklə (ehtiyatsızlıqla) adamöldürmə.

Malikilərə görə adamöldürmənin iki növü fərqləndirilir:

- 1) qəsdən adamöldürmə;
- 2) xəta etməklə (ehtiyatsızlıqla) adamöldürmə¹²⁴.

İslam hüququnda cinayətlərin bu şəkildə təsnifatının aparılmasında əsas məqsəd ədalətli cəza verilməsini təmin etməkdir.

Qəsdən adamöldürmə hər hansı soyuq və ya odlu silahla vurmaqla həyata keçirilir. Subyektiv cəhətdən bu cinayət düzünə qəsdlə törədilir. Yəni cinayət törətmiş şəxs törətdiyi əməlin nəticələrini dərk edir və bunları arzu edir.

Qəsdə bənzər adamöldürmə silah sayılmayan və ya silah kimi istifadə edilə bilməyən alətlə, o cümlədən, böyük daş, dəyənək, toxmaq və s. öldürücü predmetlərlə vuraraq öldürmədir. İbn Macədən verilən bir hədisə görə, Məhəmməd Peyğəmbər belə demişdir: «Diqqət edin! Qəsdə bənzər öldürülən, qırmanc və dəyənəklə öldürüləndir».

Qəsdə bənzəyən adamöldürmə cinayətinin fərqləndirilməsində əslində, təqsirin forması yox, obyektiv

¹²⁴ Bax: Z u h a y l ı V. Göstərilən əsəri, C. VIII, s. 16-19.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

cəhətin ünsürü nəzərə alınmışdır.

Xəta etməklə adamöldürmə özü də iki yerə ayrılır. Bunlardan, birincisi, qəsdə xəta etməklə adamöldürmə, ikincisi isə hərəkətdə xəta etməklə adamöldürmə adlanır.

Müasir cinayət hüququ nöqtəyi-nəzərindən xəta etməyə bənzər adamöldürmədə cinayət tərkibi yoxdur.

Səbəb olaraq öldürmə isə subyektin səhlənkar hərəkəti nəticəsində baş verir.

Malikiliyə görə, ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətdə qisas yoxdur və onun əvəzində diyə ödənilir. Bu məzhəbdə cinayət tərkibi daha dəqiq müəyyən edilmişdir. Hətta alət öldürücü olmasa belə, öldürmək niyyəti olmadan və qəsd etmədən vurmaqla şəxs ölərsə, bu, ehtiyatsızlıqla öldürmədir. Qəsdə isə öldürməyə niyyət edilir. Əgər hər hansı bir şəxs öldürülmək məqsədilə ac və susuz saxlanılmış və bunun nəticəsində ölmüşdürsə, cinayətkar qisas cəzasına məruz qalır. Lakin bu hərəkətlər öldürmə niyyəti olmadan yalnız əzab vermək məqsədilə edilmişdirsə, diyə ödənilir¹²⁵.

Hənəfi və hənəbilərə görə, qəsdin forması və cinayət predmetinin növündən asılı olmayaraq qisas qılınca vasitəsilə yerinə yetirilir. Maliki və şafilərə görə isə qisas qəsdin törədildiyi alət və üsullarla icra edilir.

Qisas məsələsində ədalətlik prinsipinin gözlənilməsi barədə Quranda belə deyilir:

«Ey möminlər! İntiqam almaq məqsədilə birinə] cəza verəcək olsanız, sizə nə cəza verilibsə, onu da o cür cəzalandırın. [Artıq cəza isə zülm etməkdir ki, bu da günahdır]. Əgər [onlardan intiqam almayıb] səbr etsəniz, bu, səbr edənlər üçün daha xeyirlidir. [Əfv etmək, rəhm göstərmək savab qazanmağa çox gözəl vəs ilə olduğu üçün, sözsüz ki, qisas almaqdan daha üs-

¹²⁵ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3258.

tündür»¹²⁶.

Qisas bütün varislərin haqqıdır. Yeganə varis uşaq və ya dəli olarsa, uşaq yetkinlik yaşına çatana qədər və ya dəli ağillanana qədər qisas tətbiq edilməz. Lakin bu müddət ərzində qatil həbs edilir.

Malikiliyə görə, təqsirin qəsd və ehtiyatsızlıq formalarından asılı olaraq cəza tətbiqi daha dəqiq müəyyən edilmişdir. Qisas etmək hər bir halda qəsdlə bağlı olur. Zəhərləməklə adamöldürməyə görə də qisas tətbiq edilir. Zəhər verilən adam ona verilən şeyin öldürücü zəhər olduğunu bilərəkdən bu zəhəri qəbul etmiş və nəticədə ölmüşsə, zəhər verən şəxsə qisas tətbiq edilmir. Bu zaman şəxsin ölümü intihar kimi qiymətləndirilir¹²⁷.

Şafii və hənbəliyə görə, qəsdən yalan ifadə vermək nəticəsində müqəssir təqsirsiz olaraq öldürülmüşsə və şahidlərin bu hərəkəti müqəssirin öldürülməsi məqsədilə edilmişdirsə, onlara qisas tətbiq olunur.

Hənəfiliyə görə, azad adam azad adamla və ya kölə ilə qisas edilir. Qisas zamanı istər silki, istərsə də cinsi bərabərsizliyə yol verilmir. Buna səbəb qatil ilə öldürülənə canlarının bərabər tutulmasıdır.

Qisas cinayətlərində iştirakçılıq institutu da dəqiq nəzərə alınmışdır. Adamöldürmə cinayəti mükəlləf bir şəxs tərəfindən həddi-buluğa çatmayan şəxslə birlikdə törədilmişdirsə, mükəlləfə qisas tətbiq edilməli, digəri isə yarım diyə ödəməlidir. Çünki uşağın qəsdən öldürməsi xəta etməklə öldürmə kimidir. Qəsdən öldürməzlərsə, hər ikisi yarım diyə ödəyir. Şafiliyə görə, bir neçə şəxs bir şəxsi öldürərsə, hamısı qisas olunur. Hənəfiliyə görə, bu cinayət zamanı hər bir şəxs bir diyə ödəyir və ya onlardan biri öldürülür, qalanları isə diyə ödəyir.

¹²⁶ Ən-Nəhl: 16/126.

¹²⁷ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VIII, s. 34.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Şafililiyə görə, əgər bir şəxs başqa birisini üçüncü şəxsi öldürməyə məcbur edərsə, bu zaman öldürən şəxs deyil, məcbur edən şəxs qisasa məruz qalır. Malikiliyə və hənbəliliyə görə, onların hər ikisi qisas edilməlidir. Hənəfililiyə görə, əgər bir şəxs başqa birisini öldürəcəyi və ya cismani işgəncə verəcəyi ilə hədələyə-rək üçüncü şəxsi öldürməyə məcbur edərsə, bu zaman öldürən şəxs deyil, məcbur edən şəxs qisasa məruz qalır. Məcbur edilən şəxsə yüz çubuq vurulmaqla cəzalandırılır və tam bir il müddətinə həbs edilir və yaxud da hakimin öz mülahizənə görə cəzalandırılır¹²⁸.

Qəsdən olmayan adam öldürmə zamanı ölən şəxsin varislərinə qatil tərəfindən qanbahası verilməsi haqqında Qurani-Kərimdə aşağıdakı norma müəyyən edilmişdir:

«Heç bir möminə başqa bir mömini öldürmək yaraşmaz. Bu səhvən [xəta üzündən] olduqda müstəsna-dır. Hər kəs bir mömini səhvən öldürərsə, o zaman o, mömin bir qul azad etməli və öldürülmüş şəxsin ailəsi qanbahasını sədəqə olaraq bağışlamadıqda onlara [ölən şəxsin varislərinə] tam şəkildə qanbahası verməlidir. Əgər [öldürülən şəxsin özü] mömin olduğu halda, sizə düşmən olan bir tayfadandırsa, o vaxt [öldürən şəxs] mömin bir qul azad etməlidir. Əgər [öldürən şəxs] sizinlə əhd [müqavilə] bağlamış bir tayfadan olarsa, o zaman onun ailəsinə qanbahası verməklə bə-rabər, mömin bir qul dəxi azad etmək lazımdır. Hər kəs [azad etməyə qul] tapa bilməsə, o, Allah tərəfindən tövbəsinin qəbul edilməsi üçün bir-birinin ardınca [arası kəsilmədən] iki ay oruc tutmalıdır. Allah hər şeyi biləndir və hikmət sahibidir!»¹²⁹.

Can əvəzi olaraq verilən diyələrlə yanaşı, bədən üzvlərindən hər hansı birinin kəsilməsi, yanılması, qırılması və ya qoparılması müqabilində verilən təzmi-

¹²⁸ Ceziri A. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 3275-3280.

¹²⁹ an-Nisa: 4/92.

nata da diyə deyilir.

Hənəfiliyə görə, bədən üzvləri mal hökmündədir və azad adamın əlinin qiyməti kələnin əlinin qiymətinə bərabər ola bilməz. Maliki, şaffi və hənəbilərə görə, bədən üzvləri bədənə bir hissəsi olduğu üçün onların qisası zamanı bərabərlik təmin edilməlidir.

Hənəfiliyə görə, iki nəfər bir adamın əlini kəsərsə, hərəsi yarım diyə ödəyir. Malikiyə görə, əgər bu cinayəti törətmək barədə əvvəlcədən birgə razılığa gəlmişlərsə, hər ikisi törətdiyi cinayətə görə ayrı-ayrılıqda qisas edilir. Belə bir razılıq olmadığı təqdirdə, hər birinə ikisinin birlikdə yetirdiyi xəsarət qədər xəsarət yetirilir.

İslam hüququ hər bir bədən üzvünün yaralanmasına və bu yaraların növlərinə və ağırlığına görə konkret cinayət hüquq normaları müəyyən etmişdir. Məsələn, cəfəriyyə görə, diyə ödəməyin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Tam diyə – hər iki gözün və ya onların çanaqlarının zədələnməsi ilə əlaqədar olaraq adamın tamamilə kor edilməsi üstündə; bir gözün kor edilməsi üstündə isə müvafiq surətdə yarım diyə düşür.

2. Qulaqların və ya bir qulaqın kəsilməsi və bunun nəticəsində insanın kar olması nəticəsində cinayətkardan qətl üçün alınan diyənin yarısı məbləğində cərimə alınır; qulaqın sığalıq hissəsinin kəsilməsi üstündə üçdə bir diyə məbləğində cərimə alınır.

3. Burunun (dibindən və ya ucundan) və ya dilin kəsilməsi üstündə yarım diyə məbləğində cərimə alınır.

4. Dişlərin vurulub salınması üstündə canidən qırxdə bir diyədən iyirmidə bir diyeyədək cərimə alınır.

5. Bir və ya iki qolun kəsilməsi üstündə yarım diyə cərimə alınır.

6. Hər barmağın kəsilməsi üçün onda bir diyə cərimə alınır.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

7. Bel sümüyünün sındırılması üstündə (əgər müalicə etmək mümkün deyilsə) cani tam diyə dəyərinə cərimə ödəyir.

8. Qadının hər iki döşünün kəsilməsi üstündə tam diyə məbləğində, bir döşün kəsilməsi üstündə yarım diyə dəyərinə cərimə alınır.

9. Əgər ayaq pəncəsi və ya ayaq barmaqları kəsilmişdirsə, kəsilmiş hər barmaq üstündə onda bir diyə cərimə alınır.

10. Kişinin axtalanması üstündə tam diyə ödənilir.

11. Ağlın itirilməsi ilə nəticələnən zərbə üstündə tam diyə ödənilir.

12. İybilmə qabiliyyətinin və ya kişiliyin itirilməsi ilə nəticələnən tam diyə məbləğində cərimə alınır¹³⁰.

Əbu Hənifəyə görə, azad bir insan özge qulu öldürərsə, o, ölüm cezasına məruz qalır. Digər üç məzhəbə görə, azad adam kələri öldürdüyü üçün öldürülə bilməz. Bu zaman onlar əl-Bəqərə surəsindəki bu müddəaya istinad edirlər:

«...Azad şəxsi azad şəxsin, qulu qulun, qadını qadının əvəzində (öldürə bilərsiniz)»¹³¹.

Şafiiyə və şiələrə görə, özge qulun öldürülməsi üçün qatil diyə ödəməli, lakin diyenin məbləği azad adamın ölümünə görə ödənilən diyenin məbləğinin 1/2-dən çox olmamalıdır.

Diyenin predmeti Əbu Hənifəyə görə, dəvə, qızıl və gümüş pul ola bilər. Şafii və malikilərə görə isə diyə yalnız dəvə ilə ödənilə bilər. Malikilərə görə, dəvənin yaş həddi vacib deyildir. Şiələr diyenin inək, qoyun və qiymətli daş-qaşla da ödənilməsinə yol verirlər.

¹³⁰ Bax: Təbatəbai Bürucəri Hüseyn. «Risaleyi tovizhəl-məsail». 4-cü nəşr, Tehran, (ilə yoxdur). Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. B., Azərneşr, 1987, s. 142-143.

¹³¹ əl-Bəqərə: 2/178.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Uşağın və dəlinin qəsdən cinayətləri xəta sayılır və buna görə diyə onların himayəçiləri tərəfindən ödənilir.

Təzir cinayətləri Təzir sözü ərəb dilində «ərz» kökündən yaranıb, «irtina etmək», «rədd etmək», «qadağan etmək» mənalarında işlədilir¹³². Təzir cinayətləri haqqında naslarla (Quran ayəsi və ya Peyğəmbərin hədisi ilə) müəyyən bir ceza təyin edilməyən, lakin islam hüququ ilə təqib edilən cinayətlərdir. Belə təqsirli əməllərə görə icrası gərəkli olan cəzanın növ və miqdarı naslarla təsbit edilməmişdir. Bu, təzirin hədd və qisasdan başlıca fərqi. Bundan əlavə, təzir cinayətlərini hədd və qisas cinayətlərindən fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlər vardır:

1) islam cinayət hüququ hədd və qisas cəzalarında hakimə qiymətləndirmə sərbəstliyi hüququ verməmişdir; Bu zaman hakimin vəzifəsi əməlin törədilib-törədilməməsini müəyyən etməkdir. Yalnız nasların müəyyən etdiyi ceza verilməlidir. Təqsir sübut edildikdə nə hakimin, nə də dövlətin əfv səlahiyyəti yoxdur¹³³. Təzirdə isə hakimin çox geniş səlahiyyəti, o cümlədən əfv səlahiyyəti ilə qarşılaşırıq.

2) təzir cinayətlərində hakim tərəfindən baxıldıqda da zərər çəkən tərəfindən cinayətkarın əfv edilməsinə yoll verildiyi halda, hədd cinayətlərində buna yol verilmir;

3) təzir cəzası tətbiq edilərkən, cinayətkarın şəxsiyyəti, ictimai mövqeyi və cəzanın təsiri nəzərə alınır; Alimlərin, qabaqcıl adamların təziri digərlərininkinə nisbətən mülayim olur. Lakin hədd cinayətində bu bərdə heç bir istisnaya yol verilmir.

¹³² Ceziri A. Gösterilən əsəri, C. VIII, s. 3443.

¹³³ Belli olduğu kimi, yalnız qisasda haqq sahibləri əfv səlahiyyətinə malikdirlər və bu halda təqsirli şəxsə qisas deyil, təzir cəzası verilir.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

4) hədd cəzaları olan zina və yol kəsmədə ölüm cəzası nəzərdə tutulduğu halda, təzir olaraq ölüm cəzası verilmir¹³⁴.

5) təzirdə sübut vasitələri hədd və qisas sahələrinə nisbətən daha genişdir.

Təzir cəzası nəzərdə tutulan cinayətlərdən bir çoxunu «Əs-Siyasetüş-Şəriyyə»də İbn Teymiyyə bu şəkildə sıralamışdır: nikahlı olmadığı qadını öpmək; qan və leş kimi halal olmayan şeyləri yemək; zinadan başqa günahda yalandan ittiham etmək; mühafizə altında olmayan yerdən və ya az miqdarda mal oğurlamaq; beytulmal və vəqf idarəçiləri, yetim himayəçiləri tərəfindən əmanətə xəyanət etmək; vəkil və ortaqların ticarət müamilişində aldatması və ya xainlik etməsi; ölçüdə və tərəzidə aldatma; yalançı şahidlik etmək; hökm verərək rüşvət alma; Allahın endirdiyi hökmlərdən qeyrisi ilə hökm vermə; öz idarəçiliyi altında olanların haqqına təcavüz etmək; cahiliyyə dəvətini canlandırma və ya onun təbliğinə çalışma, buna bənzər başqa haram işlər görmə və s. Bu cinayətlərə görə cinayətkarın vəziyyəti, cinayətin böyüklüyü və ya kiçikliyi nəzərə alınmaqla valinin (və ya digər səlahiyyətli şəxsin) təyin etdiyi çərçivədə təzir, tənkil (sürgün) və tədib (tərbiyə) tətbiq edilir¹³⁵.

Təzir cəzası müəyyən hallarda hədd və qisas kateqoriyasından olan cinayətlərdə iştirakçılığa görə də tətbiq edilirdi. Məsələn, oğurluq cinayətinin edilməsində oğru ilə birgə ev sahibinin qulluqçusu da iştirak etmişsə, o, əlin kəsilməsi cəzasına məruz qalırdı. Bundan başqa, oğrunu, qulduru və ya qatili gizlədən şəxs

¹³⁴ Lakin tarixdə islam dövləti hökmdarlarına dövlət üçün təhlükəli hesab etdikləri şəxsləri öldürmək haqqı tanınmışdır. Buna siyasətən-qət deyilir. Bu barədə ətrafı məlumat üçün bax: M u m c u A. Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl. Ankara, 1963.

¹³⁵ Bax: İbn Teymiyyə. es-Siyasetüş-Şəriyyə (Türkcəyə çev. Vecdi Akyüz). İst., 1985, s. 139.

də, bir qayda olaraq, bədən cəzası və azadlıqdan məhrum etmə formasında təzir cəzasına məruz qalırdı¹³⁶.

Təzir cəzası haqqında müsəlman tədqiqatçıları arasında vahid fikir yoxdur: onlar bu cəzanın 4-dən 11-ə qədər növünü göstərirlər. Onların arasında şifahi töhmət, məzəmmət və ya sadəcə olaraq susmaqla məzəmmətin təzahürü, boykot etmə və ya qovma, təqsirkarın başını qırma, üzünü qaraltma və ya onun tövəttdiyi cinayəti açıq şəkildə elan etməklə yarıçılpaq vəziyyətdə şəhərin küçələrində gəzdirmə, yemək yeməsi qadağan edilməklə həyatdan məhrum etmədən 3 günlük boyunduruqda saxlamaq kimi cəzalar vardır¹³⁷.

Ümumiyyətlə, təzir cəzasının əsas növləri sözlə qınama, kətkəlmə, həbs və əmlak məsuliyyətinə cəlb etmədir.

Təzirin miqdarı ilə bağlı olaraq, ən aşağı hədd miqdarının aşılması prinsipi mövcuddur, yəni hakimin verəcəyi cəza eyni cinsdən olan hədd cəzasının ən aşağı miqdarını keçməməlidir. Ən aşağı hədd miqdarına münasibətdə hüquq məktəbləri arasında fikir müxtəlifliyi vardır¹³⁸.

Məsələn, Əbu Hənifəyə görə, ən az hədd 40 dəyənək olduğu üçün təzirin 39 dəyənəkdən çox olmaması gərəkdir. Əbu Yusifə görə, aşağı hədd səksəndir, deməli, təzirin 79 dəyənəkdən çox olmaması gərəkdir. Əhməd ibn Hənbəliyə görə, ən yuxarı təzir on dəyənəkdir.

İmam Malikə görə, hüquqa əməl edilməsi, cəmiyyətdə hüquq qaydasının təmini nə qədər cəza tələb edirsə, o qədər cəza verilməlidir¹³⁹.

Təzir cəzasının tətbiqi zamanı bir sıra hallar mə-

¹³⁶ Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право (Вопросы теории и практики). М., 1986, с. 197.

¹³⁷ Yəni orada.

¹³⁸ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VII, s. 480.

¹³⁹ Вах: Караман Н. Mukayeseli İslam Hukuku. İst., 1986, s. 146.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

suliyyəti yüngülləşdirirdi: qanunu bilməmə, tərəflərin barışması, cinayətin açılmasına qədər onun etiraf edilməsi və s. Cinayətin təkrar törədilməsi məsuliyyəti ağırlaşdırırdı.

İslamın ilk dövrlərində həbsxanalar yox dərəcə-sində olduğundan cinayətkara həbs cəzası kəsilmir, həbsdən başqa cəza verilməsi mümkün olmadıqda, cinayətkarlar ya öz evlərində, ya da məscidlərdə saxlanırdı. Sonradan həbsin təsirli cəza növü olmasının aşkara çıxması, başlıcası isə islam dininin adamın öldürülməsinin böyük günah olması barədə əhkamı geniş həbsxanalar, zindanlar şəbəkəsi yaradılması ilə nəticələnmişdi¹⁴⁰.

İslam hüququna görə, bir qayda olaraq, aşağıdakı hallarda həbs cəzası tətbiq edilir:

- qisas cinayətləri zamanı zərərçəkən şəxs yoxa çıxdıqda, cinayəti törətmiş şəxs müəyyən müddətə qədər həbs olunur;

- sahibi məlum olana qədər qaçan kölə (1 il müddətinə qədər);

- ödəməkdən boyun qaçıran şəxs (haqqı ödəyəne qədər) və s.¹⁴¹

Təzir cəzalarının dövlət tərəfindən təsbit və təyin edilməsinə mane olan bir nas yoxdur, başqa sözlə, islam hüququ təzir cəzalarının qanunlaşdırılmasına qarşı deyildir.

¹⁴⁰ Cəlilov E. Göstərilən əsəri, s. 377.

¹⁴¹ Zuhaylı V. Göstərilən əsəri, C. VIII, s. 477.

3. ORTA ƏSRLƏR BOYU AZƏRBAYCANDA İSLAM HÜQUQUNUN TƏTBİQİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əsas cəhətlərini tədqiq etdiyimiz islam cinayət hüququ orta əsrlər boyu Azərbaycan cəmiyyətindəki hakim hüquq sisteminin - islam hüququnun bir sahəsi idi. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda islam hüququ, o cümlədən cinayət hüququ dayanaqlı bir vəziyyətdə olmayıb tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müəyyən dəyişikliklərlə səciyyəvi olmuşdur.

VIII əsrin əvvəllərində islam dini Azərbaycanda yayıldığı, möhkəmləndiyi və hakim din olduğu halda, Albaniyanın bir hissəsində (xüsusilə, Qarabağın dağlıq hissəsində) xristianlıq dini əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Daha doğrusu, «kitab əhli» olduqlarına və başqa mülahizələrə görə ərəblər burada xristianlığa toxunmamışlar. Bu da, Azərbaycanın həmin bölgəsində islam hüququnun tətbiqini istisna edən cəhətlərdən idi.

Bununla yanaşı, xarici işğallarla əlaqədar olaraq istilacı dövlətlərin qanunlarının (məsələn, Çingiz xanın Böyük Yasası) tətbiqi, o cümlədən, müxtəlif islam hüquq məktəblərinin bu və ya digər dərəcədə hakim rol oynaması da tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan cinayət hüququnun fərqli cəhətlərə malik olduğunu göstərir. Sonuncu xüsusiyyət isə, ilk növbədə, siyasi və ideoloji maraqlardan doğmasına baxmayaraq, islam hüququnun tətbiqindəki müxtəlifliyi müəyyən edən amillərdəndir. Azərbaycan cinayət hüquq tarixinin öyrənilməsində bu cəhətin də nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İslamın yayıldığı ilk dövrlərdə Azərbaycanda müsəlmanlığın sünnilik cərəyanı geniş yayılmışdı. IX əsrdən etibarən sünniliyin hənəfi və şafii məzhəbləri üs-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

tünlük təşkil etmişdir¹⁴². İstər ərəblərin əsarəti altında olduğu dövrdə, istərsə də Azərbaycan ərazisində müs-təqil dövlətlərin mövcud olduğu dövr ərzində islamın sünnilik qolu hökumətin mövqeyə malik idi. XV əsr Azərbaycan dövlətləri olan Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Şirvanşahlar da sünni dövlətləri olmuşdur. Şiəliyin yayılması isə Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə əlaqə-dar olmuşdur.

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda və İranda şiələr az-lıq təşkil edirdilər. XVI əsrə qədər Azərbaycanda əhali-nin böyük əksəriyyəti sünni idi və sünnilik burada rəsmi məzhəb olmuşdur. Mazandaran və Gilan şiə əmirlikləri istisna olmaqla, sünnilik İranda, bütün dövlət birləşmələrinin hakim məzhəbi sayılırdı.

Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsilə Azərbaycanda dini islahatlar aparılmağa başlandı. 1501-ci ilin payı-zında Şah İsmayılın Təbrizə daxil olmasının ilk günlə-rindən islamın şiə məzhəbi dövlət dini elan edildi. La-kin şiəliyin dövlət dini elan edilməsi onun bilavasitə hüquq sisteminin formalaşması demək deyildir. Bu dövrdə şiə hüquq və nəzəriyyəsinin elementar əsasla-rını bilən adam çox az idi¹⁴³. Çünki şiəlik bir məzhəb və hüquq məktəbi olmaqdan əvvəl siyasi bir cərəyan kimi mövcud idi.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda əksəriyyəti şiə məzhəbi olmaqla sünnilik və şiəlik paralel olaraq möh-kəmlənmişdir.

İslamın yayıldığı ilk dövrlərdən fərqli olaraq son-raqı dövrlərdə islam hüququ ilə yanaşı, müxtəlif qan-unnamələrlə də qarşılaşırıq. Belə bir vəziyyətin ya-ranmasına səbəb islam hüququ tərəfindən dövlət baş-

¹⁴² Əhədov A. F. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Azər-baycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 50-52.

¹⁴³ Вах Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV ве-ках, Изд. Ленинградского Университета; 1966, с. 352; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. B, Azər-baycan Dövlət Nəşriyyatı, s. 48-50.

çalarına müəyyən dərəcədə qanunvericilik səlahiyyəti verilməsi idi. Əslində islam hüquq metodologiyası cəmiyyətdəki ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunların ilahi mənşəli olduğunu, bu qanunların Qurani-Kərimdə, hədislərdə və onlara əsaslanan elmi doktrinalarda müəyyən olunduğu müddəasını nəzərdə tutur. Ona görə də dövlət başçılarının qanun vermək səlahiyyəti sözü gedən çərçivədə məhdudlaşdırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, islam hüquq sistemi min ildən artıq müddətdə Azərbaycan türklərinin rəsmi hüququ kimi cinayət hüquq sahəsində rus işğalı zamanınadək qüvvədə olmuşdur. Buna görə də islam hüququnun Azərbaycan türkləri üçün əhəmiyyəti böyükdür.

İslam hüququ özündən əvvəlki hüquqa münasibətdə çox müterəqqi bir hüquq sistemi idi. Belə ki, əvvəlki hüquq başlıca olaraq yazılı olmayan adət hüququ idi və sonrakı dövrdə islam siyasi sahədə inkişaf etdikcə fəth edilən ölkələrin adət hüququnun bir çox institutları hakim hüquq sistemində özünə yer tutmuşdur. Yəni doqmatik normalar və bu normalarla ziddiyyət təşkil etməyən yerli adətlərin qarşılıqlı sintezi mövsud hüquq sistemini daha da zənginləşdirmişdir. İslam ölkələrində hüquqi nizamlaşma sahəsindəki bu ikili cəhət Azərbaycan üçün də xarakterik olmuşdur.

Dövlətin hüquq sisteminə təsir göstərən digər bir ünsür də dini azlıqların islam hüququndakı statusu ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, xilafətin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də orada çoxlu sayda qeyri-müsləmanların yaşaması idi. Zimmilər islam dövləti tərəfindən himayə olunmaq hüququna malik idilər və onlar bu hüquqla hər hansı bir xarici təhlükədən qorunurdular. Daha sonralar, IX-X əsrlərdə himayəçilik, zimmilər arasında qanunlara riayət olunmasını təmin etmək kimi anlaşılırdı. Siyasi azadlıqlara riayət olunması məmurlara öz vəzifələrində qalmaq

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

imkanı verir və onlara hər hansı bir vəzifəni tutmağa maneçilik törədilmirdi. Zimmilərin qanunları qüvvədə idi və onlara məxsus məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi. Qanun qarşısında zimminin həyatı müsəlmanın həyatı ilə bərabər şəkildə qorunurdu. Kilsələrin rəhbərləri ali hakim idilər və özlərinin qanun məcəllələrini yaradırdılar¹⁴⁴.

Anoloji vəziyyət Azərbaycanda da müşahidə olunur. Albaniya dövlətinin mövcudluğu illərində tətbiq olunan hüquq mənbələri – alban kilsəsi məclislərinin kanonik qanunları (kanonlar), habelə ölkə hakimləri – çarlar, böyük knyazlar tərəfindən verilən dünyəvi qərarlar haqqında kitabın birinci fəslində müəyyən qədər bəhs etmişdik. Bu mənbələr Albaniya dövlətinin süqutuna qədər (VIII əsr) tətbiq edilmişdir.

Bundan sonrakı dövrdə ölkənin alban əhalisinin böyük əksəriyyətinin islamlaşdırılması ilə əlaqədar islam hüququndan istifadə edilməyə başlanılsa da, müsəmanların əhatəsində yaşamağa məcbur olan albanların qalan hissəsi – xristianlar mərkəzi ümum-etnik təşkilat kimi çıxış edən alban kilsəsinin avtokefaliği sayəsində konfessional mənsubiyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər.

Belə bir vəziyyətdə istimai həyatın bütün sahələrini tənzimləyə biləsək xristian alban hüquqi sənədlərinin yaranması zərurəti meydana çıxdı. *Mxitar Qoş Qanunnaməsi* də məhz belə bir zərurətin məntiqi nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Xristian albanlar bu qanunnamənin köməyi ilə nəinki yad dini siyasi cərəyanlara qarşı müqavimət göstərə bildirdilər, həm də özgə xristian kilsələri ilə ideya birliyinə qarşı mübarizə

¹⁴⁴ Касумова С. Ю. Азербайджан в III-VII вв. (Этнокультурная и социально-экономическая история), Б., «Элм», 1993, с. 118.

aparırdılar¹⁴⁵.

Alban hüququnun bu mühüm abidəsi də digər mədəniyyət və ədəbiyyat abidələrimiz kimi ermənilər tərəfindən özününküləşdirilməyə çalışılmışdır. Mxitar Qoş Qanunnaməsinin məhz Azərbaycanın Albaniya hissəsində yaşamış və bir hissəsi dini etiqadına görə xristian olan albanlara məxsus olması ilk dəfə mərhum akademik Z. M. Bünyadov tərəfindən sübut edilmiş, onun bir sıra detalları isə F. Məmmədova tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir¹⁴⁶.

Mxitar Qoş Qanunnaməsi giriş və iki hissədən ibarət olub, birinci hissə kilsə qanunları, ikinci hissə dünyəvi qanunlar adlanır.

Giriş hissəsinin I fəsilində müəllif məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatı məsələlərindən (hakimin səlahiyyətləri, məhkəmənin aparılmasının prosesual qaydası, şahidlərin kimlər ola bilməsi, onların hansı hallarda and içməsi və s.) ətraflı bəhs edir. II fəsilə Qoş onu Qanunnaməni yazmağa sövq edən səbəblər arasında kilsənin nüfuzunun yüksəldilməsinə ehtiyac olmasını və başqa dindən olanların və müsəlmanların xristianlara məxsus məhkəmələrin olmaması fikrini söyləməklə onları təhqir etməsini göstərmişdir.

124 maddədən ibarət olan birinci hissədə cinayət hüququ məsələlərinə çox az yer ayrılmışdır. Burada başlıca olaraq adamöldürmə və xəsarət yetirmə cinayətlərindən, xüsusən də ruhanilər tərəfindən törədilən həmin qrup cinayətlərdən danışılır.

Qanunnamənin cinayət hüququna dair normaları

¹⁴⁵ Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr - er. VIII əsri) - B.: Azərneşr, 1993, s. 17-18.

¹⁴⁶ Bax: Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - B.: Azərneşr, 1989, s. 97; Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr - er. VIII əsri) - B.: Azərneşr, 1993, s. 17-24.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

başlıca olaraq onun ikinci hissəsində cəmlənmişdir.

Qanunnamədə ağır cinayətlər hesab edilən adamöldürmə, ağır xəsarət yetirmə, həmyaşdını təhlükəli hərəkətə təhrik edib onun ölümünə və xəsarətinə səbəb olma, həmçinin ağırlıq qaldırmağa təhrik etməklə ölümə və ya ağır xəsarətə səbəb olma üçün məsuliyyət 12 yaşdan yaranır. Adamöldürməyə görə 10-11 yaşlılar qan bahasının yarısını verir, daha aşağı yaşlılar isə üçdə bir qədər cərimə olunurlar.

Qanunnamə ölüm cinayətlərini subyektiv cəhətdən üç növə (qəsd, ehtiyatsızlıq və qarışıq) ayırır və cinayət cəzasının fərdiliyi prinsipini təsbit edirdi.

Qeyri-iradi ehtiyatsızlıqdan adamöldürmə, kahin tərəfindən zəruri müdafiə həddində adamöldürmə, əsəbləşərək öz hissələrinə hakim ola bilməmə və ya dəlilik vəziyyətində adamöldürmə növləri də fərqləndirilirdi.

Yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin evlənməsi, qadının əri tərəfindən təhqir edilməsi, döyülməsi, erin və ya qadının digəri tərəfindən öldürülməsi, ər-arvad sədəqətinin pozulması, heyvanla cinsi əlaqədə olma, qız qaçırma kimi ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlərə görə müvafiq cəzalar müəyyən edilmişdir.

Çarlar və knyazlar əleyhinə cinayətlər, çar, knyaz və kahinlərin təhqir edilməsi, adamöldürmə, adam oğurluğu, oğurluq və quldurluq kimi cinayətlər fərqləndirilir və bu cinayətlərə görə müvafiq cəzalar nəzərdə tutulurdu.

Qanunnaməyə görə, cəza sistemində ölüm cəzası, cismani cəzalar (əllərin kəsilməsi, gözlərin çıxarılması), qanbahası və cərimə kimi cəza növləri daxil idi.

Qanunnamə sonrakı əsrlərdə də alban xristianları üçün öz həyatilini itirməmişdir. O, digər xalqlar arasında da yayılmış, XVIII əsrin əvvəllərində qanunnamənin bir hissəsi gürcü çarı Vaxtanqın «Qanunlar toplusu»na daxil edilmişdir. Həmin toplu Gürcüstan

Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra da, XIX əsrin ilk onilliklərində Rusiya imperiyasının Qanunlar Külliyyatına daxil edilmiş və Zaqafqaziya vilayətlərində tətbiq edilmişdir¹⁴⁷.

XI əsrin ortalarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri arasında sabit siyasi və iqtisadi əlaqə zəif idi. Belə bir feodal pərakəndəliyi dövründə Azərbaycan Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Səlcuqlar imperiyasının banisi, oğuzların Qınıq tayfasına mənsub olan Səlcuq İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu dinin bütün türklər arasında yayılması uğrunda mübarizə aparmışdı.

Səlcuqlar imperiyası Alp Arslanın oğlu Məlikşahın dövründə öz siyasi inkişafının ən yüksək pilləsinə qalxdı. Lakin onun hakimiyyəti imperiyanın çiçəklənməsinin son mərhələsi oldu. Məlikşahın ölümündən sonra dövlət tənəzzül etdi və ərazisi bir neçə yərə bölündü. Bu dövrdə artıq dövləti səlcuq sultanlarının atabəyləri idarə edirdilər. Azərbaycanın da daxil olduğu İraq səlcuq sultanlığını 1136-cı ildən etibarən Azərbaycan Atabəyləri Şəmsəddin Eldəniz və onun varisləri idarə edirdi. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaranmasından bir qədər əvvəl, XII əsrin 20-ci illərində isə Şirvanşahlar dövləti bərpa olundu¹⁴⁸.

Səlcuqlar imperiyası dövründə İslam dini və həyat tərzini özünün keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə sünniliyin Hənəfi məzhəbi hökmran idi. İslam hüququ cinayət və cəza institunun ümumi məsələlərini bu dövrə də şamil etmək olar. Nizamülmülk Səlcuq dövlətinin vəziri olduğu vaxt Azərbaycan da həmin dövlətin tərkibinə daxil edildiyindən «Siyasət-

¹⁴⁷ Орбели И. А. Мхитар Гоп и его судебник. Изб. труды. М., 1968, т. 1, с. 216.

¹⁴⁸ Azərbaycan tarixi, Z. M. Bünyadovun və Y. B. Yusifovun redaktəsi ilə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994. s. 289-299.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

namə»¹⁴⁹ XI əsr Azərbaycan tarixinin, o cümlədən hüquq tarixinin öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

«Siyasətnamə» orta əsr feodal dövlətlərinin idarə sistemini, vergi qaydalarını, hərbi quruluşunu və bir sıra qanun-qaydaları ilə yanaşı, həmin dövrdə cinayət hesab edilən əməllər, bu əməllərə görə tətbiq edilən cəzaların növləri, cəza vermək qaydaları və cəza alətləri haqqında məlumat (yeddiinci və otuz doqquncu fəsillər) verən zəngin geynaqdır.

Burada qiyam, şaha qarşı üsyan, adamöldürmə, zina, şərab içmə cinayətləri, boyun vurma, əl-ayaq kəsmə, çubuq və çomaqla döymə, taziyanə¹⁵⁰ vurma, həbsxanaya salma cəzaları haqqında məlumat verilir.

O, dövrdə ən böyük vəzifələrdən biri mirqəzəbliyə idi. Mirqəzəbin vəzifəsi cəza verməklə əlaqədar idi və onun sərəncamında təbil, bayraq və carçılar vardı.

Orta əsrlərdə dini və əxlaqi qaydaların pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə başqa orqanlar da fəaliyyət göstərirdi. Hisbə adlanan idarənin başında möhtəsib dururdu. O, fəhiqlər təbəqəsi içərisindən seçilirdi. Onun xidməti dini vəzifə sayılırdı və şəhər ali silki içərisində xüsusi yer tutudu. Möhtəsiblər müəzzinin azanı vaxtında verməməsi, oruculuğun qaydalarını pozulmasının qarşısını almağa, qadınların çarşabsız olaraq küçədə gəzməsinə yol verməməyə, hamamlara və yığıncaq yerlərinə nəzarət edirdi. Onlar küçədə sərxoşları, qumarbazları, narkomanları

¹⁴⁹ Bəzi tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nizamülmülk bu əsəri ömrünün sonlarında yazmışdır. Lakin XVII əsr müəllifi Hacı Xəlifənin verdiyi məlumata görə «Siyasətnamə»nin ilk variantı 1076-cı ildə yazılıb Məlikşaha təqdim edilmişdir. Bax: Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989, s. 26.

¹⁵⁰ Siyasətnamənin mətnindən aydın olduğu kimi taziyanə cismani cəza vermək – döymək üçün istifadə edilən alet olmuşdur.

tutub saxlayır, fahişələri, uşaqbazları, küçə musiqiçilərini, peşəkar ağıdeyənləri təqib edirdilər. Möhtəsiblərin yanında ekspert funksiyasını icra edən xüsusi məmurlar müntəzəm olaraq bazarlara, sənətkar məhəllələrinə nəzarət edirdilər. Onlar qiymət qoya bilməz və satıcını müəyyən bir qiymətdə satmağa məcbur edə bilməzdilər. Lakin çəkide, ölçüdə və kefiyyətdə aldatmanın qarşısını almaq üçün yoxlama həyata keçirə bilirdilər. Tacirlərin nökrərlərlə və heyvanlarla qəddar rəftarına yol verilmirdi.

Möhtəsib tərəfindən verilən cəza təzir cəzası idi. Təqsirkar qamçı və yaxud dəyənəklə kətəklənməklə cəzalandırılırdı. Təqsirkarın başına rüsvayçılıq boyunduruğu (turtur) keçirir və küçədə eşşəyə tərsinə otuzdurulub gəzdirilirdi¹⁵¹.

Səlcuqlar dövründə məhkəmə fəaliyyəti ümumi cizgiləriylə Abbasilər dövründə olduğu kimi idi. Bu dövrdə dövlətin baş hakimi hökmdar tərəfindən təyin edilirdi və onun iqamətgahı paytaxtda yerləşirdi¹⁵².

Məhkəmələr işlərə hənəfi məzhəbi üzrə, qismən də şafin məzhəbi üzrə baxırdılar. Şəriət məhkəmələri yanında inzibati, siyasi zəmində törədilən cinayətlərə baxan «ürf məhkəmələri» də vardır.

Bu dövrdə məhkəmədən kənar cəza tətbiqinə də yol verilirdi. Belə cəzalar xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilirdi.

XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın hüquq sisteminə nəzərə cərpacaq dəyişikliklər müşahidə edilməyə başladı. Bu dəyişikliklər monqolların Azərbaycana işğal etməsi nəticəsində islam hüququnun tətbiqi sahəsinə gətirilən istisnalar nəticəsində baş vermişdir.

¹⁵¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках, Изд. Ленинградского Университета, 1966, с. 195-198.

¹⁵² Ализаде А. А. Низам Ал Мулк, Рашидад Ад Дин и Мухаммед Нахчивани // Изв. АН АзССР. Серия история, философия и права. 1969, № 1.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Ön Asiyada, Qafqazda və Kiçik Asiyada hələ də müstəqil fəaliyyət göstərən iri feodal malikanələrinə Ali Monqol xaqanlığı tərəfindən mübarizəyə göndərilmiş monqol şahzadəsi Hülakü xan (1258-1265) 1256-cı ildə Azərbaycanı, 1258-ci ildə Baqdadı istila etdi və 500 ildən artıq hökm sürən Abbasilər xilafəti süquta uğradı. Beləliklə, yeni zəbt edilmiş ərazilər hesabına beşinci monqol ulusu-Hülakülər (Elxanilər) dövləti yarandı¹⁵³.

Monqollar Çingiz xana qədər tayfa adətləri ilə yaşayırdı. Bu adətlər yasa adlanırdı. 1106-cı ildə Çingiz xan feodal əyanlarının qurultayında ümummonqol xanı seçildi və onun göstərişi ilə «*Böyük Yasa*» adlı məclis tərtib edildi. Yasanın əsasını tayfa-qəbilə mərhələsində qüvvədə olan və müasir feodal-patriarxal cəmiyyətin qanunlarına uyğunlaşdırılmış monqol adətləri təşkil edirdi.

Yasa yazılı formada olmamış və yalnız şifahi rəvayətlərdə saxlanılmışdır. Onun tam mətni dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkün olmuşdur¹⁵⁴.

Monqolların cinayət hüququ və cəza sistemi hərbi feodal dövlətinin hüququ üçün xarakterik idi. İşğalçı müharibələr yolu ilə sərvət və qənimət toplamaq üçün çoxsaylı monqol ordusunda nizam-intizam yaratmaq, işğal altında olan xalqları əsarətdə saxlamaq, o cümlədən istismarçı feodal əyanlarının hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün sərt cəza siyasətinin aparılması təbii hal idi. Monqollarda cinayət və cəza hüququnun antihumanistliyi orta əsrlər Şərqi dövlətləri ilə müqayisədə aşkar nəzərə çarpır.

Yasanın məlum fraqmentlərinin əsas hissəsi ci-

¹⁵³ Azərbaycan tarixi (Z.M. Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsi ilə): B., 1994, s. 325.

¹⁵⁴ Bax: Arsal S. M. Türk Tarihi ve Hukuk. İst. 1947, s.167-169.

nayət hüququna aiddir. Ayrı-ayrı fraqmentlərdə silahlı qüvvələrin təşkili, komandanlıq etmə, dövlət başçısı olan xanın bəylər və feodallarla qarşılıqlı münasibətini tənzimləyən normalar öz əksini tapmışdır.

Yasada əsas cəza növü kimi ölüm cəzası nəzərdə tutulub. Zina etmək, homoseksualizm, qəsdən yalan söyləmək, sehərbazlıqla məşğul olmaq, başqasının hərəkətlərini güdmək, qaçan qulu mənimsəmək döyüşdə yoldaşına kömək etməmək, qəsdən yalan söyləmək və s. əməllərə görə Yasada ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Bir əsgərin döyüşdən qaçmasına görə on əsgər ölüm cəzasına məruz qalırdı.

Yasaya görə özge atını oğurlayan şəxs həmin atı və ondan əlavə olaraq doqquz at verməlidir. Əgər cinayətkar bu sayda atı ödəyə bilmirdisə, o öz uşaqları ilə bunu ödəməli idi. Əgər buna da qadir deyildisə onda ölüm cəzasına məruz qalırdı. Üç dəfə başqalarından mal alıb üçüncü dəfə muflisləşən şəxs edam edilməli idi. Suya və ya külə su tökən (murdarlayan) ölümə məhkum edilirdi¹⁵⁵.

Çingiz xanın Yasası son dərəcə qəddarlığı ilə fərqlənirdi. Yasada nəzərdə tutulan ağır cəzalar monqolların köçəri məişəti və adətləri ilə bağlı idi. Bunlara küreyin sındırılması, qoyun kimi kəsmək, kəndirle boğmaq, atlara bağlamaqla parçalamaq və s.

Öz dövrü üçün arxaik olan primitiv hüquq monqollar üçün spesifik idi. Yalnız şəriət qəbul edildikdən sonra monqolların hüquq sistemi öz dövrünə görə azox müasirləşmişdi¹⁵⁶.

Monqollar tərəfindən islam dininin qəbul edilməsi Yasanın Azərbaycanda tətbiqini dayandırmadı. Onun normaları dini cinayətlərdən başqa bütün işlərə görə

¹⁵⁵ Вах: Уенә орادا, s. 169-174.

¹⁵⁶ Вах: История государства и права СССР. часть 1, под ред. О. И. Чистякова и И. Д. Мартысевича. М.: ИИД Московского Университета. 1985, с. 78.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

tətbiq edilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda Çingiz xanın Böyük Yasasını rəhbər tutan yarqu məhkəmələri ilə yanaşı islam hüququ əsasında fəaliyyət göstərən şəriət məhkəmələri də mövcud idi.

Məhkəmələrdə ən çox tətbiq olunan cəzalar aşağıdakılar idi: ölüm, həbs, sürgün, vəzifədən azad etmə, əmlak müsadirəsi, cərimə və cismani cəzalalar.

Ölüm hökmü ağır cinayətlərin törədilməsinə görə verilirdi. Onun icrası çox hallarda başqalarına ibrət dersi olması üçün məhkumun meydanda dar ağacından asılması şəklində həyata keçirilirdi. Məhkəmənin qərarı ilə cəzalandırılan və bir daha belə iş görməyəcəyi barədə and içib, andını pozanların başları, əlləri və ayaqları kəsdirilərək şəhərdə gəzdirilirdi. Cinayətkarın həbsə alınması daha geniş tətbiq olunan cəza növü idi.

Dövlətin daxili əmin-amanlığını pozan, iğtişaş təşkil edən şəxslər, dəstələr və hətta, tayfa və qəbilələr xüsusi fərman ilə vilayətlərdən və ya ölkədən qovulur və bir daha əvvəlki yerlərinə gəlmələrinə icazə verilmirdi. Bəzən cinayətin dərəcəsindən asılı olaraq məbuslar müəyyən müddətə sürgün edilirdilər¹⁵⁷.

Günahkarı soyundurub camaat arasında gəzdirmək, onun günahını tez-tez car çəkmək, başını qırxdırmaq, üzünə qara yaxmaq, qatıra tərsinə mindirib gəzdirmək və s. kimi rüsvayedicə cəzalardan da istifadə olunurdu. Saqqalın qırxdırılmasına əslində icazə verilməyə də bəzən bundan da istifadə edirdilər.

İslam dininin əhkamlarına görə şəriətə əks çıxma və ya onun göstərişlərinə əməl etməmək, dövlət əmlakını mənimsəmək, vəzifəsindən sui-istifadə etmək,

¹⁵⁷ Piriye V. Z. «Hülakələr və Cəlairlər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1986, № 2, s. 66-67.

adət-ənənələri pozmaq, başqasının əmlakını ələ keçirmək, dövlət sənədlərinə etinasız yanaşmaq, saxtakarlıqla məşğul olmaq, yalançı şahidlik etmək, gizli sələmçiliklə məşğul olmaq, başqalarını təhqir etmək, əziyyət vermək, sərxoşluq etmək, şərab satmaq, yalan danışmaq, zinakarlıq, sodomizm kimi nalayiq hərəkətlərlə məşğul olmaq və s. işlər günah və cinayət hesab olunurdu və onları törədənlər məhkəmələrdə mühəkimə edilərək cəzalandırılırdılar.¹⁵⁸

Tutduqları mövqedən sui-istifadə edənlər, vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyərək, cinayət törətməsinə səbəb olanlar işdən azad edilməklə cəzalandırılırdılar.

Cismani cəzaların verilməsi məhkəmə fəaliyyətinə geniş tətbiq olunurdu. Cismani cəzalar əlin, qulağın kəsilməsi, gözün çıxarılması, günahkarın daşqalaq olunması, çubuqlama, şallaq vurma və s. vasitələrlə həyata keçirilirdi. Bir qayda olaraq, oğurluq edən vaxt tutulmuş adamların əli kəsilirdi. Bu cəza növü oğurluq cinayətlərinin qarşısını almaq və onların yayılmasına yol verməmək məqsədilə geniş şəkildə tətbiq olunurdu. Saxta dövlət sənədi tərtib edənlərə də eyni cəza verilirdi.

Adət-ənənələri pozanlar çubuqlanırdılar. Çubuq zərbələrinin sayı əvvəlcədən müəyyənləşdirilirdi və yüz, iki yüz və s. ola bilərdi. Cəza üçün ayrılan çubuq çox qalın, bərk, həm də nazik və yumşaq olmalı idi. O, adi qalınlıqda, şallaq isə öküz və ya dəvə dərisindən hazırlanırdı. Çubuqlanmalı adam ayaq üstə durmalı, onun incə yerləri – sifəti, gözü zərbələrdən qorunacaq vəziyyətdə saxlanılmalı idi. Tam soyundurmaq şərtilə günahkarın üst paltarını mütələq çıxarılmalı idi.

Zərbələr ələ vurulmalı idi ki, məhkumun bədənindən qan çıxmasın. Çubuqlanma cəzası günahkarı uzunqulağa mindirib şəhərdə gəzdirmək, onun günahını car çəkmək və hər car çəkildən zaman bir zərbə en-

¹⁵⁸ Piriye v. Z. Göstərilən əsəri, s. 61-62

dirməklə də yerinə yetirilə bilərdi.

Məhkəməyə təqdim olunan sənədlərin düzgünlüyü məhkəmə katibi tərəfindən yoxlanılırdı. Bu sənədlərin saxtallığını bilib gizlədən katiblər ölümə məhkum olunurdular.

Dövlətin, vilayətin və şəhərin eyni vaxta bir neçə, əksər hallarda isə dörd qazısı (ayrı-ayrı məzhəblər üzrə) olurdu. Lakin qazıların hər biri öz məzhəbinin göstəriş və tələblərini müdafiə etsələr də, onların hamısı mərkəzdə qazi əl-qüzzata, vilayət və şəhərlərdə isə baş qaziya tabe idilər. Mühüm məsələlərin həllində «dördlük» adlanan həmin qazıların iştirakı vacib idi və onların hər biri məsələnin həllinə mənsub olduqları məzhəbin baxışından yanaşırdı.¹⁵⁹

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan hüququnun mənbələrindən biri də Mahmud Qazan xanın islahatları idi. Öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Qazan xan bir sıra islahatlar apardı. Bu islahatlardan biri də Qazan xan tərəfindən verilən 40 fərman idi.

Öz tərəfinə yerli əyanları çəkmək üçün atılmış ən mühüm addım elxanilərin islam dinini qəbul etmələri idi. 16 iyun 1295-ci il fərmanı ilə islam dini dövlət dini elan edildi. Fərmana uyğun olaraq bütperəst məbədlər dağıdılır və işğalçılar kütləvi şəkildə islam dinini qəbul edirdilər. Bir günün içərisində 200 min nəfər islam dinini qəbul etmişdir.

Qazan xanın islahatlarından biri də 1300-cü ildə həyata keçirilən məhkəmə-istintaq islahatı idi. Məhkəmədə işlərin aparılması və şəhər və kənd məhkəmələrinin vəzifələri fərmanla dəqiq müəyyən edilmişdir. Baş qaziyə ərazi üzrə fəaliyyət göstərən məhkəmələrin işinə nəzarət etmək hüququ verilmişdir. Bununla bərabər qazi vəzifəsini icra edən şəxslərdən şahidlərin iştirakı ilə islam qanunlarına və müəyyən olunmuş qaydalara əsasən mühakimə edəcəyi barədə yazılı sənəd

¹⁵⁹ Piriyeu V. Z. Göstərilən əsəri, s. 63.

alınırdı.

Məhkəmə işlərində müəyyən olunmuş vahidliyi saxlamaq məqsədilə Qazan xan görkəmli qazilərə və üləmalara müxtəlif məsələlər üzrə məhkəmə qərarlarının konkret formalarını tərtib etmək tapşırığı vermişdir. Bütün bu sənədlər bir cildde toplanır və surəti yerlərə göndərilirdi. Yerli hakimlər öz qərarlarını bu formalara uyğun tərtib edirdi.

Qazan xanın islahatları müəyyən dövrdə məhkəmə qulluqçularının öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmənin qarşısını aldı. O, dövlət məmurlarının da vəzifədən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün müəyyən islahatlar apardı.

4. ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA QANUNLAŞDIRMA VƏ CİNAYƏT HÜQUQU

Bir az əvvəl söylədiyimiz kimi, cəmiyyət inkişaf etdikcə dərinləşən və getdikcə mürəkkəb şəkil alan ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində islam hüququnun müəyyən etdiyi hüdudlar çərçivəsində dövlət başçıları tərəfindən verilən aktların böyük rolu olmuşdur.

Uzun Həsənin XV əsr Azərbaycan hüququnun Qanunnaməsi mühüm abidəsi Uzun Həsənin Qanunnaməsidir. Ağqoyunlu Uzun

Həsənin 1470-1477-ci illərdə verdiyi bu qanunlar nəinki Azərbaycanda, həm də Azərbaycan hüdudlarından çox-çox uzaqlarda qüvvədə olmuşdur. Böyük təəssüflə qeyd edirik ki, qanunların tam mətni dövrümüzə qədər saxlanmamışdır. Onun barəsində məlumatları müxtəlif qaynaqlardan – Budaq Qəzvininin «Cəvahiruləxbar»ından, Şərəf-xan Bidlisinin «Şərəfnamə»sindən, eləcə də «Zubdat et-təvarix»dən əldə edirik. Bu qaynaqlara görə, Uzun Həsənin Qanunnaməsi ilə başlıca olaraq kəndlilərin hüquqi vəziyyəti, vergilərin miqdarı və ödənilməsi qaydası, qanunların pozulması-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

na görə məsuliyyət və s. məsələlər nizama salınırdı¹⁶⁰.

Qanunnamə cinayət hüququ sahəsində başlıca olaraq aqrar münasibətlərin cinayət-hüquqi mühafizəsinə yönələn normalar müəyyən etmişdir. Məsələn, Qanunnaməyə əsasən, əgər kəndlinin mal-qarası digər kəndlinin əkin və bostanlarına zərər vurarsa, mal-qaranın sahibi 5 çubuq zərbəsi və 5 aqça (pul vahidi) cərimə ilə cəzalandırılmalı idi¹⁶¹.

Bu da məlumdur ki, Uzun Həsənin Qanunnaməsi XVI əsrin ortalarına qədər qüvvədə olmuşdur. Yalnız 1556-cı ildə şah Təhmasib hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan ərazisində qüvvədə olan «Dəstur-əl-əməli Şah Təhmasib» adlı yeni qanunlar toplusu hazırlanmışdır. Bu sənədin də mətni saxlanmamışdır.

XVI – XVIII əsr Azərbaycan hüququnun əsas mənbələri sırasında şah və xan fərmanları xüsusi yer tutur. Səfəvi şahlarının, Quba, Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlarının bir sıra fərmanları dövrümüze qədər saxlanmışdır.

Fərmanların xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların islam hüququnun başlıca müddəalarına əsaslanması və onun tələblərinin icrasına yönəlməsi idi. Hökmdarların əmr və göstərişlərini əks etdirən bu aktlar qanun qüvvəsinə malik idi. Bir sıra hallarda şeyxül-islam və ya müftilərin qərarları da fərmanlarla təsdiq edilirdi.

Fərmanlarla tənzimlənən məsələlərin dairəsi çox rəngarəng idi: idarəçilik sistemi, vəzifəli şəxslərin hüquqi vəziyyəti, torpaq mülkiyyətinin hüquqi rejimi, mülkiyyət hüququnun bərpası, vergi sistemi, hərbi mülkəlləfiyyət, qeyri-müsləman əhalinin hüquqi vəziyyəti.

¹⁶⁰ Qanunnamənin bəzi normaları haqqında bax Barkan Ö. L. Osmanlı Kanunnamələri. III Türk Tarih Kongresi. Ankara, 1948, s. 503-519.

¹⁶¹ Pз а е в А. К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана. Б., Азербейпр, 1983, с. 87.

yəti, cinayət və cəza məsələləri və s.¹⁶² Tədqiqat obyektini üçün daha xarakterik bir neçə fərmanın məzmununu qeyd edək.

Məsələn, I Şah Abbasın verdiyi fərmanlardan biri ona tabe olan dünyəvi feodal əyanları ən yüksək cəza tədbirinin – ölüm cəzasının tətbiqindən azad edirdi. Fərmanın müəyyən etdiyi qaydaya görə, əgər hakimiyyətə və şaha qarşı xəyanət niyyəti həyata keçirilməmişdirsə, bu zaman təqsirli şəxslərə ölüm cəzası tətbiq etmək olmazdı, onlardan yalnız pul cəriməsi tutulurdu¹⁶³.

Şah Sultan Hüseynin 1696, 1704 və 1714-cü illərdə verdiyi fərmanlara əsasən Azərbaycan ərazisində cinayət kimi cəzalanmalı olan əməllər sırasında səbəbsiz adamöldürmə, namuslu qadınlara qarşı böhtan, spirtli içkilər içmək, oğurluq, sələmçilik, yalan ifadə vermək, özgə əmlakını mənimsəmə, fahişəlik və s. ki-

¹⁶² Dövrümüzdə qədar saxlanmış fərmanlarla daha ətraflı tanış olmaq üçün bu qaynaqlara müraciət etmək olar: M u s ə v i T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI – XVIII əsrlər). B., 1977; Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII века. Баку, 1981; Передняя Азия в документах. Книга II, Указы кубинских ханов. Тифлис, 1937; Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. I (XV – XVI вв.) Ереван, 1956; Вып. II (1601-1650). Ереван, 1959.

¹⁶³ Бах: Рахмани А. А. Göstərilən əsəri, s. 34. Digər bir mənbə isə həmin dövrdə tərçüman adlı cərimə alınması haqqında məlumat verir. Bu cərimə canı və təqsirkar şəxslərdən alınır. 1587-ci ildə I Şah Abbasın qardaşı Həmzə Mirzənin öldürülməsində ittiham edilən vəzir amil və tacirlərin hər birindən vəziyyətlərinə müvafiq olaraq tərçüman cəriməsi alınmışdı. Cinayətdə iştirak etmiş vəzir Mirzə Lütfullah 7 min tünən, Mustoifi əl-məmalik Mirzə Məhəmməd 5 min tünən, Əsilmiş xan Zülqədr Məhürdar və Ədhəm xan Türkmən də müəyyən məbləğ tərçüman verməyə məcbur olmuşlar. Бах: Мəммəдova А. К. «Xülasət et-təvarix» Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. – Баку: Elm, 1991, s. 40-41.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

mi əməllər göstərirdi¹⁶⁴. Aynı-ayn ərazilərə xəlifəlik vəzifəsinə təyin edilən şəxslərə bu sahədə tapşırıqlar nəzərdə tutan belə fərmanlar xarakterikdir və onlardan birini ixtisarla veririk:

Şah Sultan Hüseyn tərəfindən 1696-cı ilin dekabrında verilmiş fərman (şəcərə)

«Hakimiyyət allaha məxsusdur

Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə

Ya Məhəmməd

Ya Əli

... Taliblərini haram edilmiş işlərdən və qadağan olunmuş sözlərdən - allahın vahidliyini və onun tərəfindən göndərilənləri inkar etməkdən, Peyğəmbər övladlarının haqqını danmaqdan, nahaq öldürməkdən, ölmüş heyvanları yeməkdən, donuz və şərif ayədə qeyd olunan digər heyvanları öldürmək və yeməkdən, yetimlərin malını [mənimsəməkdən], pak qadınlara böhtan deməkdən, kefləndirici içkilər içməkdən, oğurluq, qumarbazlıq, uşaqbazlıq, zina, sələmçilik, hiyləgərlik və sair haram işlərdən, Allahın rəhmətindən məyus olmaqdan, itaətsizlik etməkdən, səadəti dağıtmaqdan, əhdi pozmaqdan, vədə əməl etməməkdən, zəkat ödəməmək və özgülərə lazımı ev əşyaları verməməkdən, namaz qılmağı və allah [qarşısında] digər vacib ibadətləri tərk etməkdən, analarla evlənmək və müqəddəs ayədə qeyd olunan digər [yaramaz] əməllərdən, özgülərin arvadlarına baxmaqdan, şəhadəti danmaqdan, yalançı şahidlik etməkdən, özgülərin malını mənimsəməkdən, mütləq yalançılıq, habelə allah və onun vəsilərinə yalan satmaqdan, qeybət və böhtandan, Peyğəmbəri danmaq və vəsiləri inkar etməkdən (onlara salavat və salamlar olsun), istərsə aşkar və istərsə də gizli surətdə fahişəliyə mürtekb olmaqdan, çəkiddə qeyri-kamil hallara yol verməkdən və qızırqanmamaqdan, şöhrətpərəstlikdən, aldatmaq və xəyanə etməkdən, əyyaşlıq və boşboğazlıqdan, nəfəsli və sair musiqi alətlərini çalmaqdan, ifratkarlıqdan, pis yola düşməkdən, inkar etməkdən, gü-

¹⁶⁴

Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). B., 1977, sənəd № 18, 19 və 20.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

nah əməllərə həris olmaqdan, kiçik günahlar üzərində təkid etmək və sair bu qəbil əməllərdən çəkindsin və kənar etsin. Bütün işlərdə gözəl seçilmişin (Peyğəmbərin) şəriətinə və bəyənilmişin (Məhəmmədin) parlaq dininə tabe olaraq müqəddəs nurlarla qorunan pak və ən əziz Səfəviyyə sülaləsinin əzəmətli şeyxlərinin davam etdirdikləri yolu özünə şüar qəbul etsin...»¹⁶⁵

Şah Səfi Səfəvinin 1639-cu ildə verdiyi fərmanla dini hissələrin təhqir edilməsi qadağan edilirdi.

Qubalı Şeyx Əli xanın 1803-cü ildə verilmiş fərmanına əsasən qışlaqda mal-qaranın otarılması qadağan edilmiş və bu qadağanı pozan təqsirli şəxs tam sitemli ağır cəzaya məhkum edilməsi müəyyən edilmişdir.

I Şah Abbas tərəfindən verilən fərmanlar külliyyat halında toplanmış və «Camei Abbas» adı ilə nəşr edilmişdir. Burada hüququn müxtəlif sahələrinə (dövlət hüququna, torpaq mülkiyyətinə, vergülərə, cinayət və cinayət-prosessual hüquqa) dair fərmanlar cəmlənmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan hüquq abidələrinə Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın dövründə tərtib edilmiş «Dəstur əl-əməl»¹⁶⁶ (qanunlar məcmuəsi) də aid edilir (Məhəmməd Həsən xanın qanunları da adlanır). Bu qanunlar maliyyə hüququ, ticarət və kömrük məsələlərini tənzimləyir, malların keyfiyyətli hazırlanmasına görə məsuliyyət və onun pozulmasına görə cəza tədbirləri müəyyən edirdi.

Car-Tala XVIII əsr Azərbaycan hüquq Qanunnaməsinə mənbələrindən biri də «Ağdam»¹⁶⁷ görə cinayət və cəza məclisinin qərarlarıdır. Car-Tala

¹⁶⁵ Yəni orada, s. 90.

¹⁶⁶ Dəstur əl-əməl. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f. 24, sənəd № 155.

¹⁶⁷ Ağdam indiki Zaqatala rayonu ərazisində yerləşən kəndin adıdır.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Qanunnaməsi kimi də tanınan¹⁶⁸ lokal xarakteri bu sənəd hüquq mənbəyi qismində Azərbaycanın yalnız bir hissəsində – Car-Tala bölgəsində (indiki Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının ərazisi) tətbiq edilməsinə baxmayaraq, bütövlükdə o dövrün hüquqi mənzərəsini canlandırmaq baxımından nadir və orijinaldır. Bununla belə, o indiyədək hüquq ədəbiyyatında tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Azərbaycan cinayət hüquq tarixində islam hüququ və adət hüquq normalarının sintezdə tətbiqi baxımından bu sənədin cinayət hüquqi təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunnamənin elmə məlum olan ilk mətni o dövr bölgədə baş verən tarixi hadisələrə dair digər sənədlərlə birlikdə 1929-cu ildə Azərbaycanın Tədqiqi və Öyrənilməsi Cəmiyyəti tərəfindən Göyçay, Şəki və Zaqatalada Cəmiyyətin yerli bölmələrinin təşkili üçün ezam edilmiş V. Xulufliyə balakənli Ağsaq Debirov tərəfindən təqdim edilmişdir¹⁶⁹. Ərəb dilində olan həmin sənədlər rus dilinə professor P. K. Juzenin tərcüməsi və E. A. Paxomovun şərhləri ilə V. Xulufli tərəfindən «XVIII yüzillikdə Car müharibələrinin xronikası» adı ilə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə istifadə edilən mətnin orijinal olmadığı və naməlum şəxs tərəfindən köçürüldüyü bildirilir¹⁷⁰.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda «Kaxet və Dağıstan tarixinə dair» adı altında salnamə mətninin daha tam və orijinal nüsxəsi aşkar edilmişdir. Bu nüsxədə salnamə müəllifinin Molla Məhəmməd əl-Cari olduğu göstərilir. Həmin nüsxə «Car salnaməsi» adı ilə

¹⁶⁸ Вах: Шукюрзаде Э. В. «Адаты Джаро-Тальского джамаата». Изв. АН Аз. ССР, серия истори, философии и право, 1976, № 3.

¹⁶⁹ Хроника войн Джара в XVIII столетии. С предисловием В. Хулупфу. Баку, Изд. АзГНИИ, 1931, с. 8.

¹⁷⁰ Yenə orada, s. 7.

S. Süleymanovanın tərcüməsi, şərh və qeydləri ilə nəşr edilmişdir¹⁷¹. Lakin bu nəşrdə mütərcim yalnız qanunnamənin giriş hissəsinin əvvəlki nəşrdəkindən bir qədər fərqli olduğunu – təhrif və ixtisarla verildiyini göstərməklə kifayətlənmiş, təəssüflər olsun ki, qanunnamənin mətnini verməmişdir. Bu səbəbdən də qanunnamənin V. Xulufu tərəfindən nəşr edilmiş variantından¹⁷² istifadə etmək məcburiyyətində qaldıq. Bu variantda bir çox ziddiyyət və qüsurların olduğunu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik.

Qanunnamə giriş və 24 maddədən ibarətdir. Giriş hissəsində qanunnamənin nə vaxt, harada, kim tərəfindən qəbul edilməsi və normalarının xarakteri haqqında danışılır.

Giriş hissəsindən məlum olduğu kimi, qanunnamə hicri təqviminin 1165-ci ilinin səfər ayının sonunda (miladi təqviminin 1752-ci ilinin yanvar ayının əvvəllərində) Ağdam kəndində keçirilən məclisdə Car və Tala vilayətləri nümayəndələrinin iştirakı, habelə İlisudan Balakəne qədər ərazidə yaşayan əhalinin razılığı ilə qazılar, ağsaqqallar və hakimlər (vilayət reisləri) tərəfindən qəbul edilmişdir.

Qanunnamənin əsasında «İslamın lap başlanğıcından şah Abbas əzəmətinin meydana çıxmasına qədər mövcud olan müqavilələr, şərt, qərar, qayda və qanunlar» dururdu. Biz də belə bir fikrə tərəfdarıq ki, qanunnamə öz məzmununa görə yerli adət-ürf və İslam hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir¹⁷³. Qanunnamədə deyildiyi kimi, «bu qərarlar müsəlman şəriətinə kömək və onu qüvvətləndirmək üçün, xalqın rifahı və xoşbəxtliyi naminə verilmişdir». Buna görə də hesab edirik ki, öyrənilən dövrün bitkin hüquqi mən-

171 Əl-Cəri Molla Məhəmməd. Car Səlnaməsi (S. Süleymanovanın tərcüməsi, şərh və qeydləri ilə). B., 1997.

172 Yəne orada, c. 63-71.

173 Bax: Şükürzadə E. B. Göstərilən əsəri, c. 118.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

zərəsini yaratmaq üçün qanunnamənin normaları bütövlükdə islam hüququ ilə əlaqə və sintezdə götürülməlidir. Həm də bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, qanunnamə ilə əhatə olunmayan hüquq münasibətləri islam hüququ əsasında tənzimlənirdi.

Qanunnamədə cinayət hüququ, mülki hüquq və məhkəmə prosesinə dair normalar vardır. Buradakı maddələrin əksəriyyəti (24 maddədən 15-i: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 20, 21, 22, 23-cü maddələr) başlıca olaraq cinayət hüququna aiddir¹⁷⁴.

Cinayət. Qanunnamə üçün cinayət hüququnun ümumi hissəsinə aid məsələlərin konkret cinayət tərkiblərində ifadə olunması xarakterikdir. Arxaik hüquq abidələrində olduğu kimi, ümumi formulalar (ifadələr) əvəzinə qanunnamə ya yalnız cinayətlərin adını çəkməklə kifayətlənir, ya da əksər hallarda cinayət tərkiblərinin həddindən artıq konkret fərdi əlamətlərini verir. Buna baxmayaraq, qanunnamənin konkret cinayət tərkiblərinin əks edildiyi normalarının müqayisəli təhlili nəticəsində cinayət hüququnun bir sıra ümumi məsələlərini, cinayət və cəzaların sistemini aşkar etmək mümkündür.

Bu baxımdan qanunnaməyə görə cinayətin anlayışı islam və adət hüququnu pozan, eləcə də qədim yerli adətlərə qarşı yönələn və əhalinin rahatlığı, əmin-amanlığı üçün təhlükə törədən əməl kimi müəyyən edilə bilər.

Qanunnamə cinayətləri *qəsdən, qəsdətsiz (ehtiyatsızlıq) və səhvən törədilən* cinayətlərə bölürdü. Səhvən törədilən cinayətlər cəzalanmalı hesab edilmir və cinayət məsuliyyətinə səbəb olmurdu. Qəsdətsiz cinayətlər isə yalnız bezi hallarda məsuliyyətlə nəticələnirdi.

Qanunnaməyə əsasən nəinki cinayəti törətmiş

¹⁷⁴ Dəmirov M. Ə. Car-Tala qanunnaməsinə görə cinayət və cəza // Hüquqi dövlət və qanun, № 2, 1999, s. 41-43.

şəxslər, habelə onların qohumları da *cinayətin subyekti* hesab edilir və təqsirli şəxslərlə bərabər məsuliyyət daşıyırdılar. Lakin qanunnamədə bu mənada qohumların şəxsi və əmlak məsuliyyəti fərqləndirilir. Belə ki, adamöldürmə zamanı qatillə birgə yaşayan, yəni onunla ümumi daşınar və daşınmaz əmlaka malik olan qohumlar həm şəxsən, həm də əmlakları ilə məsuliyyət daşıyırdılar. Lakin qatildən ayrı yaşayan və ayrıca daşınar və daşınmaz əmlaka malik olanlar əmlakı ilə deyil, yalnız şəxsi məsuliyyət daşıyırdılar (4-cü maddə).

Yalnız bir halda *cinayətin xüsusi subyekti* (şəriət qanununa və qədim ürfə açıq-aşkar zidd olan, rüşvətlə, bəxşişlə ələ alınmaqla, dostluq və ya qərəzliliklə qətnamə çıxarma cinayətinin subyekti – qazılar) fərqləndirilirdi.

Qanunnamədə yalnız oğurluq cinayətində *iştirakçılıqdan* bəhs edilir. Oğru tərəfindən iştirakçı kimi göstərilən şəxs etibarsız və şübhəli adamlar sırasından olduqda, yəni bəzən oğurluqla məşğul olmuş və ya onda heç olmasa bir dəfə oğurluq əşyalar tapılmış olduqda və bu əvvəlcə müqəddəs Qurana and içməklə, sonra isə üç dəfə talak deməklə sübut olunduqda oğurluqda iştirakçı hesab edilir (13-cü mad.). Maddənin məzmunundan göründüyü kimi, şəxsin iştirakçı hesab edilməsi üçün *təkrarlıq nəzərə* alınır.

Bir sıra hallarda təkrarlıq məsuliyyət yaradırdı.

Məsuliyyəti aradan qaldıran hallara açıq döyüşdə ehtiyatsızlıqdan və səhven adamöldürmə aid edilirdi. Günahı boynuna alma məsuliyyəti yüngülləşdirici hal kimi nəzərdə tutulurdu.

Qanunnaməyə əsasən, başlıca olaraq cinayətin dörd bilavasitə obyektinə daha qabarıq nəzərə çarpır və cinayətlərin növləri¹⁷⁵ də buna müvafiq olaraq fərqlən-

¹⁷⁵ Kitabın müvafiq bölümündə göstərdiyimiz kimi, islam cinayət hüququnda cinayətlərin təsnifatı bir neçə meyarə görə

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

dirilə bilər:

- 1) şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər;
- 2) əmlak cinayətləri;
- 3) ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlər;
- 4) ədalət mühakiməsi əleyhinə yönələn cinayətlər.

Bundan əlavə, qanunnamədə yalnız bir hərbi cinayətin (müharibə zamanı düşmənlərə qoşunun hücumu haqqında xəbər vermə) cinayətinin adı çəkilir.

İndi isə cinayətlərin hər bir növünün üzərində ayrılıqda dayanaq.

1. *Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər.* Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər arasında birinci yerdə adamöldürmə cinayəti dururdu və qanunnamənin cinayət hüquq normalarının əksəriyyəti bu məsələyə həsr edilmişdir. Belə ki, dörd maddədə bilavasitə bu məsələdən bəhs edilir.

Adamöldürməyə görə cəza təyini cinayətkarın məlum olub-olmamasından asılı olaraq fərqləndirilir.

Qanunnamənin 1-ci maddəsi adamöldürməyə dair normalar müəyyən edir:

«Kim qəsdən və ya qədsiz müsəlmanı öldürərsə, onun evi yandırılacaq, ağacları və tənəkləri kəsiləcək və məhv ediləcək və o, doğma yurdundan qovulacaq və ona qayıtmağa icazə verilənə və o, Vilayətdə qəbul edilmiş adət və ürfə görə (ölənin qohumları) ilə barışana, yəni 12 түмән məbləğində qan bahası ödəyəne qədər qürbətdə qalacaq».

Qatil qan bahası ödəyənədək öldükdə, qan bahasını onun qohumları və uşaqları ödəməli idilər. Əgər ölənin qohumları və ya intiqam almaq hüququna ma-

---

aparılır. Daha geniş yayılmış və məqbul meyar cəzanın növü hesab edilir. Biz qanunnaməyə görə cinayətlərin təsnifatını hazırkı cinayət hüquq nəzəriyyəsində qəbul edilmiş meyarla uyğun olaraq aparırıq.

lik olanlar cərimə ödənilməsinə qədər qatili öldürsəydilər, onda ölənin qanı artıq intiqam tələb etmirdi və onun qohumları istədikləri vaxt vətənə qayıda bilərdilər.

Qatil məlum olmadığı halda fərqli qaydalar tətbiq edilirdi. Belə ki, öldürülənin qohumlarına onun düşmənlərindən istədikləri şəxsi qatil kimi göstərmək hüququ verilirdi. Öldürülənin qohumları qətildə şübhəli şəxsin qohumlarından təharət edərək (su ilə təmizlənmək) Qurana and içməyi (şübhəli şəxsin təqsiri olmasına dair) tələb edə bilərdilər. Bunun üçün kişi cinsindən olan 12 nəfər qohum (6 nəfər ata tərəfdən, 6 nəfər ana tərəfdən) və qohumluğundan, cinsindən asılı olmayaraq daha 28 nəfər and içməli idi. Belə olduqda şübhəli şəxs təmizə çıxmış və günahsız hesab edilirdi.

Qanunnamədə adamöldürmənin mömin müsəlmanı öldürmə, dava-dalaş zamanı adamöldürmə, açıq döyüşdə adamöldürmə kimi növləri xatırlanır. Mömin müsəlmanı öldürmə və dava-dalaş zamanı adamöldürmə təqsirin növündən asılı olmayaraq cəzalandırılırdı.

Göstərilən cinayətlərdən yalnız birinin – dava-dalaş zamanı adamöldürmənin dispoziyası verilmişdir. Həmin cinayətin dispoziyası «əllərin, daş və ya dəyənəyin işə salındığı savaş zamanı adamöldürmə» kimi müəyyən edilmişdir.

Bir sıra başqa növ cinayətlərə görə də (özgə arvadını və ya qızını oğurlama və yaxud başqasının arvadını əlindən alma) adamöldürməyə dair normaların tətbiqi nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamədə xatırlanan şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərdən digər biri də basqındır. Bu cinayətə görə 3 түmән cərimə nəzərdə tutulurdu (9-cu mad.).

2. *Əmlak cinayətləri.* Mülkiyyət əleyhinə yönələn bu cinayətlərə oğurluq, soyğunçuluq, özgə evinin altını qazma və ya onun qapısını və ya pəncərəsini sındır-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ma və yaxud onu dağıtma cinayətləri daxil idi.

Sadə və tövsüfedici oğurluq (quldurluqla) fərqləndirilirdi. Cinayətin tövsüfö üçün oğurluğun predmetinin dəyəri əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Özge evini yandırma, özge evinin altını qazma və ya onun qapısını və ya pəncərəsini sındırma və yaxud onu dağıtma cinayətlərində təqsirli şəxsə də adamöldürməyə dair normalar tətbiq edilirdi.

3. *Ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlər* (nigah üçün tələb olunan qaydanı pozma, özge arvadını və ya qızını oğurlama və yaxud başqasının arvadını əlindən alma, zina). İsmətli və ya ismətsiz qadın və ya kişi ilə, evli və ya subay qadın və ya kişi ilə zina fərqləndirilirdi. İsmətli və evli qadın və ya kişi ilə zinaya görə daha ağır cəza – ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu.

4. *Ədalət mühakiməsi əleyhinə yönələn cinayətlər*. Bu cinayətlərdən qanunnamədə cinayətkarın gizlədilməsi, şəriət qanununa və qədim ürfə açıq-aşkar zidd olan, rüşvətlə, bəxşişlə ələ alınmaqla, dostluq və ya qərəzliliklə qətnamə çıxarma cinayətləri xatırlanır.

Cəza. Qanunnamə üçün eyni bir cinayətə görə cəzaların çoxluğu prinsipi xarakterik idi. Cəzalar bəzən cinayətkarın və ya onun qohumlarının əmlak və ziyyətinə və mənəsinə görə müəyyən edilirdi.

Cəzanın növləri aşağıdakı kimi idi:

1. *Ölüm cəzası*. Bu cəza adamöldürməyə, ismətli və evli qadın və ya kişi ilə zinaya görə, kafirlər və müsəlmanların düşmənləri ilə müharibə zamanı qoşunun və ya xalq könüllülərinin hücumları haqqında satqınlığa görə tətbiq edilirdi. Qanunnamədə ölüm cəzasının icrasının yalnız bir üsulu – daş-qalaq etməklə öldürmə (6-cı mad.) xatırlanır. Bilindiyi kimi, bu, islam hüququnda rəcm cəzası adlanır.

2. *Doğma el-obadan sürgün etmə* Belə sürgün müddətli və ya müddətsiz ola bilərdi. Müddətli sürgün 1 il, qayıtmağa icazə verilənədək, ölən qohumları ilə

barışana və ya qanbahası ödəyəne qədər kimi müddətlərə şərtlənirdi.

3. *Cismani cəzalar* (məsələn, qamçılama).

4. *Rüsvayedic i cəzalar*. Bu cəzalara cinayətkarın üzünə qara rəng yaxmaq, ulaq üstündə dal-qabaq otuzdurub bütün xalq qarşısında bir neçə dəfə gəzdirmək aid idi. Həmin növ cəzalar başlıca olaraq, ailə və əxlaq əleyhinə cinayətlərə görə nəzərdə tutulurdu.

5. *Qanbahası ödəmə*.

6. *Əmlak cəzaları*. Bu cəzalar cinayətkarın evinin yandırılması, ağac və tənəklərinin kəsilməsi və məhv edilməsi cinayətlərinə görə nəzərdə tutulurdu.

7. *Pul cəriməsi*. Məsələn, öz ağasını öldürmüş şəxsi gizlətməyə görə 12 түмән, oğurluğa, basqına, oğrunu gizlətməyə görə 3 түмән cərimə nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamə bəzən konkret cəzalar müəyyən etmək əvəzinə «şəriət və vilayətdə qəbul edilmiş adət üzrə», «vilayətdə mövcud olan ürfə müvafiq olaraq», «qanunla cavab vermək» ifadələrindən istifadə edir ki, bu da bir daha onun normalarının islam hüququnun, yerli adətlərin və adət hüququnun (ürf) sintezi olduğunu sübut edir.

III fəsil.

RUSİYA İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ OLDUĞU DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA CİNAYƏT VƏ CƏZA

---

1. AZƏRBAYCANDA RUS CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏTBİQİNİN İLK MƏRHƏLƏSİ

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilir. Bununla da Azərbaycan xalqı bir əsrlik müddətə öz dövlət müstəqilliyini itirir. Azərbaycan ərazisində mövcud olan müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər – xanlıqlar ləğv edilir və hərbi rejim – komendant idarəçilik sistemi tətbiq edilir.

Rus işğalının ilk dövrlərində Qarabağ, Şəki və Şirvanda əyalət məhkəmələri, Bakı və Qubada isə şəhər məhkəmələri yaradılır¹. Bu məhkəmələr yalnız az əhəmiyyətli cinayət işlərinə baxmaq səlahiyyətinə malik idilər. Daha ağır cinayət işləri (dövlətə xəyanət, adamöldürmə, quldurluq, xəzinə əmlakının oğurluğu, saxta pul kəsmə və s.) isə baxılmaq üçün hərbi məhkəmələrə verilirdi. Burada işlər istisnasız olaraq rus

---

¹ Вах: История государства и права Азербайджанской ССР (Великая октябрьская социалистическая революция и создание советской государственности в Азербайджане). Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1964, с. 32.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

qanunları əsasında həll edilirdi.

Bütün Zaqafqaziya olduğu kimi, Azərbaycanda da rus qanunvericiliyi tədricən tətbiq edilir, yerli adətlər uzun müddət saxlanılırdı. Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində xanlıqlar dövründə olduğu kimi, adətlərə riayət etmək buyurulurdu².

Rus cinayət qanunvericiliyinin Azərbaycanda qismən tətbiqi sahəsində ilk aktlardan biri 1831-ci ildə Qafqaz inzibati orqanlarının təqdimatı ilə Dövlət Şurası tərəfindən təsdiq edilən «Məhkəmə və məhkəmə hökmünün yerinə yetirilməsi haqqında, keçmiş tatar distansiyalarının, Yelizavetpol dairəsinin, müsəlman əyalətlərinin və dağlı xalqların sakinlərinin cinayət və xətaları haqqında Qaydalar»³ idi. Bu akta görə, Azərbaycanda ağır cinayətlər üzrə rus cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi nəzərdə tutulurdu.

«Qaydalar» cinayət hesab edilən əməlləri cəzaların növlərinə və ağırlığına görə üç kateqoriyaya bölürdü: xətalər, az əhəmiyyətli cinayətlər və ağır cinayətlər. Bu kateqoriyaların hər biri üçün bir-birindən fərqli mühakimə və məhkəmə hökmünün icrası qaydaları müəyyən edilirdi. Xətalara gümüş pulla 5 rubladək məbləğində oğurluq və dələduzluq, eləcə də sərxoşluq, ictimai qaydanın pozulması və s. aid edilirdi. Bu qrup əməlləri törətmiş şəxslər üzərində mühakiməni və cəzanın icrasını bəylər, ağalar və məliklər həyata keçirirdilər. Təqsirli şəxslər zərərin ödənilməsi və «yüngül polis cəzaları»na məruz qalırdılar.

Az əhəmiyyətli cinayətlərə beş manatdan yüz ma-

² Вах: Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в.. ч. I, М.-Л., 1936, с. 233-234.

³ Aktın rusca adı belədir: «Правила о суде и расправе, о преступлениях и проступках жителей бывших татарских дистанций, Елизаветпольского округа, мусульманских провинций и горских народов». Вах: RF MDTA, f. 1268, stp. 1, iş 340, v. 3-5 arx.

nata qədər gümüş pul dəyərində, birinci və yaxud ikinci dəfə törədilmiş oğurluq, soyğunçuluq və dələduzluq aid edilirdi. Bu cinayətlər üzrə istintaq və məhkəmə funksiyası baş pristavlar və onlara bərabər tutulan digər məmurlarla birlikdə vergi verən yerli əhali içərisindən seçilmiş iki nəfər üzərinə qoyulurdu. Təhqiqatın nəticəsi üzrə mülki qubernatorun və yaxud hərbi dairə rəisinin təsdiqi ilə yüz qırmanc və yaxud kətək zərbəsi cəzası təyin edilir, qarət edilmiş əmlak ödətdirilirdi. Oğurlanmış əmlakın bir hissəsi qaytarıla bilməzdisə, təqsirkar onun dəyərini pul ilə ödəməli idi. Bu məbləğ ilk növbədə oğurluğu törədən şəxsdən tutulurdu. Təqsirkarın maddi vəziyyəti buna imkan vermədikdə, həmin məbləğ cinayət törətməkdə onunla əlaqəli şəxslərdən tutulurdu. Əgər bütün dəyər ödənilə bilməzdisə, onda bu məbləği cinayətkarın mənsub olduğu kənd, ilk növbədə isə ağalar, mülkilər və digər rəislər ödəməli idi. Belə bir qayda sonuncular tərəfindən tək cəza cinayətkarların gizlədilməsinin qarşısını almaq üçün yox, həm də ona görə tətbiq edilirdi ki, onlar oğurluq və dələduzluğun qarşısının alınmasına ciddi nəzarət etsinlər.

Ağır cinayətlərə üçüncü dəfə törədilmiş beş manatdan yüz manata qədər gümüş pul dəyərində oğurluq və dələduzluq, yüz manat gümüş puldan yuxarı məbləğdə eyni əməllər, habelə soyğunçuluq, adamöldürmə və barəsində soyğunçuluq və adamöldürməyə görə cəzaya bərabər cəza nəzərdə tutulan digər cinayətlər aid edilirdi.

1831-ci il qaydaları altı il müddətinə qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, 1840-cı ilədək qüvvədə qalmışdır.

1830-cu ilədək Cəzə-Balakın camaatlığında bütün cinayət işlərinə kənd məhkəmələri və camaatlığın baş məhkəməsi tərəfindən adət hüququ əsasında baxılır.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

di⁴. 1830-cu ildən isə cinayət işlərinə baxılması müs-təsna olaraq yalnız rus qanunvericiliyini rəhbər tutan Müvəqqəti vilayət idarəsinin aidiyyətinə verilir.

Cinayət hüququ sahəsində rus qanunvericiliyinin tətbiqi ilə Azərbaycanda dövləti cinayətlərdən başqa, bütün cinayətlərə görə ölüm cəzası və bədən üzvləri-nin şikəst edilməsi kimi orta əsr cəzaları (qulaq və bu-runun kəsilməsi, gözlərin çıxarılması və s.) ləğv edilir⁵.

2. AZƏRBAYCANDA MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMİŞ RUS CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏTBİQİ

XIX əsrin birinci yarısında rus qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsinə başlanılır. İlk dövrdə cinayət qanunvericiliyi Rusiya İmperiyası Qanunlar külliyyatına Cinayət qanunları külliyyatı kimi daxil edilir. Lakin tezliklə yeni məcəllələşdirilmiş cinayət qanunvericiliyi aktının işlənilib hazırlanmasına zərurət meydana çıxır.

Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə Belə bir qanunvericilik aktı Ci-nayət və islah cəzaları haqqın-da Qanunnamə oldu. Qanun-namə 15 avqust 1845-ci il ta-rixli imperator fərmanı ilə təsdiq edilmiş və növbəti il mayın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Qanunnamə xüsusi əsasnamələrlə (Qanunnaməyə IV əlavə) nəzərdə tutulan bəzi istisnalara yol verərək, onun müddəalarının bütün Rusiya təbəələrinə tətbiqi prinsipini müəyyən edirdi. Bu istisnalar Qanunnamə-

⁴ Bu məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilən cəzaların sistemi haqqında məlumat üçün bax: Мильман А. Ш. Политическая строй Азербайджана в XIX - начале XX веков (ад-министраивный аппарат и суд, формы и методы коло-ниального управления). Баку, Азерб. Гос. Изд., 1966, с. 97-99.

⁵ Bax: yene orada, s. 55.

nin 173-cü maddəsinə əsasən, «məişət və adətlərinin vəziyyətinə və həyat tərzinə görə» ölkənin şərq əyalətlərində yaşayanlarla yanaşı, Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycan əhalisinə də aid idi. Qanunnamənin müddəaları dini məhkəmələrin və hərbi məhkəmə orqanlarının aidiyyatında olan işlərə də şamil edilmirdi (174-cü mad.)⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər xalqlara münasibətdə istisnalara ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə də yol verilirdi. Məsələn, 11 yanvar 1849-cu il tarixli «Zaqafqaziya diyarında məhkəmə və polis divanlarının (mühakiməsinin – *D.M.*) fəaliyyətinə hədd qoyulması haqqında» Rusiya imperiyasının qanunu ilə Azərbaycanda da qəza rəisinə üç ayadək həbsxanaya salma, 30 rubladək cərimə və 30 zərbəyədək çubuq cəzası nəzərdə tutulan cinayət işlərini qəti olaraq həll etmək hüququ verilirdi⁷.

Cinayət və islah cəzaları haqqında 1845-ci il Qanunnaməsinin bəzi istisnalarla da olsa, Azərbaycanda da tətbiq edildiyini və xüsusilə də tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində (Bakı kommunası dövrü istisna olmaqla, Qanunnamənin qüvvəyə minməsindən 1920-ci ilədək uzun bir dövrdə) cinayət qanunvericiliyinin bu əsasda formalaşdırılmasını nəzərə alaraq, Qanunnamənin və habelə bu sahədə sonralar qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktlarının əsas müddəaları üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik.

1845-ci il Qanunnaməsi hər biri fəsil və bölmələrə ayrılan 12 hissədən və 2224 maddədən ibarət çox geniş məcəllələşdirilmiş akt idi.

⁶ Российское законодательство X-XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1988, с. 209.

⁷ Qanunun rusca adı belədir: «О разграничении действий в Закавказском крае судебной и полицейской расправы». Вах: ПСЗ, собрание 2-ое, т. XXIV, ст. 22917.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Qanunnaməyə görə cinayət və cəzanın ümumi məsələləri. Qanunnamənin birinci bölməsi ümumi hissəni əks etdirirdi. Burada cəzalanmalı əməlin anlayışı verilir və bu zaman onun formal tərifindən çıxış edilirdi. Qanunnamədə cinayət və xəta anlayışları altında «həm qanunazidd əməlin özü, həm də [əməl edilməməsinə görə] qanunla cinayət və ya islah cəzası nəzərdə tutulan göstərişin icra edilməməsi» başa düşülürdü. Bu anlayış cinayət əməlinin üç əsas səciyyəsini ayırmağa imkan verir: 1) əməlin hüquqazidd olması; 2) həm hərəkətin, həm də hərəkətsizliyin cinayət əməli hesab edilməsi; 3) cinayət əməlinin cinayət və xətalara bölünməsi.

Cinayətin verilən anlayışından göründüyü kimi, hüquqaziddlik cinayətin mühüm elementi hesab edilirdi. Qanunnamədə cəzalanmalı əməlin iki anlayışı – cinayət və xəta – işlədilir və bu bölgünü cəzanın ağırlığından asılı edən Qanunlar külliyyatından fərqli olaraq, burada ilk dəfə olaraq onlar arasında qəsdin obyektinə görə fərq qoyulurdu. Rus qanunvericiliyində hərəkətlə yanaşı, həm də hərəkətsizliyin cinayət əməli hesab edilməsi ilk dəfə olaraq 1845-ci il Qanunnaməsində göstərilmişdir.

Cinayət məsuliyyətinin əsası cinayət əməlinin şübhəsiz sübut olunması və təqsirlilik hesab edilirdi. Qanunnaməyə əsasən, cinayət və xətalər *təqsirin formasına* görə qəsdlə (qabaqcadan düşünülmüş və qəflətən yaranmış) və qədsiz (ehtiyatsızlıq) törədilənlərə bölünürdü.

1845-ci il Qanunnaməsində cinayətin törədilməsinin dörd *mərhələsi* fərqləndirilirdi: qəsdin meydana çıxması (özünü büruzə verməsi), cinayətə hazırlıq, cinayətə sui-qəsd və «baş vermiş» cinayət (müasir terminologiyada – bitmiş cinayət).

Qanunnamə cinayətdə *iştirakçılığın* qabaqcadan razılaşma ilə iştirakçılıq və qabaqcadan razılaşma ol-

madan iştirakçılıq formalarını fərqləndirirdi. İştirakçıların növləri də iştirakçılığın formalarından asılı olaraq müəyyən edilirdi. Qabaqcadan razılaşıma ilə törədilən cinayətdə iştirakçılar təşəbbüsçülərə (müasir terminologiyada – təşkilatçılar), cinayətkar birlikdə elbir olanlara (müasir terminologiyada – icraçılar), tovlayanlara, təhrikçilərə və vasitəçilərə bölünürdü. Qabaqcadan razılaşıma olmadan iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə əsas təqsirkarlar (digərlərinin hərəkətlərini idarə edənlər və ya cinayəti bilavasitə törədənlər) və iştirakçılar (cinayətin törədilməsində əsas təqsirkarlara bilavasitə kömək edənlər, cinayətin törədilməsinə yol verənlər və onu gizlədənlər) fərqləndirilirdi. Göstərilən iştirakçılardan hər birinin rolu Qanunnamədə ətraflı təsvir edilmişdir.

Cinayətlərin sistemi. Cinayətlərin sisteminə din əleyhinə olan cinayətlər, dövləti cinayətlər, idarəetmə qaydası əleyhinə cinayətlər, şəxsiyyət və ailə əleyhinə olan cinayətlər, əmlak cinayətləri və s. cinayətlər daxil idi.

Daha ağır cinayətlər *dövləti cinayətlər* hesab edilirdi və onlara çar hakimiyyətinə qarşı üsyan və xəyanət, çarın həyat və səhhətinə qəsd kimi cinayətlər aid edilirdi. Bu cinayətlərin törədilməsinə görə təqsirli şəxslər bütün ictimai vəziyyət (mövqə, mənəsb) hüquqlarından məhrum etmə və ölüm cezasına məhkum edilirdilər.

İdarəetmə qaydası əleyhinə cinayətlərə hakimiyyətdən sui-istifadə, qulluq sirlərinin yayılması, sənədlərin saxtalaşdırılması, adalətsiz məhkəmə hökm və qərarlarının çıxarılması, xəzinə oğurluğu, xəzinəyə zərər yetirmə, saxta pul, qiymətli kağızlar və nişanlar hazırlanması, hakimiyyətə tabe olmama və s. aid edilirdi.

Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər arasında birinci yerdə adamöldürmə dururdu. Bu zaman adamöldürmənin töfsüfedici əlamətləri ayrılırdı: valideynlərin, qo-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

humların, rəisin, ağanın və onun ailə üzvlərinin, sahibin, ustanın, din xidmətçilərinin öldürülməsi, bir çox şəxsin həyat və səhhəti üçün təhlükəli üsulla adamöldürmə, xüsusi əzabla adamöldürmə, tamah niyyətilə adamöldürmə və s. Cəza təyini zamanı töfsüfedici əlamətli tərkiblərlə digər qəsdən adamöldürmə tərkibləri fərqləndirilirdi. Qanunnamə şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə, habelə bədən xəsarəti yetirməni, əzab və izzət verməni, səhhətin pozulmasını və s. aid edirdi.

Əmlak cinayətlərinə özgə daşınmaz əmlaka sahib çıxma, əkin nişanlarının məhv edilməsi, quldurluq, soyğunçuluq, oğurluq, özgə əmlakının məhv edilməsi və ona zərər vurulması, yaşayış tikililərinin yandırılması aid edilirdi.

Ailə əleyhinə cinayətlərə isə qanunla tələb edilən şərtlərin pozulması ilə nikaha daxil olma, zorakı nikah, saxta nikah, çoxnikahlılıq, ər-arvad sədaqətini pozma və s. aid edilirdi.

Cəzaların sistemi. Cəzaların sistemi cinayət və islah cəzalarının mürəkkəb ierarxiyasından ibarət idi. Qanunnamə cəzaların 35 dərəcəyə bölünən 11 növünü (ölüm cəzasından təlqin etməyə – öyüd, nəsihət verməyə qədər) nəzərdə tuturdu.

Cinayət cəzalarına aşağıdakılar daxil edilirdi: bütün ictimai vəziyyət (məvqə, mənəb) hüquqlarından məhrum etmə və ölüm cəzası, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və katorqaya göndərmə, bütün ictimai vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və Sibirə sürgün, bütün vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə və Qafqaza sürgün. İslah cəzalarına isə aşağıdakılar aid edilirdi: bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə və Sibirə sürgün, islah həbs bölmələrinə vermə, həbsxanaya, qalaya salma, başqa quberniyaya sürgün, həbs, töhmət, irad və təlqin etmə (məhkəmə və ya vəzifəli şəxs tərəfindən həyata keçirilirdi), pul cəriməsi.

Göründüyü kimi, ictimai vəziyyət (məvqə, mən-

səb) hüquqlarından məhrum etmə cəzası imperiyanın cəza siyasətində mühüm yer tuturdu. Bütün vəziyyət hüquqlarından məhrum etmə hüquqlardan, imtiyazlardan, mülkiyyətdən məhrum edilməni, ər-arvad və valideynlik hüquqlarının xitamını əhatə edirdi. Bütün xüsusi hüquq və imtiyazlardan məhrum etmə fəxri titullardan, zadəganlıqdan, rütbədən, fərqləndirmə nişanlarından, qulluğa daxil olmaq, tacir gildiyalarına yazılmaq, şahid və himayəçi olmaq hüquqlarından məhrum edilmədən ibarət idi. Həmçinin bəzi hüquq və imtiyazlardan qismən məhrum etmə də tətbiq edilirdi⁸.

Cəzalar əsas, əlavə və əvəzedici cəzalara bölünürdü. Əsas cəzalar cəzanın on bir növündən ibarət idi, əlavə cəzalar ierarxiyada əsas cəzalardan sonra gəlirdi.

Ümumi cəzaları xüsusi cəzalar və müstəsna cəzalar tamamlayırdı. Xüsusi cəzalara daxil idi: qulluqdan çıxarma, vəzifədən kənar etmə, qulluq üzrə aşağı endirmə, töhmət, məvacibdən tutma, irad. Müstəsna cəzalara isə xristian dəfnindən məhrum etmə və vərəşəlik hüququndan qismən məhrum etmə aid idi.

1845-ci il Cinayət və islah cəzaları Qanunnaməsinin yeni redaksiyaları 1857, 1865 və 1885-ci illərdə verilmişdir. O, son iki redaksiyada ciddi dəyişikliklərə məruz qalmaqla, əhəmiyyətli dərəcədə redaktə və ixtisar edilmişdir.

1885-ci il redaksiyasında Qanunnaməyə cinayət hüququna dair aktların daha geniş dairəsi ilə yanaşı, məhkəməyə hüquqda boşluq zamanı qanunu tamamlamaq hüququ verən «analogiya prinsipi» də daxil edilir.

⁸ Кодак С. В. Лишение прав состояния в системе карательных мер самодержавия (конец XVIII – первая половина XIX века) // В сб.: Правовые проблемы истории государственных учреждений. Свердловск, 1983, с. 68-80.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Cinayət hüququnda cinayətin anlayışının formal tərifi hökmran olmaqda davam edirdi.

Cinayətə sui-qəsd «cinayətkar qəsdin icra edilməsinə başlanılan hərəkət» kimi müəyyən edilirdi və yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda cəzalandırılırdı. 1885-ci il Qanunnaməsi sui-qəsdə bitmiş və bitməmiş növlərə ayırır və cəza təyini sui-qəsdin mərhələsindən asılı edirdi.

1885-ci il Qanunnaməsi daha ağır cinayətlərə dövlətə xəyanəti, qiyamı, iğtişası, dövlət hakimiyyətinə qarşı sui-qəsdə və digər analoji əməlləri aid edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında cinayət hüququnun mənbələrinə Cinayət və islah cəzaları Qanunnaməsi ilə yanaşı, *Bərişq hakimləri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamə* (1864), *Hərbi cinayət məəcəsi* (1875), *Hərbi-dəniz nizamnaməsi* (1886) də daxil idi.

1903-cü il Cinayət Qanunnaməsi 1903-cü ildən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulan yeni Cinayət Qanunnaməsinin qüvvəyə minməsi təxirə salınsa da, onun yeni tərkiblər nəzərdə tutan (başlıca olaraq, dövləti cinayətlərə aid) fəsil və maddələri təcridən tətbiq edilməyə başlanır. 1904-cü il qanunu ilə ali hakimiyyətə qarşı qiyam haqqında, dövlətə xəyanət haqqında, iğtişas haqqında, ədalət mühakiməsinə mane olmaq haqqında fəsillər qüvvəyə minir.

Yeni Qanunnamədə ümumi və xüsusi hissələr dəqiq fərqləndirilirdi. Ümumi hissədə cinayətin, qəsdin, ehtiyatsızlığın, cinayətə hazırlığın, sui-qəsdin və işrakçılığın anlayışları verilir və o, aşağıdakı fəsillərdən ibarət idi: 1) ümumiyyətlə cinayətlər və cinayətkarlar haqqında; 2) cəzalar haqqında; 3) cinayətlərə görə cəzalar təyin edilməsi haqqında; 4) cəzaların yüngülləşdirilməsi və ləğv edilməsi haqqında; 5) bu Qanunnamə qərarlarının qüvvəsinin məkanı (müasir ter-

minologiyada – qanunun məkana görə qüvvəsi) haqqında.

Qanunnamə cinayətin formal anlayışını müəyyən edirdi: «Tərədilməsi zamanı qanunla qadağan olunan cəzalandırılmalı əməl». Analogiya üzrə cinayət qanununun tətbiqinə yol verilmirdi: «qanunda bu barədə göstəriş olmasa, nə cinayət var, nə cəza». Qanunnamə cinayət əməllərinin üçhədli bölgüsünü qəbul etmişdi: ağır cinayət, cinayət, xəta.

Cinayətin subyekti on yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxslər hesab edilirdi.

Əvvəlkindən fərqli olaraq, yeni Qanunnamə qəsd qabaqcadan düşünülmüş və qəflətən yaranmış növlərə bölmürdü. Ehtiyatsızlıq cinayətkarcasına səhlənkarlıq və cinayətkarcasına özünəgüvənmə növlərinə bölünürdü. Cinayətə hazırlıq və cinayətə sui-qəsd yalnız qanunda göstərilən hallarda (ağır cinayətə sui-qəsd zamanı isə bütün hallarda) cəzalandırılırdı. Cinayəti törətməkdən könüllü imtina cəzayı istisna edirdi.

Bilə-bilə birgə hərəkət edən və yaxud bir neçə şəxs tərəfindən törədilən əməlin edilməsinə razılıq verən şəxslər iştirakçı hesab edilirdilər. Qanun icraçının, təhrikçinin və vasitəçinin tərifini verirdi. Cinayətkar birlik və ya dəstədə iştirak xüsusi qaydada cəzalandırılırdı.

İlk dəfə olaraq cinayət qanununun qüvvədə olduğu məkan anlayışı müəyyən olunurdu: o, Rusiyanın bütün ərazisinə, orada məskunlaşmış bütün şəxslərə eyni dərəcədə şamil edilirdi.

Cəzaların sistemi sadələşdirilmişdir. Əsas, əlavə və əvəzədi cəzalar fərqləndirilirdi. Səkkiz növ əsas və səkkiz növ əlavə cəza nəzərdə tutulurdu. Cinayətkarın və zərərçəkmişin silki mənsubiyyəti cəza təyin edilərkən məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır. Ölüm cəzası asılmaqla, açıq həyata keçirilirdi və 17 yaşından aşağı və 70 yaşından yuxarı şəxslərə tətbiq edilmirdi. Ölüm

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

cəzasına məhkum edilənlər ictimai vəziyyət hüquqlarından və digər hüquqlardan məhrum edilirdilər. Katorqa müddətsiz və ya dörd ildən on beş ilədək müddətə, sürgün isə müddətsiz, lakin yaxşı davranışa görə vaxtından əvvəl azad edilmək hüququ ilə təyin edilirdi. Qalada saxlama altı ilə qədər, həbsxanaya salma iki ilədək, həbs altı ayadək, islah evində yerləşdirmə səkkiz ilədək müddətə təyin edilirdi.

Qanunnamənin xüsusi hissəsi əksəriyyəti dini, dövləti və vəzifə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar müəyyən edən 36 fəsildən ibarət idi.

Rus işğalı dövründə müəyyən istisnalarla da olsa, Azərbaycanda tətbiq olunan rus qanunvericiliyinin əvvəlki dövrlə müqayisədə bir sıra müterəqqi cəhətlərə malik olmasına baxmayaraq, unutmamaq olmur ki, bu dövrdə Azərbaycan müstəmləkə boyunduruğunda idi və özünün dövlətçilik, eləcə də qanunvericilik ənənələrindən məhrum edilmişdi. Digər tərəfdən çar hökumətinin apardığı amansız cəza siyasəti müstəmləkə xalqlarını qorxu altında saxlamaq, hər vasitə ilə onlarda milli şüurun oyanmasının qarşısını almaq məqsədinə xidmət etmişdir.

Məlumdur ki, bütün Rusiya imperiyasının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu dövrdə ölüm cəzasının tətbiqi yüksək həddə çatmışdır. Bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, yalnız 1908-ci ildə Rusiya imperiyasında ölüm cəzasına 1340 nəfər məhkum edilmişdir ki, bu da bütövlükdə bütün Avropa dövlətlərində olduğundan 21 dəfə çox idi⁹.

1909-cu ildə Baş həbsxanalar idarəsinin keçirdiyi anket yoxlaması zamanı həbs yerlərinin həddindən ziyadə sıxlığı aşkar edilmişdir. Həmin yoxlamanın məlumatlarından görünür ki, Bakı şəhərinin həbsxanala-

⁹ Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М. Изд. Московского Университета. 1980. с. 99.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

rında məhbusların normal sayı (limit göstəricisi) 327 olduğu halda, faktiki orta sayı 1324 olmuşdur¹⁰, başqa deyimlə, həbsxanalarda məhbusların yerləşdirilməsinin limit göstəricisi faktiki göstəricisindən dörd dəfə artıq idi. Bu dövrdə həbsxanalarda hökm sürən dözülməz şərait, məhbuslara qarşı qeyri-insani münasibət onların əksəriyyətinin ölümünə və intihar etmələrinə səbəb olurdu.

* *

*

Müvəqqəti Hökumət dövründə mövcud cinayət qanunvericiliyinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərdən ən başlıcaları aşağıdakı aktlarla həyata keçirilmişdir:

1) ölüm cəzasının ləğv edilməsinə dair 12 mart 1917-ci il tarixli akt;

2) bir sıra dövləti və hərbi cinayətlərə görə ölüm cəzasının yenidən müəyyən edilməsinə dair 12 iyul 1917-ci il tarixli akt;

3) «Sürgün məskunları və həbsdə olanlar üçün çubuq cəzasının, qandal vurma və «dəli köynəyi»¹¹ geydirmə cəzalarının ləğv edilməsi haqqında» 17 mart tarixli qərar;

4) «Sürgünün ləğv edilməsi haqqında» 26 aprel tarixli qərar;

5) amnistiya aktları.

Müvəqqəti hökumətin ölüm cəzasına münasibətdə siyasəti diqqəti cəlb edir. Belə ki, əvvəlcə 12 mart

---

¹⁰ Yəni orada.

¹¹ Daha coşğun ruhi xəstələri hərəkət etmək imkanından məhrum edən xüsusi paltar.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

1917-ci il tarixli aktla ölüm cəzası müddətli və ömürlük katorqa ilə əvəz edilməklə ləğv ediləndə də, çox keçmədən - 12 iyul 1917-ci il tarixdə cəbhədə bir sıra dövləti və hərbi cinayətlərə görə ölüm cəzası müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, 1917-ci ilin iyul-avqust aylarında bir sıra cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti gücləndirilmişdir. Bunlara adamöldürməyə, quldurluğa, soyğunçuluğa və digər ağır cinayətlərə çağırışlar aid idi. Hökumətin siyasəti əleyhinə təbliğata görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilirdi. 4 avqust 1917-ci il tarixdə Müvəqqəti Hökumət mövcud quruluşun dəyişdirilməsinə zorakı qəsdə görə cinayət məsuliyyətinin gücləndirilməsi haqqında daha bir qanun qəbul etmişdir.

Müvəqqəti hökumətin cinayət hüquq aktları içərisində amnistiya aktları mühüm yer tutur. 6 mart 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumət siyasi amnistiya, 14 martda hərbi amnistiya, 17 martda isə ümumi cinayətlər üzrə amnistiya haqqında aktlar qəbul etmişdir.

3. BAKI KOMMUNASI DÖVRÜNDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bakı kommunası dövrü hüququnun sosialist hüququ kimi xarakterizə edilməsinə baxmayaraq, mahiyyət etibarilə o, rus imperiya siyasətinin başqa formada davamını qanuniləşdirməyə xidmət etmişdi.

Sovet hüququnun yaradılması iki yolla – qanunvericilik və inqilabi hüquqyaratma – həyata keçirilirdi. Sosialist hüquq düşüncəsi köhnə qanunlardan istifadə edilməsinə də yol verirdi. Həm də bu zaman normativ aktların verilməsi üzrə dövlət orqanlarının səlahiyyətləri dəqiq müəyyən edilmədiyindən ümumnormativ xarakterli hüquq normaları müxtəlif orqanlar – Bakı Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi, hərbi İnqilabi Komitə,

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

İnqilabi Müdafiə Komitəsi, onların komissiyaları tərəfindən müəyyən edilirdi. Bu orqanlar tərəfindən verilən aktlar nizama salınan hüquq münasibətlərinin xarakterindən asılı olmayaraq dekret, müraciət, qərar, əsasnamə, təlimat, əmr və s. adlanırdı.

Tədqiq edilən dövrdə ümumi cinayət hüquq aktı qəbul edilməmişdir. Cinayət hüquq normaları ayrı-ayrı pərakəndə aktlarla müəyyən edilirdi. Həm də bu zaman cinayət hüquq məsələləri həm xüsusi olaraq buna həsr edilmiş aktlarla, həm də öz normalarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan dövlət quruculuğu sahəsindəki ümumi normativ aktlarla tənzimlənirdi.

Bolşevik rəhbərliyi Azərbaycanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi hesab edirdi və bundan çıxış edərək, RSFSR qanunvericiliyi Azərbaycanın sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu ərazilərinə şamil edilirdi. Qəbul edilmiş bir sıra aktlarda onların RSFSR-in müvafiq dekretlərinin əsasında və sonuncuların icrası üçün qəbulu xüsusi vurğulanırdı¹².

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk sovet cinayət hüquq aktlarında *cinayətin anlayışı* müəyyən edilməmişdir. Cinayət dedikdə, ilk növbədə, sovet hakimiyyətinin mənafeyi əleyhinə yönələn hərəkət və hərəkətsizlik başa düşülürdü¹³. Öyrənilən dövrdə cinayət termini ilə yanaşı, xəta terminindən də istifadə edilmişdir. Lakin onun da anlayışı qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməmişdir.

---

¹² Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Бабаев А. С. Создание основ советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджане. Баку, Азерб. Гос. Изд., 1973, с. 115-116.

¹³ Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətin hüquqazidd və ictimai təhlükəlilik əlamətləri Sovet cinayət hüququnda qanunvericilik qaydasında yalnız 1919-cu il dekabrın 12-də qəbul edilmiş «RSFSR-in cinayət hüququ üzrə rəhbər başlanğıclarla müəyyən edilmişdir.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Bu dövrün cinayət qanunvericiliyində «cinayət tərkibi» terminindən istifadə edilsə də, onun elementlərini (cinayətin subyektı, obyektı, subyektiv cəhəti və obyektiv cəhəti) müxtəlif cinayət hüquq aktlarının təhlili nəcəsində müəyyən etmək olur.

Cinayətin subyektı anlaqlı və müvafiq yaş həddinə çatmış şəxslər ola bilərdi. Göstərilən dövrün cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün yaşın müəyyən edilməməsinə baxmayaraq, 10 yaşından 17 yaşınadək şəxslərin müttəhim qismində cəlb edilməsi zamanı onların əqli inkişaf və öz cinayətkar hərəkətlərini dərk etmək səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunurdu. Buradan məlum olur ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin aşağı həddi 10 yaş hesab olunurdu. Bu dövrün cinayət qanunvericiliyində, habelə xüsusi subyektli (məsələn, özbaşına axtarış, həbs və rekvizisiyanın subyektı yalnız vəzifəli şəxslər ola bilərdi) cinayət tərkibləri müəyyən edilmişdir.

Cinayətin obyektiv cəhəti cinayət hüquq aktı ilə nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli hərəkət və hərəkətsizlikdə ifadə olunurdu.

Subyektiv cəhətdən təqsirin *qəsd* (birbaşa və yənək) və *ehtiyatsızlıq* (cinayətkarcasına özünə güvənmə və cinayətkarcasına səhlənkarlıq) kimi növləri fərqləndirilirdi. Son zərurət həddi qanunla müəyyən olunmasa da, məhkəmə-istintaq praktikasında onun nəzərə alınması hallarına rast gəlinirdi.

Cinayət qanunvericiliyində və məhkəmə-istintaq praktikasında cinayətin mərhələləri (cinayətə hazırlıq və cinayətə sui-qəsd) də fərqləndirilirdi.

Cinayət-hüquq aktlarında bəzi cinayət tərkibləri üçün iştirakçılığın «təhrikçilik», «fətnəkarlıq», «əhalinin bir hissəsini digərinə qarşı qaldırma», «cinayətkar dəstə» kimi formaları göstərilirdi.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

*Cinayətlərin ümumi obyekt*i sovet sosialist dövlətinin və onun tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq qaydalarının qorunması sahəsindəki ictimai münasibətlər idi.

Cinayətin növləri. Bu dövrün cinayət qanunvericiliyində cinayətlərin 1) «əksinqilabi» və xüsusi təhlükəli və 2) digər bütün cinayətlərə bölgüsü ehtimal edilirdi¹⁴. Sınıf düşmənlərə qarşı mübarizənin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə birinci kateqoriya cinayətlər ümumi məhkəmə aidiyyətindən çıxarılmışdır.

Cinayətin sistemi aşağıdakı kimi idi:

- 1) «əksinqilabi» cinayətlər;
- 2) idarəetmə qaydaları əleyhinə;
- 3) vəzifə cinayətləri;
- 4) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
- 5) mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər;
- 6) hərbi cinayətlər.

Cinayət qanunvericiliyində «əksinqilabi» adlandırılan müxtəlif cinayətlərlə mübarizə yönümlü normalar mühüm yer tuturdu. Ayrı-ayrı cinayət-hüquq aktlarında bu kateqoriya cinayətlərə aşağıdakı tərkiblər aid edilirdi:

1918-ci il 17 yanvar tarixli Bakı İnqilabi Tribunalı haqqında Əsasnamə ilə:

- 1) Sovet hakimiyyətinə qarşı «əksinqilabi» üsyanların təşkili (1-ci mad. «a» bəndi);
- 2) sabotaj, sənəd və ya əmlakın gizlədilməsi və ya məhv edilməsi (1-ci mad. «b» bəndi);
- 3) mətbuatda əhali arasında çaxnaşma yaradan, əhalinin bir hissəsini digər hissəsi üzərinə qaldıran və ya Sovet hakimiyyətinə və onun orqanlarına inamsızlıq

¹⁴ История советского уголовного права (1917-1947). М., 1948, с. 147.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

təlqin edən qəsdən yalan məlumatlar verilməsi (1-ci mad. «v» bəndi);

4) kütləvi tələbat predmetlərinin alınub yığılması, gizlədilməsi, xarab edilməsi və ya məhv edilməsi və ya bazarda onların qıtlığını yaradan digər üsullar və ya onların qiymətinin qaldırılması (1-ci mad. «q» bəndi);

5) hərbi hissələrə, siyasi və ya ictimai təşkilatlara məxsus silahların alışı və ya satışı (1-ci mad. «e» bəndi);

Digər aktlarla:

6) «düşmən» elementlərin müxtəlif antisovet fitnəkarlığı (Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin əhaliyyə 12 dekabr 1917-ci il tarixli müraciəti)¹⁵;

7) əhalinin bir hissəsini digər hissəsinə qarşı qaldırma (Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi yanında Müvəqqəti Hərbi-İnqilabi Komitənin 14 dekabr 1917-ci il tarixli məcburi qərarının 4-cü bəndi)¹⁶;

8) neft mədənlərinin yandırılması (Bakı Sovetinin şəhərin fəhlələrinə 10 mart 1917-ci il tarixli müraciəti)¹⁷;

9) Sovet Rusiyasının mənafeələrinə siyasi və iqtisadi zərər vura bilən sənədlərin xaricə aparılması (Bakı ticarət bərəsi kömrük komissarlığının 25 aprel 1918-ci il tarixli qaydalarının «a» bəndi)¹⁸;

10) yazılı və ya şifahi «əksinqilabi» təbliğat və təşviqat (Bakı şəhəri və onun rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsinin 9 aprel 1918-ci il tarixli qərarı)¹⁹ və s.

İdarəetmə qaydaları əleyhinə cinayətlər sadalanan qrupa daha çox yaxın idi və bura daxil idi:

¹⁵ Газета «Известия Бакинского Совета», 12 декабря 1917 г., № 206.

¹⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 2767, siy. 1, iş. 466, v. 83.

¹⁷ Газета «Известия Бакинского Совета», 10 марта 1918 г., № 45.

¹⁸ Yene orada, 25 aprel 1918-ci il, № 76.

¹⁹ Yene orada, 9 aprel 1918-ci il, № 62.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

1) saxta sənədlərdən və əsgər formasından cınayətəkar məqsədlərlə istifadə edilməsi;

2) Sovet hakimiyyəti orqanlarının məcburi aktlarının pozulması;

3) yalan xəbərler;

4) yalan izahatlar;

5) məhkəməsiz cəzalandırma;

6) ehtikarlıq;

7) spirtli içkilərlə ticarət;

8) şəhərdə atışma və s.

Cinayət qanunvericiliyi ilə aşağıdakı hərbi cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur:

1) hərbi komandanlığın əmrinə tabe olmama və onların həyata keçirilməsinə silahlı müqavimət;

2) hərbi vəzifənin icrasından boyun qaçırma;

3) qarətçilik;

4) səfərbərlikdən və orduya çağırışdan boyun qaçırma və s.

Vəzifə cinayətlərinə hakimiyyət hərəkətsizliyi, özbaşına axtarışlar, həbslər və rekvizişiya aparma, rüşvətخورluq və vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrindən digər sui-istifadə halları, mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə işə quldurluq, soyğunçuluq, oğurluq, dələduzluq və s. aid edilirdi.

Cəzanın məqsədi «devrilmiş sınıfların müqavimətini qırmaq» və «keçmişin qalıqlarının təsiri altında cinayət törədən əhalinin sərbətsiz hissəsinin yənidən tərbiyə edilməsi» hesab edilirdi. Cəza siyasətinin sinfi mahiyyəti özünü qabarıq şəkildə büruzə verirdi.

Cəzanın sistemi. Cəzanın ayrı-ayrı növləri 1918-ci il 17 yanvar tarixli Bakı İnkilabi Tribunalı haqqında Əsasnamənin «Cəza tədbirləri» adlı VI bölməsində, Bakı Fövqəladə Komissiyasının təşkili və fəaliyyəti haqqında əsasnamə və digər aktlarla müəyyən edilmişdir.

Bakı İnkilabi Tribunalı haqqında Əsasnamənin VI bölməsinin normaları ilə cəzanın aşağıdakı sistemi

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

müəyyən edilmişdir:

- 1) güllələmə;
- 2) siyasi hüquqlardan məhrum etmə;
- 3) azadlıqdan məhrum etmə;
- 4) 3 ildən 10 ilədək azadlıqdan məhrum etmə;
- 5) pul cəriməsi (on min rubladək);
- 6) sekvestr və ya əmlak müsadirəsi;
- 7) inzibati köçürmə.

Güllələmə və azadlıqdan məhrum etmə cəzaları əsas cəza növü kimi, siyasi hüquqlardan məhrum etmə, sekvestr və ya əmlak müsadirəsi isə əlavə cəzalar kimi, pul cəriməsi isə həm əsas, həm də əlavə cəza kimi nəzərdə tutulurdu.

Güllələmə cəzası Bakı Fövqəladə Komissiyasının təşkili və fəaliyyəti haqqında əsasnamə ilə hərbi vəziyyət elan edilən yerlərdə cinayət başında yaxalanmış şəxslərə və İnqilabi Müdafiə Komitəsinin 1 aprel 1918-ci il tarixli qərarı ilə döyüş şəraitində öz vəzifələrini yerinə yetirməməyə görə tətbiq edilirdi.

Siyasi hüquqlardan məhrum etmə cəzası, adətən, azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə müşayiət edilirdi və cəza tədbiri kimi «əksinqilabi» üsyanların təşkilinə, sabotaj, sənəd və ya əmlakın gizlədilməsi və ya məhv edilməsinə, dəstə tərəfindən törədilən silahlı soyğunçuluq və ya quldurluğa, adamöldürmə və ya ona sui-qəsdlə müşayiət olunan quldurluğa, silahların alışı və ya satışına, kütləvi tələbat predmetlərinin alınıb yığılması, gizlədilməsi, xarab edilməsi və ya məhv edilməsinə görə müəyyən edilmişdir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzası, habelə dələduzluğa, oğurluğa, soyğunçuluğa və quldurluğa, mətbuatda bilə-bilə yalan antisovet məlumatlar verilməsi və Sovet hakimiyyəti orqanlarının müvafiq aktlarının pozulmasına görə nəzərdə tutulurdu.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Sekvestr və ya əmlak müsadirəsi bütün «əksinqilabi», əmlak və yuxarıda sadalanan cinayətlərə görə müəyyən edilmişdi.

Bakı Kommunasının cinayət-hüquq siyasətinin sinfi və qeyri-milli xarakteri həm cinayət və cəzanın sistemində, həm də bolşevik ermənipərəst Sovet hakimiyyətinin müdafiəsinə yönəlməsində özünü göstərirdi. Bunu, habelə bilavasitə təşkilatçısı olduğu 1918-ci il mart hadisələrinin təhqiq edilməməsi və günahkarların yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aşkar edilməsi faktı da bir daha sübut edir. Heç təsadüfi deyildir ki, bu dövrdə bir dəfə də olsun amnistiya aktı həyata keçirilməmişdir.

Vertical text or markings along the left edge of the page, possibly a page number or a reference code, which is mostly illegible.

IV fəsil.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİ

1918-ci il mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsinin elanı ilə bir əsrdən artıq davam edən müstəmləkəçilik əsarəti sona yetir və Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edir.

23 ay yaşamasına, ağır xarici və daxili şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müasir dövlət idarəçilik forması tətbiq etmiş, müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika qurmuş, onu hüquqi əsaslarda inkişaf etdirmişdir¹. Bu dövr, habelə hüquq sisteminin formalaşdırılması istiqamətində atılan addımlarla da əlamətdar olmuşdur.

Cinayət qanunvericiliyinin ümumi səciyyəsi

Milli Azərbaycan dövlətinə əvvəlki rejimdən dağıdılmış və viran edilmiş bir ölkə miras qalmışdır. Cümhuriyyətin

yenicə yarandığı dövrdə burada anarxiya və cinayətkarlıq baş alıb gedirdi. Azərbaycan Respublikasının

---

¹ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Dəmirov M. Ə. Azərbaycan Demokratik Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları: təşkil və fəaliyyətinin hüquqi əsasları. B., Azərnəşr, 1996; Yene onun. Организация государственной власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. (историко-правовое исследование). Одесса: Астропринт, 1998.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARIXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

Dövlət Arxivində saxlanmış həmin dövrə aid materiallar mövcud vəziyyəti xarakterizə etmək üçün əvəzsiz mənbədir. Məsələn, Qaryagin qəzası rəisinin 1918-ci ilin iyulunda qəzadakı vəziyyət barədə məlumatında deyilirdi: «Qəzada cinayətkarlığın və anarxiyanın hədsiz dərəcədə inkişafı əhalinin iqtisadi rifahını demək olar ki, bərhad vəziyyətə salmışdı»². Bir çox yerlərdə güclü cinayətkar dəstələr fəaliyyət göstərirdilər³. Milli və sinfi düşmənçilik son həddə çatmışdı. Anarxiya ünsürləri yeni dövlət hakimiyyətinin formalaşdırılmasına hər vechlə mane olurdular.

Heç şübhəsiz, belə bir vəziyyətdə geniş miqyaslı dövlət quruculuğu işi ilə məşğul olmaq çətin idi. Ona görə də Azərbaycan hökuməti, birinci növbədə, ölkədə sabitliyi təmin etməli idi və bu da cinayət qanunvericiliyinin məqsəd və vəzifələrini şərtləndirmişdi.

Müvəqqəti Hökumətin elə onun tərkibinin təsdiq edildiyi gün verdiyi qərarla ölkədə yaranmış vəziyyətin son dərəcə fəvqəladə olduğu nəzərə alınaraq, bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilmiş və daxili işlər nazirinə müvafiq məcburi qərar işləyib hazırlamaq həvalə olunmuşdu⁴.

Hökumətin bu qərarına uyğun olaraq, daxili işlər naziri 1918-ci il iyunun 23-də məcburi qərar verir. Həmin qərara müvafiq olaraq, bir sıra ağır cinayətlər (adamöldürmə, quldurluq, soyğunçuluq, hakimiyyətə silahlı müqavimət, yaşayış tikililərinin və taxıl zəmilərinin yandırılması, dəmir yollarının, teleqraf xətlərinin zədələnməsi) ümumi məhkəmə aidiyyətindən çıxarıldı. Təqsiri şəxslərin müharibə dövrü qanunlarında nəzərdə tutulan qaydalar tətbiq edilməklə mühakimə

² ARDA, f. 894, siy. 1, iş 12, v. 62.

³ Yəni orada.

⁴ Собрание Указовений и Распоряжений Правительства Азербайджанской Республики, № 1, 15 ноября 1919 г., ст. 10.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

olunması nəzərdə tutulurdu.

Qərarla, habelə aşağıdakı əməllər qadağan edilir-
di:

a) milli düşmənçilik oyada biləcək və əhalinin bir
sınıfını digərinə qarşı qaldıra biləcək yalan məlumat və
şaiyələr yaymaq;

b) hökumətin hərəkət və sərəncamlarına dair, hərbi
hissələrin əməliyyatları və ictimai fəlakətlər haqqında
yalan məlumatlar yaymaq;

v) müvafiq hakimiyyət orqanlarının xüsusi razılığı
olmadan mitinqlər keçirmək;

q) hər cür odlu silah, döyüş sursatları və partlayı-
cı maddələr gəzdirmə, saxlama və satma⁵.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüquq sistemi və-
təndaşların və milli dövlətin hüquq və qanuni mənə-
fələrinin müdafiəsinin ardıcıl demokratik prinsipləri
üzərində qurulmuşdur. Onun bütün qanunvericiliyi
üçün hüquqi baza rolunu oynayan İstiqlal bəyannə-
məsində təsbit edilmiş milli, dini, məslək və cins fərqlərindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün
vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi
cinayət qanunvericiliyinin inkişafında çıxış nöqtəsi ol-
du.

Azərbaycan Cümhuriyyətində digər hüquq münasibətləri kimi, cinayət hüquq münasibətləri də hökumətin 23 iyun 1918-ci il qərarına əsasən, əvvəlki Rusiya qanunları ilə nizama salınırdı.

Bundan əvvəlki fəsildən məlum olduğu kimi, cinayət əməllərinin dairəsini və onlara görə cəzaları müəyyən edən əsas rus cinayət qanunları Cinayət və islah cəzaları haqqında 1845-ci il Qanunnaməsi (1857, 1866 və 1885-ci illərdəki dəyişikliklərlə) və 1903-cü il Qanunnaməsinin 1904-cü il Qanunu ilə qüvvəyə minən hissəsi - daha ağır (əsasən dövləti və dini) cinayətlərə görə məsuliyyətə dair fəsilləri - idi. Göstəri-

⁵ Yəni orada, mad. 18.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

lənlərdən əlavə, cinayət qanunlarına bunlar da daxil idi: Barışıq məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamə (1885-ci il), Hərbi cinayət məcəlləsi (1875-ci il) və Hərbi-dəniz Nizamnaməsi (1886-cı il). Fevral inqilabından sonrakı dövrdə Müvəqqəti hökumət tərəfindən qəbul edilən cinayət qanunvericilik aktları da öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı.

Milli dövlətin mövcud olduğu müddətdə bu sahədə məcəllələşdirilmiş iri həcmli qanunvericilik aktları qəbul edilməmişdir. Lakin ölkədə anarxiyanın qarşısının alınması, qanunçuluğun bərpası və möhkəmləndirilməsi, milli və sinfi düşmənçiliyin aradan qaldırılması, dövlət həyatının və siyasi quruluşun əsaslarının köklü surətdə dəyişməsi kiçik həcmli də olsa yeni cinayət qanunvericiliyi aktlarının qəbulunu və qüvvədə olan ayrı-ayrı köhnə qanunvericilik aktlarına zəruri dəyişiklik və əlavələr etməyi tələb edirdi. Respublikada cinayət qanunvericiliyinin inkişafının göstərilən başlıca istiqamətləri dövrün tələbi ilə şərtlənmişdir.

Cinayət hüququ sahəsində qanunvericilik aktları başlıca olaraq, anarxiya ünsürlərinə və milli ədavətin hər cür təzahürlərinə və vəzifəli şəxslərin sui-istifadə hallarına qarşı mübarizə məsələlərinə, vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının, şəxsi və əmlak təhlükəsizliyinin təmininə yönəlmişdi. Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin cinayət-hüquq aktları, bir qayda olaraq, cinayət hüququnun xüsusi hissəsinə aid məsələlərə – köhnə qanunlarla nəzərdə tutulmuş konkret cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların dəyişilmiş siyasi quruluşun və dövrün tələblərinə, eləcə də yerli gerçəkliyə uyğunlaşdırılmasına və ya yeni cinayət tərkibləri nəzərdə tutan normaların müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur. Cinayət hüququnun ümumi məsələləri isə əvvəlki dövrdə olduğu kimi saxlanmışdı.

Cinayət qanunvericiliyinin inkişafının əsas istiqamətləri.
Əsas cinayət qanunvericilik aktları

Hələ Gəncədə yerləşdiyi zaman Azərbaycan hökuməti Avropada müharibənin başlanması dövründən müsəlmanlar və onların əmlakı üzərində

törədilən vəhşilikləri və zorakılıqları təhqiq etmək işinə başlamışdır. Xarici İşlər Nazirliyinin Hökumətə məruzəsində göstərilirdi ki, erməni milli dəstələri bolşevizm adı altında Azərbaycanın dinc müsəlman əhəlisinə qarşı uzun müddət ərzində görünməmiş vəhşiliklər törətmişlər və bununla yanaşı, göstərilən zorakılıqların təşkilatçıları Avropa ictimai rəyini öz xeyirlərinə formalaşdırmaq üçün real vəziyyətin tam əksini təbliğ edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, Xarici İşlər Nazirliyi təcili surətdə fəvqəladə xarakterli istintaq komissiyası yaradılmasını və bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydə alınmasını, zorakılıqların hansı şəraitdə törədilməsinin, günahkarların və dəyən ziyanın müəyyən edilməsini zəruri hesab edir. Məruzədə, habelə göstərilirdi ki, Fəvqəladə İstintaq Komissiyasının işinin nəticəsində əldə edilən materiallar əsas Avropa dillərində (fransız, alman, rus və türk) geniş yayılmışdır⁶.

Beləliklə, 1918-ci il iyul ayının 15-də Hökumətin qərarı ilə Fəvqəladə İstintaq Komissiyası təsis edilmiş və o, həmin il oktyabrın 9-dan Ədliyyə Nazirliyi sistemində keçirilmişdir⁷. Komissiya Ə. Xasməmmədovun rəhbərliyi altında qısa bir müddətdə bütövlükdə Bakı quberniyasında müsəlman əhalisi üzərində törədilən cinayətlər haqqında istintaq və məlumat xarakterli geniş material toplayır⁸. Həmin istintaq materialları əsasında 1919-cu il ərzində 124 cinayət işi təqsirli şəxs-

⁶ ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 1-2.

⁷ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Под ред. А. М. Ставровского. Баку, 1919, с. 61.

⁸ ARDA, f. 1061.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün məhkəməyə verilmişdir.

Toplanmış materiallardan, habelə 1919-cu ildə Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən məqalə və kitabçalar buraxılmasında və İstanbulda fransız dilində buraxılmış 73 səhifəlik «Ermənilərin müsəlman əhalisi üzərində törətdikləri vəhşiliklər haqqında sənədlər toplusu»nda istifadə edilmişdir⁹.

Bilindiyi kimi, Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 12-də ölüm cəzası ləğv edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövləti qurulduqdan sonra hökumətin 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, digər əvvəlki rus qanunları kimi ölüm cəzasını ləğv edən bu akt da qüvvədə qalırdı. Lakin ölkənin düşdüyü çətin və şiddətli daxili və xarici mübarizə şəraiti bu tədbirin tam ölçüdə həyata keçirilməsi imkanını məhdudlaşdırırdı. Artmaqda olan adamöldürmə, oğurluq, quldurluq, soyğunçuluq və hakimiyyət əleyhinə cinayətlərlə mübarizədə Azərbaycan hökuməti qəti addımlar atmaq zərurəti qarşısında qalır. Özünün 12 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə o, müvəqqəti cəza tədbiri kimi, ölüm cəzasını bərpa edir. Bu cəzanın 1917-ci il martın 12-dək qüvvədə olan qanunlarla müəyyən edilən cinayətlərə görə tətbiqi nəzərdə tutulurdu¹⁰. Bura isə başlıca olaraq, bir sıra dövləti və hərbi cinayətlər daxil idi. Məsələn, həmin qanunlarla hərbi cinayətlər sahəsində ölüm cəzası hərbi xidmətdən boyun qaçırmağa və buna təhrikçiliyə, fərariliyə və düşmən tərəfinə keçməyə görə tətbiq edilirdi.

Millətlərarası münasibətlər zəminində baş verən cinayətlərə qarşı mübarizə məqsədilə Azərbaycan hökuməti xüsusi qərar qəbul etmişdir. 27

⁹ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə (1918-1920-ci illər) – B.: Azərneşr, 1993, s. 106.

¹⁰ ARDA, f. 100, siy. 4, iş 30, v. 4.

yanvar 1919-cu il tarixli həmin qərarla adamöldürmə, soyğunçuluq, qadınlar üzərində zorakılıqla müşayiət edilən, milli ədavət zəmnində törədilən cinayətlərdə təqsirli şəxslərə ölüm cəzası da daxil olmaqla yüksək cəza tədbirlərinin tətbiq ediləcəyi bəyan edilirdi¹¹.

Vəzifə cinayətləri ilə, xüsusilə də rüşvətخورluğa qarşı mübarizə sahəsində Azərbaycan dövləti mühüm tədbirlər görmüşdür. Bu tədbirlər həm hüquqyaratma səviyyəsində – qanunvericilikdə, həm də hüquqtətbiqetmə səviyyəsində – praktika-da öz əksini tapmışdır.

İlk növbədə, Müvəqqəti hökumətin 11 aprel 1917-ci il tarixli «Qulluqçuların cinayət və mülki məsuliyyəti haqqında» qanununun qüvvəsi bir daha təsdiq edilmişdir. Həmin qanunla dövlət qulluğunda olan şəxslərin inzibati təminatı ləğv edilmiş və vəzifə cinayətləri üzrə cinayət işinə başlamanın bilavasitə prokuror nəzarətinə həvalə edilməsi qaydası müəyyən edilmişdi¹².

«Rüşvətخورluğun ən təhlükəli vəzifə cinayətlərindən biri olduğunu, hökumətin ölkədə tam sabitlik, qanunçuluq yaratmaq vəzifəsini həyata keçirməsini çətinləşdirdiyini, hakimiyyətin nüfuzunu sarsıtdığını, əhaliyə onun qanuni və ədalətli tədbirlərinin yalnız rüşvətlə ödənilməsi inamı təbiiyyə etdiyini və rüşvətin qanunun pozulmasına görə məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq imkanını yaratdığını»¹³ nəzərə alaraq, ədliyyə naziri Parlamenta Rüşvətخورluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında qanun layihəsi təqdim edir. Həmin qanun Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 1919-cu il sentyabrın 29-da qəbul edilmişdi. Qanunla Cinayət və islah cəzaları haqqında Rusiya Qanunnaməsinin 372, 373 və 378-ci maddələrinə dəyişikliklər

¹¹ ARDA, f. 894, siy. 1, iş 30, v. 4.

¹² Yəne orada, f. 100, siy. 2, iş 36, v. 16.

¹³ Yəne orada, f. 895, siy. 3, iş 115, v. 6.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

edilirdi¹⁴.

372-ci maddə vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrini pozmadan rüşvət almasını, 373-cü maddə qulluq vəzifələrini pozmaqla rüşvətخورluğu, 378-ci maddə isə zorla rüşvət almanı nəzərdə tuturdu. Bu cinayətlərə görə məsuliyyət əvvəlki redaksiyadakına nisbətən xeyli gücləndirilirdi.

Məlum olduğu kimi, 1903-cü il Cinayət Qanunnaməsi bəzi fəsil və maddələr istisna olmaqla, qüvvəyə minməmişdir. Bundan sonrakı dövrdə də rüşvətخورluğa görə məsuliyyət əvvəlki kimi Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin (1885-ci il redaksiyasında) maddələri ilə müəyyən edilirdi.

Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin «Dövlət və ictimai qulluq üzrə cinayət və xətalər haqqında» bölməsinin IV fəslə rüşvətخورluq cinayətlərinə həsr edilmişdir.

Qanunnamənin 372-ci maddəsində dövlət və ictimai qulluqda olan məmur və ya digər şəxs tərəfindən «qulluq üzrə vəzifələrə aid iş və ya hərəkət üzrə, hətta bu vəzifələrin nədəsə heç bir pozuntusu olmadan puldan, əşyadan və ya hər hansı digər bir şeydən ibarət hədiyyə qəbul etməyə» (rusca adı – «МЗДОИМСТВО») görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu.

Əksinə Qanunnamənin 373-cü maddəsi «qulluq vəzifələrinə qarşı nəsə etmək və ya nəyəsə yol vermək üçün» pul, əşya və ya başqa hər hansı hədiyyə kimi qəbul etməyə (rusca adı – «ДАХОИМСТВО») görə məsuliyyət müəyyən edirdi.

Qulluq vəzifələrini pozmaqla törədilən cinayətin yüksək dərəcəsi zorla rüşvət alma (Qanunnamənin 378-ci maddəsi) hesab edilirdi. Zorla rüşvət almanın fərqləndirici xüsusiyyətini pul və ya hədiyyə tələb edilməsi təşkil edirdi, lakin bu tələb zorakılıqla müşayiət

¹⁴ Yəne orada, f. 895, siy. 3, iş 115, v. 17.

olunmaya da bilərdi¹⁵.

Göründüyü kimi, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamə rüşvətxorluğun üç növünü fərgləndirirdi. Bütövlükdə isə rüşvətxorluğun növlərə bölgüsü aşağıdakı meyarlara görə müəyyən edilirdi: a) rüşvətin alınması üsulu (rüşvət verənin təşəbbüsü ilə rüşvətin alınması – sözün dar mənasında rüşvətxorluq və rüşvət alanın təşəbbüsü ilə rüşvətin alınması – zorla rüşvət alma); b) rüşvət verilmiş və ya vəd edilmiş vəzifəli şəxsin əməlinin xüsusiyyəti (hüquqa uyğun əməl – vəzifəli şəxslərin öz vəzifələrini pozmadan rüşvət alması və əksinə, hüquqazidd və hətta cinayətkar əməl – qulluq vəzifələrini pozmaqla rüşvətxorluq; v) rüşvətin verilməsi vaxtı – vəzifəli şəxsin müvafiq əməlindən əvvəl (sədə) və ya sonra (tövsifedici)¹⁶.

Ölkədə rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin vəziyyətinə dair mənzərənin göz önündə canlandırılması və görülən əməli tədbirlərin qiymətləndirilməsi baxımından Azərbaycan Respublikası Hökuməti yanında Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının fəaliyyəti diqqətə layiqdir. Komissiyanın yaradılmasında da məqsəd, başlıca olaraq, dövlət idarələrində yuva salmış rüşvətxorluğa və burada yol verilən digər sui-istifadə hallarına qarşı ciddi mübarizə aparmaq olmuşdur. Komissiya 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş «Müxtəlif idarələrdəki cinayətlərin və sui-istifadə hallarının istintaqı üçün Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının təsis edilməsi haqqında» Qanun¹⁷ əsasında fəaliyyət gös-

¹⁵ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года // Сост. Н. С. Таганцев. СПб., 1880, с. 258.

¹⁶ Вах: Болженкин Б. В. Ответственность за взяточничество по российскому уголовному законодательству второй половины XIX - начала XX в. // Известия вузов. Правоведение, 1991. № 2, с. 61.

¹⁷ Yenə orada, f. 895, sly. 3, iş 50, v. 17-18.

tərmışdir.

Komissiyaya həvalə edilən vəzifələri həyata keçirmək üçün ona geniş səlahiyyətlər verilirdi.

Bu səlahiyyətlərə aşağıdakılar daxil idi:

- bütün idarə və təşkilatlardan, vəzifəli şəxslərdən lazımı məlumatları və sənədləri tələb etmək;
- bütün vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların izahat təqdim etmək üçün gəlməsini onlardan tələb etmək;
- bütün vəzifəli şəxslərə və vətəndaşlara qarşı cinayət işi başlamaq və ibtidai istintaq aparmaq;
- polis və dəmir yolu mühafizəsi məmurlarına təhqiqat aparmağı və ayrı-ayrı tapşırıqların icrasını, istintaq hissəsi məmurlarına isə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsini həvalə etmək;
- istintaqın aparılması müddətinə vəzifəli şəxsləri vəzifədən kənarlaşdırmaq hüququ.

Qanunun xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb edən müddəələrindən biri də məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin saxlanması üçün məhkəmə orqanları vəzifəli şəxslərinin cinayət təqibinin xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi idi. Belə ki, hakim, prokuror, məhkəmə müstəntiqi və baş notarius vəzifələrini tutan şəxslərə qarşı cinayət işinə başlanılması və onların məhkəməyə verilməsi Nazirlər Şurasının qərarı ilə həyata keçirilməli idi.

Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyası onun haqqında qanun qəbul edilməsindən çox əvvəl fəaliyyətə başlamış (1919-cu il fevralın 26-da) və Ticarət, Sənaye və Ərzaq Nazirliyinin mərkəzi idarələrində yoxlamalar aparmışdır. Komissiyanın işinin nəticəsində göstərilən nazirliyin bir sıra yüksək vəzifəli şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişlər¹⁸. Məsələn, nazirliyin

¹⁸ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Под ред. А. М. Ставровского. Баку, 1919, с. 62; «Азербайджан» qəzeti, 17 mart 1920-ci il, № 54.

xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru M. Rəcəbov xüsusi alıcı komissiyanın sədri kimi Lənkəran qəzasında buğda alınması zamanı yol verdiyi sui-istifadə hallarına görə, Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının qərarı ilə həbs edilmişdi¹⁹. Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının icraatında, habelə hədə-qorxu ilə pul almağa görə ittiham olunan Bakı axtarış polisinin məmurları haqqında, Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroru A. Eristov və andlı vəkil İ. Ağayev haqqında, Himayəçilik Nazirliyinin Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində qaçqınlara kömək göstərilməsi üzrə məmurlarının sui-istifadə hallarına dair istintaq işləri də vardı²⁰. Göründüyü kimi, məsuliyyətə cəlb edilənlər sırasında kiçik məmurdan tutmuş nazirlik səviyyəsində yüksək vəzifəli şəxslərə qədər vardır.

Tərədilmiş cinayətə görə məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi Azərbaycan Cümhuriyyətində ardıcıl həyata keçirilmişdir. Heç bir vəzifə və digər yüksək mövqə məsuliyyətdən azad olmağa əsas vermir. Bunu arxivdə saxlanan və məzmunu Parlament iclaslarında öz vəzifələrinin icrası zamanı söylədikləri nitqdə böhtana görə millət vəkillərinin cinayət məsuliyyəti məsələsinə dair sənəd²¹ də əyani sübut edir. Həmin sənəddə göstərilir ki, parlament üzvü Q. Qarabəyov tərəfindən 1919-cu il fevralın 4-də Parlament iclasında Quba qəza rəisi Əmir Xan Xoyskini öz xeyrinə dövlətə məxsus odunu satmaqda günahlandırmışdır. Ə. Xoyski bununla əlaqədar olaraq Bakı Dairə Məhkəməsinin prokuroruna, sonuncu isə məsələnin həlli qaydası haqqında təlimat almaq üçün Ədliyyə nazirinə müraciət etmişdir. Ədliyyə naziri Nazirlər Şurası qarşısında məruzə ilə çıxış edərək Parlament üzvlərinin məsuliyyəti haqqında məsələ ilə əlaqədar qanunvericiliyi izah etmiş, heç bir yüksək rütbənin cinayət mə-

¹⁹ «Азербайджан» qəzeti, 26 fevral 1920-ci il, № 38.

²⁰ Yenə orada, 17 mart 1920-ci il, № 54.

²¹ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 245.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

suliyyyətindən yaxa qurtarmağa əsas olmadığını bildirmiş və Ə. Xoyskinin tələbinin haqlı olduğunu qeyd etmişdir²².

Bütün bunlara baxmayaraq, uzun müddət göstərilən faktlara məhəl qoyulmamış, əksinə, milli hökumətin bu sahədə hökmran və imtiyazlı təbəqələrin sinfi siyasətini həyata keçirdiyi və onların müdafiəçisi olduğu sübut edilməyə səy göstərilmişdir²³. Gerçəklikdə isə milli hökumətin bu sahədəki siyasəti bütün vətəndaşların müdafiəsinə eyni dərəcədə yanaşmışdır.

Milli azadlıq hərəkatı nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin qorunması sahəsində də qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Ən böyük belə bir nailiyyət isə müstəqil demokratik dövlət quruluşunun əsasları idi.

Parlamentin bu sahədə qəbul etdiyi cinayət qanunvericilik aktlarından «Qiyama görə məsuliyyət müəyyən edilməsi haqqında, habelə iğtişasa dair və ədalət mühakiməsinə təsir göstərilməsinə dair bəzi qərarların dəyişdirilməsi haqqında» Qanun xüsusi maraq doğurur. Parlamentin 1919-cu il 13 oktyabr tarixli iclasında qəbul edilmiş həmin qanunla Cinayət Qanunnaməsinin üçüncü fəslində dəyişiklik edilmişdi. Qanun qiyama və ona hazırlığa görə, dövlətə qarşı sui-qəsdə iştirakçılığa görə, parlamentin fəaliyyətinə maneçilik törətməyə və digər dövləti cinayətlərə görə məsuliyyəti gücləndirirdi²⁴.

Qanunla, hər şeydən əvvəl, Cinayət Qanunnaməsinin monarxa və imperator evinin üzvlərinə qarşı qəsdlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələri və dəyişilmiş siyasi quruluşda cinayət kimi cəzalanmalı

²² Yenə orada, f. 100, s. 2, iş 245, v. 4-5.

²³ Вах: Асадов А. Семейное право (по материалам Азербайджана). Издательство АГУ, Баку - 1959, с. 64.

²⁴ ARDA, f. 100, s. 2, iş. 257, v. 13-14; Вестник Правительства Азербайджанской Республики, № 17.

əməllər sırasına aid edilə bilinməyən cinayət tərkibləri müəyyən edən maddələri öz əhəmiyyətini itirdiyindən ləğv edilirdi.

Qanun ən ağır dövləti cinayətə – Azərbaycanın dövlət quruluşunun devrilməsinə qəsdə görə məsuliyyət müəyyən edirdi. Həmin normanın ifadə edildiyi maddənin (100-cü mad.) dispozisiyası belə müəyyən edilirdi:

«Azərbaycan Respublikası hüdudlarında müəyyən edilmiş dövlət quruluşunu devirməyə və ya respublika hüdudlarında ali hakimiyyət idarələrinin və şəxslərinin dəyişdirilməsinə və ya onun hər hansı bir hissəsini qəsb etməyə zorakı qəsd».

Bu maddə ilə müddətli və ya müddətsiz katorqa cəzası nəzərdə tutulurdu²⁵. Bu ağır cinayətin törədilməsi və ya ona sui-qəsd eyni məsuliyyətə səbəb olurdu. Lakin həmin cinayət lap başlanğıcda aşkar edildikdə və onun dəf edilməsi üçün xüsusi tədbirlər görülməsinə səbəb olmadıqda bir qədər yüngül cəza nəzərdə tutulurdu.

Həmin cinayətə hazırlıq və ya onun törədilməsi üçün yaradılmış cinayətkar birlikdə iştirakçılıq işə fərqləndirilirdi. Bu cinayətlərdə təqsirli şəxslərin sərəncamında partladıcı vasitələrin və ya silah anbarının olması məsuliyyəti ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutulurdu.

Cinayət Qanunnaməsinə edilmiş əlavəyə əsasən, tutduqları vəzifəyə görə təhlükəsizlikləri dövlət mənafeyi baxımından xüsusi qaydada mühafizə edilməli olan Parlament sədrinin, habelə Hökumət sədrinin və üzvlərinin həyat və azadlığına qarşı yönələn qəsdlərə

---

²⁵ Fikrimizcə, sanksiyası ölüm cəzası nəzərdə tutan müvafiq normanın əvvəlki redaksiyasından fərqli olaraq, ən ağır hesab edilən bu cinayətə görə həmin cəzanın katorqa ilə əvəz edilməsi faktiki olaraq ölkədə bir cəza növü kimi ölüm cəzasının ləğv edilməsi demək idi.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

görə xüsusi məsuliyyət müəyyən edilir (99-cu mad.).

Dövlətin ali qanunverici orqanının – Parlamentin normal fəaliyyətinə qəsd edilməsi də dövləti cinayət xarakteri daşdığından Qanunnaməyə Parlamentin maneəsiz fəaliyyətinin mühafizəsi haqqında (103 və 104-cü maddələr) normalar daxil edilir.

103-cü maddəyə görə, parlament üzvünün şəxsiyyəti üzərində hədələrlə, zorakılıqla və ya onun hakimiyyətindən sui-istifadə etməklə bu rütbənin vəzifələrinin icrasına yol verməməkdə təqsirli şəxslər islah evində həbslə cəzalandırılırdı.

104-cü maddəyə görə, şəxsiyyət üzərində hədələrlə, zorakılıqla və ya parlament binasının zədələnməsi ilə, habelə bu binada havanın sünü yoluxdurma ilə Parlamentin mane da təqsirli şəxslər islah evində həbslə cəzalandırılırdı. Əgər bu əməllər bir neçə silahlı şəxs tərəfindən törədilmişdirsə, onda təqsirli şəxslər 8 ildən çox olmayaraq katorqa cəzasına məruz qalırdılar.

Parlament tərəfindən 1919-cu il oktyabrın 20-də qəbul edilən digər bir qanunla hərbi dövrün fəvqəladə vəziyyətilə əlaqədar müstəsna və müvəqqəti xarakterli qanun kimi qızıl, gümüş və platinin xaricə gizli aparılmasına görə cinayət məsuliyyəti haqqında 1914-cü il 15 noyabr xüsusi qanunun qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının ərazisində ləğv edilmişdi. Həmin əməllərə görə inzibati məsuliyyət müəyyən olunurdu²⁶.

Siyasi hüquq və azadlıqların cinayət-hüquqi vasitələrlə təmini sahəsində də müvafiq aktlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 21 iyul 1919-cu il tarixdə qəbul edilən «Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə»²⁷ ilə vətəndaşların siyasi hüquqlarından biri olan seçki hüququnun cinayət-hüquqi mühafizəsinə yönələn normalar müəy-

²⁶ ARDA, f. 895, siy. 3, iş 117, v.15.

²⁷ Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 212, v.1-10.

yən edilmişdir. Əsasnamənin «Seçkilərin sərbəstliyi və düzgünlüyünün mühafizəsi haqqında» 17 maddədən ibarət IX bölməsi bu məsələyə həsr edilmişdir. Bu aktla qadağan edilən əməllərə daxil idi: seçici çağırışlarının, məlumatlarının və ya siyahılarının özbaşına çıxarılması, cırılması, üstünün örtülməsi və yaxud dəyişdirilməsi; seçkiqabağı təşviqat üçün nəzərdə tutulmuş binaya özbaşına soxulma və ya seçkiqabağı təşviqat üçün ədəbiyyatın məhv edilməsi və ya korlanması və yaxud seçicilər qrupunun adından fəaliyyət göstərən şəxslərə münasibətdə hədə və zorakı hərəkətlər; namizədin şəxsiyyətinə və ya şəxsi həyatına aid olan faktlara dair bilə-bilə yalan məlumatların yayılması; namizədin razılığı haqqında ərizənin saxtalaşdırılması; bilə-bilə düzgün olmayan (saxta) namizəd siyahılarının və seçici qeydlərinin yayılması; seçkiqabağı yığıncaqların keçirilməsinə və yaxud komissiyaların işinə zorakı hərəkətlərlə, hədə ilə, hakimiyyətdən sui-istifadə etməklə və ya ictimai qaydanın pozulması ilə mane olmağa cəhd göstərmək; məsciddə və ya ibadət üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə seçkiqabağı təşviqat aparılması; şəxsiyyət üzərində zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə, hakimiyyətdən və yaxud iqtisadi asılılıqdan sui-istifadə etməklə seçkilərdə iştirak etmə hüququndan istifadə edən şəxsin seçki hüququnun sərbəst həyata keçirilməsinə mane olmaq; zorakı hərəkətlərlə, hədələrlə, qanışıqlıq salmaqla, seçici siyahılarının, qeydlərinin və ya qutularının korlanması və yaxud seçici komissiyaları üzvlərinin şəxsiyyəti üzərində zorakılıqla seçki komissiyalarının binalarında seçkinin düzgün aparılmasına mane olmaq; seçkilər keçirilən binada seçkiqabağı təbliğat aparılması və ya seçki keçirilən zaman ictimai asayişin pozulması, vəd və ya əmlak və şəxsi xeyirlər verməklə seçicini onun arzusunun əksinə olaraq başqa şəxslərə səs verməyə təhrik etmə; səsvermə hüququ olmayan və ya belə hüquqdan məhrum olmuş şəxsin bilə-bilə seçkilərdə səs verməsi, başqa şəxslərin

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

əvəzinə səs vermə; səsvermənin nəticələrinin qəsdən saxtalaşdırılması; səsvermə sirrinin qeyri-qanuni olaraq yayılması və s.

Göstərilən əməllərə görə məhkəmələr təqsirli şəxslərə islah evində saxlama və həbs cəzalarından əlavə, qanunverici orqana və özünüidarə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hüququndan 5 ilədək müddətə məhrum etmə, 3 min rubldan çox olmayan məbləğdə pul cəriməsi və vəzifədən uzaqlaşdırma cəzaları da tətbiq edə bilərdi.

Mətbuat azadlığının real təminini hüquqi cəhətdən təsbit edən 1919-cu il oktyabrın 30-da Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş «Mətbuat haqqında Nizamnamə» onun cinayət-hüquqi mühafizəsini də müəyyən edirdi. Belə ki, həmin Nizamnaməyə əsasən, mətbuat heç bir hakimiyyət strukturu özbaşınalığının qurbanı ola bilməzdi və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətlər törədildiyi halda məhkəmə qaydasında məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi (2-ci mad.). Nizamnamənin II hissəsi Cinayət Qanunnaməsinə mətbuat vasitəsilə törədilən cinayətlərin dairəsini və onlara görə cəzaları müəyyənləşdirən yeni normalar daxil edirdi.

Məsələn, Nizamnamənin 10, 11, 12 və 14-cü maddələrini pozmaqda təqsirli olan dövrü nəşrin redaktoru və ya nəşiri 10 rubla qədər pul cəriməsi və ya altı aydan çox olmayaraq həbs cəzasına məruz qalırdı.

Nizamnamənin 10, 12, 13, 15, 16 və 20-ci maddələrində göstərilmiş ərizə və ya qaytanla tikilmiş kitabla birləşib yalan məlumatlar daxil etməkdə təqsirli olan çap müəssisəsinin nəşiri, redaktoru, sahibi və ya onun müdiri bir ilədək həbs cəzasına məruz qalırdı.

N. Yusifbəyli öz hökumətinin daxili siyasət sahəsində fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən bəhs edərək deyirdi: «əsas azadlıqlar – söz azadlığı, mətbuat azadlığı, yığıncaq, ittifaq və tətillik azadlığı – hər bir mədəni demokratik dövlətin əsasını təşkil edir. Bu müqəddəs

azadlıqları qoruyub müdafiə etməyi hökumət öz əsas vəzifəsi hesab edir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı istədiyini yazı bilər, istədiyini deyə bilər, istədiyi yerdə toplaşa bilər. Bir şərt ki, bütün bunlar Azərbaycan xalqının ən müqəddəs hüququna – onun müstəqilliyinə qarşı çevrilməsin»²⁸.

Faktiki olaraq, yalnız dövlətəzidd məzmunlu və dövlətin əsas qanunlarına qarşı mətbuat vasitəsilə çıxış edən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi nəzərdə tutulurdu və bu da, qeyd edildiyi kimi, yalnız məhkəmə qaydasında həyata keçirilə bilərdi. Bununla əlaqədar olaraq, M. Ə. Rəsulzadə yazırdı:

«Millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı və qəzeti vardı. Bu qəzetlər əksəriyyətlə hökuməti tənqid və çəkişdirmələrlə məşğul olduqları halda, onlara qarşı böyük səbr göstərilirdi»²⁹.

Azərbaycan Parlamenti tərəfindən qəbul edilən amnistiya haqqında qanunlar cinayət qanunvericiliyində *humanizm* prinsipinin təzahürü idi.

Hələ Parlamentin ilk təsis iclasında Qardaşov, Əfəndiyev, Tağıyev, Səfikürdski və Ağalarovdan ibarət tərkibdə amnistiya komissiyası təşkil olunmuşdur. Həmin komissiya qısa bir müddətdə amnistiya haqqında qanun layihəsi hazırlamış və onun əsasında 1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Parlamentinin açılması münasibətilə siyasi amnistiya elan edilmişdir³⁰.

Amnistiyaya əsasən, Cinayət Qanunmasının 5, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin 36 və Barışıq məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamənin 19 maddəsi ilə nəzərdə tu-

²⁸ «Азербайджан» qəzeti, 16 aprel 1919-cu il.

²⁹ Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.: Gənclik, 1990, s. 41.

³⁰ ARDA, f. 895, sity. 1, iş 13. v. 8-10.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

tulan əməllərə görə məhkum edilən şəxslər cəzadan azad edildilər. Amnistiyanın həyata keçirilməsi işində manea və süründürmələrə yol verməmək üçün siyasi motivlərə görə azadlıqdan məhrum edilən bütün şəxslərin dərhal azad edilməsi nəzərdə tutulurdu.

İkinci amnistiya respublikanın yaranmasının il-yarımlıq yubileyi münasibətilə³¹, üçüncü amnistiya isə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq tanınması münasibətilə³² verilmişdir. Hər iki amnistiya əcnəbilərə də şamil edilirdi.

Azərbaycan Hökuməti öz fəaliyyətində digər humanizm aktları da həyata keçirmişdir. Məsələn, Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1919-cu il 15 iyul tarixli qərarına əsasən, dinc əmək həyatına qayıtmaq və hakimiyyətə təslim olmaq arzusunda olan quldur dəstələrinin başçıları və üzvləri qəti imkan tədbiri kimi girov təyin edilməklə azadlıqda saxlanılmışlar³³.

Azərbaycan Cümhuriyyətində yalnız cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan hallarda cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi prinsipi əsas götürülmüşdü. Belə qanunvericilik aktları isə, demək olar ki, cüzi istisnalarla Parlament tərəfindən qanun formasında qəbul edilmişdir. Bakı kommunasının müvafiq praktikasından fərqli olaraq, digər heç bir orqana belə hüquq verilməmişdir. Arxivdə saxlanan sənədlərdən əldə etdiyimiz faktlar da bunu sübut edir. Məsələn, sənədlərdən birindən məlum olur ki, Gəncə qubernatoru fərarilərin gizlədilməsinə görə qohumların məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında göstəriş vermişdir. Ədliyyə naziri isə bunu məqsədəuyğun saymasa da, hər bir halda hüquqi məsuliyyətin yalnız qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsini, eləcə də konkret bu məsələnin də eyni qaydada həll edilməsini

³¹ Yenə orada, v. 17.

³² Yenə orada, siy. 3, iş 301, v. 16-17.

³³ Yenə orada, f. 100, siy. 2, iş 7, v. 185.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

hüquqa uyğun hesab etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, arxiv materiallarından məlum olduğu kimi, bu məsələ ilə əlaqədar Daxili işlər naziri qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin layihəsini hazırlasa da, o öz qanunvericilik həllini tapmamışdır³⁴.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin cinayət hüququ sahəsində fəaliyyəti yalnız qeyd edilənlərlə bitmirdi və cinayət qanunlarının geniş islasatı nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, 1919-cu il fevralın 11-də Ədliyyə Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hissəsi üzrə qanun layihələrinin işlənilib hazırlanması üzrə komissiyanın beş yarımkomissiyasından biri - «Cinayət hüququ və prosesinin bəzi qanun müddəalarına baxılması üzrə» yarımkomissiya bu sahədə bir sıra qanun layihələri işləyib hazırlamışdı və bu iş davam etdirilirdi. Hazırlanan qanun layihələrinin bir hissəsi ilk oxunuşda qəbul edilmiş, digərləri isə baxılmaq ərafəsində idi. Lakin 28 aprel işğalı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilə yanaşı, bütün bu layihələri də yarımçıq qoydu.

1918-1920-illər müstəqillik dövrü Azərbaycanın dövlətçilik tarixində olduğu kimi, cinayət hüququnun inkişafı, habelə cinayət hüququ sahəsində aparılan siyasət baxımından da mühüm bir dövr kimi xarakterizə edilə bilər. Qeyd etməliyik ki, tariximizə uzun illər bədxahlıq edənlərin mövqeyinin əksinə olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cinayət-hüquq siyasətinin, eləcə də cinayət hüquq yaradıcılığının sahəsində onun fəaliyyətinin təhlili bir daha göstərir ki, burada cinayətkarlıqla mübarizənin qanunvericilik tənziimi və praktikası bütövlükdə dəyişilmiş şəraitə nəzərə ala bilmiş, müstəqil dövlət quruluşu əsaslarının və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi məqsədinə xidmət etməklə, humanist səciyyə daşmışdır.

³⁴ Yəne orada, iş 189, v. 2, 3, 6.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНА: УГОЛОВНОЕ ПРАВО

Данная книга является первой попыткой системно-комплексного исследования исторического развития уголовного права Азербайджана, структуры и содержания ее наиболее важных правовых норм и памятников. Исследование охватывает обширный период с древних времен до начала 20-х гг. XX в. Оно проводилось на основе выдвинутой одним из авторов принципиально новой периодизации истории права Азербайджана, что само по себе имеет важное методологическое значение для историко-правового исследования. Это позволило обозначить нижеследующие периоды истории права Азербайджана вообще, и уголовного - в частности:

- Доисламский период (с древнейших времен до VII века);
- Исламский период (VII - XIX вв.);
- Период нахождения в составе Российской империи (с начала XIX века по 1918 год);
- Период национальной независимости 1918-1920 гг.;

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: SİNAYƏT HÜQUQU

- Советский период (с 1920 по 1991 гг.);
- Современный период.

Структура книги выстроена в соответствии с указанной периодизацией.

Исследование начинается с рассмотрения вопросов преступления и наказания в догосударственном обществе, а также уголовного права Азербайджана доисламского периода. Анализируются основные правовые памятники того времени (Авеста, Сасанидский судебник и Агуенские церковные каноны).

Далее в работе более широкое отражение находят проблемы преступления и наказания в Азербайджане в эпоху ислама. Отмечается, что средневековое уголовное право Азербайджана полностью основывалось на исламском уголовном праве, в силу чего основные черты этого права, источники, круг преступлений и возлагаемые за них наказания и другие его институты исследовались в контексте исламского уголовного права. Хотя на ранних этапах исламизации местные правовые обычаи еще имели место, впоследствии исламское право не ограничивалось догматическими нормами и они под влиянием новых условий подверглись определенным изменениям. Поэтому на протяжении средних веков в Азербайджане в применении исламского права прослеживаются своеобразные черты. Именно вследствие этого в XI-XVIII вв. система права Азербайджана состояла из совокупности исламских правовых норм и основывающихся на них, направленных на исполнение этих норм канунаме и фирманов глав государств. Здесь впервые в историко-правовой науке Азербайджана к исследованию привлекается памятник права Азербайджана Джаро-Тальский судебник (XVIII в.).

С завоеванием Северного Азербайджана в начале XIX в. применяется российское уголовное законодательство. Не смотря на то, что здесь оно имело урезанный вид, все-таки ей были присущи некоторые

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

прогрессивные особенности. Однако подчеркивается, что навязанное империей законодательство, не будучи преемственной, являлось чуждым для азербайджанского народа и не могло вобрать в себя его исторически сложившиеся вековые традиции. Отмечается и карательный характер уголовно-правовой политики, служившей целям удержания колонизированных народов под постоянным страхом и удушения национального самосознания.

Право периода Бакинской коммуны, хотя и характеризуется как социалистическое, в сущности выступало орудием продолжения имперской политики царской России. Классовый и антинациональный характер уголовно-правовой политики проявил себя как в системе преступления и наказания, так и в защите проармянского большевистского Советского правительства.

Период существования АДР (1918-1920 гг.) является существенным этапом как в развитии национальной государственности Азербайджана, так и национальной правовой системы, в том числе и уголовного. Особенности становления, основные черты и источники уголовного законодательства этого периода рассматриваются на основе архивных материалов, впервые введенных в научный оборот. Анализируя уголовно-правовую политику АДР и ее деятельность в данном направлении, делается заключение, что имея целью охрану основ независимого государственного строя, прав и свобод его граждан законодательное регулирование и практика борьбы с преступлениями, будучи адекватной к изменившейся ситуации, основывалось на принципах гуманизма.

PREDMET GÖSTƏRİCİSİ

- A -

adət hüququ	19, 34, 48, 60, 67, 106, 121, 140, 145, 149
Aqven kilə qanunnaməsi	
Allah haqqı	71, 74
amnistiya	159, 160, 184, 185
analogiya	155
Avesta	33
ayə	22, 63, 95, 100, 115, 136
azadlıqdan məhrumetmə	117, 166, 167

- B -

Barışıq hakimləri tərəfin- dən təyin edilən Cəza- lar haqqında nizamna- mə (1864)	156
beytüməl	92
bədən xəsarətləri	34, 113, 114
bidət	31

- C -

cadugərlik	31
cahiliyyə	75
Caməyi-Abbas	137
Car-Tala Qanunnaməsi	138
cəfərilik	68, 120
cərimə	35, 44, 124, 130, 134, 145, 154, 183
cəzanın fərdiliyi	37, 106
cəzanın məqsədi	27, 33- 35, 78, 166
cinayətin obyektı	49, 74, 163
cinayətin obyektiv cəhəti	75, 162
cinayətin subyektı	39, 49, 75, 90, 141, 162
cinayətin subyektiv cəhəti	49, 77, 80, 162
Cinayət və islah səzaları Qanunnaməsi	150, 155, 156
cismani cəzalar	43

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

<p>- Ç -</p> <p>çara qarşı üsyan 31, 37</p> <p>Çingiz xanın Böyük Yasası 129</p> <p>çubuqlama (çubuq cəzası) 131, 151</p> <p>- D -</p> <p>darül-əhd 56, 57</p> <p>darül-hərb 56</p> <p>darül-islam 56, 57, 92</p> <p>daş-qalaq etməklə öldürmə 36, 131</p> <p>dəli köynəyi 159</p> <p>Dəstur əl-əməl 137</p> <p>din əleyhinə cinayətlər 40, 41, 44, 48</p> <p>dindən dönmə 31</p> <p>diyə 104, 111-115</p> <p>dövlətə qarşı üsyan 34 101</p> <p>dövləti cinayətlər 30, 31, 150, 153</p> <p>dövlətin cəza vermə hüququ 28</p> <p>dövrləşdirmə 14-17</p> <p>döymə 34</p> <p>döyüşdən qaçma 26, 27</p> <p>- E -</p> <p>ehtiyatsızlıq 104, 152, 157</p> <p>- Ə -</p> <p>ədalətsiz mühakimə 34, 36</p>	<p>əmlak cinayətləri 42, 44, 143, 153, 154</p> <p>əmlak müsadirəsi 34, 44</p> <p>əmlakla əvəzvermə mərhələsi 18</p> <p>- F -</p> <p>fərmanlar 132, 134</p> <p>fiqh 62</p> <p>formasiyon yanaşma 16</p> <p>fürü-əl-fiqh 62, 69</p> <p>- G -</p> <p>günahın yuyulması 43</p> <p>güllələmə 166</p> <p>- H -</p> <p>heyvanlara qarşı cinayətlər 38, 40, 41, 42</p> <p>həbs 35, 183</p> <p>hədd cinayətləri 72, 73</p> <p>hədd cinayətlərinin icrası 104</p> <p>hədis 64, 65</p> <p>hədisi-səhəbi 65, 68</p> <p>hənəbilik 66, 68</p> <p>hənəfilik 66, 67</p> <p>Herbi cinayət məəcəlləsi (1875) 156</p> <p>Herbi-dəniz Nizamnaməsi (1886) 156</p> <p>hərbi cinayətlər 35, 163</p> <p>həsən hədislər 65</p> <p>homoseksualizm 42, 85, 86</p> <p>hüquq məktəbləri 66</p>
---	---

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

hüquq məzhəbləri	66	qiyas	66, 68
- X -		qüdsi hədislər	65
xətə etməklə adam öldürmə	104	qul haqqı	71
xətə etməyə bənzər adam öldürmə	104	quldurluq	42, 71, 72, 147, 174
xüsusi intiqam mərhələsi	18	qumar oyunları	87
- İ -		- L -	
icma	65, 66, 68	lian	96
iddət	67	- M -	
idarəçilik əleyhinə cinayətlər	153	malikilik	67
iftira	73, 94	Matikan	44
irtidəd	71, 74, 97-99	Mxitar Qoş Qanunnaməsi	123, 124
iştirakçılıq	40, 111, 141,	mirqəzəb	126
- K -		möhtəsib	126
kanonlar	45, 122	mülkiyyət əleyhinə cinayətlər	27, 35, 48, 49, 163
kanonik hüquq	122	müştərək cəza hüququ	127, 128
kəbir cinayətlər	70	Müvəqqəti hökumətin cinayət qanunvericiliyi	159, 160
kilsə məhkəməsi	50	- N -	
kitab əhli	121	naslar	115
kollektiv məsuliyyət	37	nəbəvi hədislər	65
- Q -		nizamnamələr	156
qan intiqamı	32, 43	- O -	
qanunlaşdırma	133	oğraşlıq	70
qəbilədən qovma	27	oğurluq	35, 42, 49, 73, 79, 90-94, 136, 174
qəsdən adam öldürmə	104		
qəzf	73, 94-97		
qisas	28, 31, 32, 33, 34, 72, 104-111		
qiyam	31, 71, 74, 180		

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ordali	31	- Ş -	
- Ö -		şafilik	68
ölkədən qovma	44	şəxsiyyət əleyhinə cina-	
ölüm cəzası	33, 35, 36,	yətlər	34, 44, 48, 142,
43, 49, 100, 144		153, 154, 163, 193	
- P -		şərab içmə	60, 86
		şialik	120
		- T -	
pul cəriməsi	35	tam vasitəsiz qaynaqlar	
- R -		21, 22, 126	
rəcm	81, 84, 144	tabiun	65
riba (faiz)	75	talion prinsipi	28, 31,
rüsvayedicə cəzalar	44,	127	
78, 130, 145		taziyanə	126
rüsvətxorluq cinayəti	34,	təbiətə qarşı cinayətlər	
70, 174-176		41, 42	
- S -		təzir	72, 115-118
		torpaq müsadirəsi	49, 50
		- U -	
Sasani Qanunnaməsi	44	uqubat	69
sehrbazlıq	31, 34	uyuşdurucu maddələr	
sekvestr	166, 167	34, 90	
səqir cinayətlər	70	Uzun Həsənin Qanunna-	
səhabə	64, 65	məsi	133
səhih hədislər	65	- Ü -	
sərxoşluq	60, 131	üçüncü qrup qaynaqlar	
sivilizasiyon yanaşma	16	23	
siyasətən-qətl	116	ürf məhkəmələri	127
siyasi hüquqlardan		üsul-əl-fiqh	62
məhrumetmə	166	üşyan	34, 35, 101
spirtli içkilər içmə	60, 72,		
73, 86-90, 135			
sünne	63, 64, 68		
sünnilik	66, 120,		

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- V -		yasa	128, 129
		yol kəsmək	74, 99-101
vasitəli môtəbər qaynaqlar	22	- Z -	
vəngdən (monastırdan) qovma	49, 50	zəif hədislər	66
vəzifə cinayətləri	44, 163, 174	zihar	30
- Y -		zimmı	121, 122
yarğu	130	zinakarlıq	63, 72, 73, 75, 79-86, 131, 135, 136
		zorlama	83

BİBLİOQRAFİYA

- Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.
Под ред. А.М. Ставровского. Баку, 1919.
- Ahmet bin Hanbel. el-Müsned (tahqiq: Şakir-Ahmet Muhammed), Kahire, 1995.
- Akseki A. Hamdi. İslam Dini (İtikat, İbadet, Ahlak). Ankara, 1989.
- Ализаде А. А. Низам Ал Мулк, Рашидад Ад Дин и Мухаммед Нахчивани // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права. 1969, № 1.
- Альтман М. М. Вопросы преступления и наказания в праве древнего Азербайджана (до III в. н. э.). // Право, законность и демократия (Тематический сборник научных трудов), Баку, 1988, с. 58-64.
- Альтман М. М. Некоторые вопросы действия мусульманского права в Азербайджане в первой половине XIX века // Право и правовая идеология, Баку, АГУ, 1986, с. 37-45.
- Arsal S. M. Türk Tarihi ve Hukuk. İst., 1947.
- Асадов А. Семейное право (по материалам Азербайджана). Издательство АГУ, Баку - 1959.
- Atar F. Fikih Usulü. İst. 1992.
- Ateş S. Yüce Kuranın Çağdaş Tefsiri. 12 ciltte, C. VI, İst., 1990,
- Avesta. Fars dilindən tərcümə edənı və çapa hazırlayanı İ. Şəms, B., Azərneşr, 1995.
- Azərbaycanda İslam və müsəlman mədəniyyəti. «İslam; tarix, fəlsəfə, ibadətlər», «İrşad» İslam Araşdırmaları Mərkəzi., Bakı, Elm - 1994. s. 150-152.
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər S. S. Əliyarov,

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- F. R. Mahmudov və b.). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989;
- Azərbaycan tarixi. (Z. M. Bünyadovun və Y. B. Yusifovun redaktəsi ilə), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
- Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Prof. S. Əliyarlının redaktəsi ilə Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996;
- Бабаев А. С. Создание основ советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджане. Б., Азербнепр, 1973;
- Barkan Ö. L. Osmanlı Kanunnamələri. III Türk Tarih Kongresi. Ankara, 1948.
- el-Belazuri. Fütuhul-Büldan (Ülkelerin Fəthləri). (Terc. Mustafa Fayda). Ankara, 1987.
- Бидиси Шараф-хан ибн Шамсаддин. Шараф-намə. т. II. М., 1976.
- Bolff F. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Strassburg, 1910.
- Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). – Bakı: «Elm», 1984.
- Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, B., Azərnəşr, 1989.
- əl-Cari Molla Məhəmməd. Car Salməsi (S. Süleymanovanın tərcüməsi, şərh və qeydləri ilə). B., 1997.
- Ceziri A. Dörd Mezhebe Göre İslam Fikhi, (arabçadan terc.), İst., 1993.
- Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzilliklər). – B.: Dövlət Kitab Palatası, 1995.
- Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права, М., Изд. «Юрист», 1996.
- Дамиров М. А. Организация государственной власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. (историко-правовое исследование). Одесса: Астропринт, 1998.
- Darmsteter J. The Zend-Avesta. Part 1. The Vendidad. Oxford, 1887.
- Dəmirov M.Ə. ADR ali dövlət hakimiyyəti orqanları: təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları. B., Azərnəşr, 1996.
- Dəmirov M.Ə. Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- B.: Azərneşr, 1992.
- Dəmirov M. Ə., Ələsgərov Ə. R. Aqven kilsə qanunnaməsinə görə cinayət və cəza. // «Qanun», № 1, 1997. s. 5-7.
- Dəmirov M. Ə. Car-Tala qanunnaməsinə görə cinayət və cəza // Hüquqi dövlət və qanun, № 2, 1999, s. 41-43.
- Dəstur əl-əməl. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f. 24, sənəd № 155.
- Dönmezer S. Cəzai Mesuliyetin Esası. İst., 1948.
- Dönmezer S. Nazari ve Tatbiki Ceza Hükuku. İst., 1985.
- Дьяконов И. М. История Мидии М.-Л., 1956.
- Ebu Daud Süleyman bin el-Esas. Süneni Ebu Daud, İst., neşr ili yoxdur.
- Ebu Henife. el-Əlim vəl-Müteallim (ters: Mustafa Öz), İst., 1992.
- Ebu Henife. el-Fikhül-Ekber (ters: Mustafa Öz), İst., 1992
- Ebu Zehra M. İslam Hukuku Metodolojisi (Cev. Abdülkadir Şener). Ankara, 1973.
- Ebu Zehra M. İslam Hukukunda Suç ve Ceza. İst., 1994.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. Hak Dini Kuran Dili (tefsir), C. V, İst., 1992.
- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. B, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Əhədov A. F. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
- Ələsgərov Ə. R. Mədinə şəhər dövlətinin təşəkkülü və konstitusiyasının əsas cəhətləri // «Qanun», №8, 1997.
- Ərdəbili Cəmaləddin Yusif. Əl-əнвар li-əməl ul-əbrar, Azərbaycan Respublikası Əlyazmalar İnstitutu, Şifr S-210.
- Фрай Р. Наследие Ирана. М., Главная редакция восточных литературы, 1972.
- Garçon M. Le Droit penal, origines - evolution - Etat actuel. Paris, 1922.
- Geldner K. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen. Stuttgart, 1886-1895.
- Günaltay Ş. İran Tarixi, Ankara, 1948.
- de Harlez C. Avesta. Livre sacre du Zoroastrisme. Paris, 1881.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- Hamdullah M. İslam Peyğambəri. C. I, İst., 1990.
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) – B.: Azərneşr, 1993.
- Honig R. Roma Hukuku (Terc. Talib Ş.). İst., 1938.
- Xələfov M. C. Гражданское право Азербайджанской ССР в период строительства социализма. Б., Азернешр, 1977.
- Хроника войн Джара в XVIII столетии. С предисловием В. Хулуфлу. Баку, Изд. АзГНИИ, 1931.
- İbnül-Esir. İslam Tarihi (el-Kamil Fit-Tarih tercimesi), C. VI, İst., 1986.
- İbn Teymiye. es-Siyasetüş-Şəriyye (Türkceye çev. Vecdi Ak-yüz). İst., 1985.
- İsmayılov İ. A. Cinayət qanunu // Cinayət hüququ (Umumi hissə). Dərslik, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1995.
- История государства и права Азербайджанской ССР (Великая октябрьская социалистическая революция и создание советской государственности в Азербайджане). Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1964.
- История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг.). Баку, Изд. «Элм», 1973.
- История советского уголовного права (1917-1947). М., 1948.
- İmam Ebu Yüsuf. Kitabül-Harac. Ankara, 1982.
- İmam Malik. El-Muvatta. Çevirenler Ahmet M. Büyükcınar, Yaşar Erol və bşk. İst., 1982.
- İzzəddin İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix. Bakı, «Şur» nəşriyyatı, 1996.
- Kalankatukiu M. Albaniya tarixi. (Z. M. Bünyadovun tərcüməsi ilə), B.: Elm, 1993.
- Karaman H. İslam Hukuk Tarihi, İst., 1989.
- Karaman H. Mukayeseli İslam Hukuku. 1-ci c., İst., 1986.
- Karaman H. Şiada Fıkah Usulü ve Şeri Deliller // Milletlerarası Tarihde ve Günümüzde Şiilik Sempozyomu, İst., 1993.
- Касумова С. Ю. Азербайджан в III-VII вв. (Этно-культурная и социально-экономическая история), Б., «Элм», 1993.
- Kettani B. C. Hadis Literatürü (er-Risaletül-Mustatrafe), İst. 1994.
- Kərimov Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. B., Azərneşr, 1987.
- Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1989.
- Кодан С. В. Лишение прав состояния в системе каратель-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: SİNAYƏT HÜQUQU

- ных мер самодержавия (конец XVIII – первая половина XIX века) // В сб.: Правовые проблемы истории государственных учреждений. Свердловск, 1983, с. 68-80.
- Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. ч. I, М.-Л., 1936.
- Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. М.-Л., 1925.
- Курбанов Г. С. Теоритические проблемы реформы уголовного законодательства Азербайджанской Республики. М., Изд. БЕК, 1997.
- Kütübü-i Sitte (Hadis Külliyatı, tercemesi ve şerhi). Mütərcim İbrahim Çanan. Ankara, nəşr ili yoxdur.
- Ганбаров С. Т. Политические и правовые идеи в Авесте. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, Баку, 1992.
- Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azərneşr, 1993.
- Qəzənfəroğlu F. Azərbaycan türkünün iman davası. Ankara, 1997.
- Mahammed Hashım K. Principles of İslamic Jurisprudense. Cambridge, 1991.
- Mahmud Esad. Tarih-i ilm-i hukuk. İst., 1938.
- Маковельский А. О. «Авеста». Изд. АН Аз. ССР, Б., 1960.
- Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV – VII вв. Баку: «Маариф», 1993.
- Мамедова Ф. Д. «История Албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Б., 1977.
- Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государство и права. М., Юр. литература, 1971.
- Masse A. İslam (tarixi oçerk), Bakı 1992 .
- Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.
- Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albanıyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr – er. VIII əsri). B.: Azərneşr, 1993.
- Məmmədova Ş. K. «Xülasət ət-təvarix» Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. – Bakı: Elm, 1991.
- Микулинский С. Р. Методологические вопросы историко-научного исследования // В кн.: Проблемы истории и методологии научного познания. М., Изд. «Наука», 1974.
- Мильман А. III Политической строй Азербайджана в XIX –

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, Азерб. Гос. Изд., 1966.
- Mumucu A. Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl. Ankara, 1963.
- Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI–XVIII əsrlər). B., 1977.
- en-Nebhan Muhammad Faruk. İslam Anayasa ve İdare Hukukunun genel Esasları, İstanbul, 1991.
- Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989.
- Okandan R. Umumi Hukuk Tarihi Dersleri. Fakülteler Matbaası, İst., 1951.
- Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М. Изд. Московского Университета. 1980.
- Орбели И. А. Мхитар Гош и его судебник. Изб. труды М., 1968.
- Raşazadə A. Ş. Qafqazda islam, B., Azərnəşr, 1991.
- Передняя Азия в документах. Книга II, Указы кубинских ханов. Тифлис, 1937;
- Периханян А. Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. М., 1983.
- Персидские документы Матенадарана. Указы. Вып. I (XV – XVI вв.) Ереван, 1956; Вып. II (1601-1650). Ереван, 1959.
- Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках, Изд. Ленинградского Университета, 1966.
- Piriyev V. Z. Hülakələr və Cəzailər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası 1986, № 1,2.
- Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. III, пер. А. К. Арендса, М.-Л., 1946.
- Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
- Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., Gənclik, 1990.
- Российское законодательство X–XX веков. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М.: Юрид. лит., 1988.

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

- Рзаев А. К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана. Б., Азернешр, 1983.
- Садагдар М. И. Основы мусульманского права. М., 1968.
- Sahih-i Buhari (Muhtasarı Tecrid-i Sahir tercemesi ve şerhi) Mücteba Uğur, M. Cemal Sofoğlu, Ankara, 1984.
- Sahih-i Müslim ve tercemesi. Mütercim M. Cemal Sofoğlu, İstanbul, 1988.
- Səfərov Y. H. Azərbaycanın qədim, erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı (1960-1995-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998.
- Səməndərov F. Y. Cinayət hüququ (cinayət və cəza məsələləri). B., 1994.
- Səməndərov F. Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 1996.
- Sünen-i İbni Mace (tercemesi və şerhi). Mütercim Haydar Hatiboğlu. İstanbul, Karaman Yayınları, 1982.
- Sünen-i Tirmizi (tercemesi). Mütercim Oman Zeki Mol-lamehmetoğlu. İst., nəşr ili yoxdur.
- Sünenün-Nesci. Müterimlər A. M. Būyükçinar, A. Tekin və bşk. İst., 1981.
- Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право (Вопросы теории и практики). М., 1986.
- Şaban Z. İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü-l-Fıkh). (Terc.: Dönmez İ.K.), Ankara, 1996.
- Şafii. Risale, İst., 1986.
- Шукорзаде Э. Б. Адагы Джаро-Тальского джамаата // Изв. АН Аз. ССР, серия истории, философии и право, 1976, № 3.
- Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. Т. 1. М., 1994.
- Taner M. Tahir. Ceza Hukuku. İst., 1949.
- Təbatəbai Bürucəri Hüseyn. Risaleyi tovizhəl-məsail. 4-cü nəşr, Tehran, (nəşr ili yoxdur).
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года // Сост. Н. С. Таганцев. СПб., 1880.
- Üçök C., Müncü A. Türk Hukuk Tarixi. Ankara, 1987.
- Вебер Г. Всеобщая история, Т. 5, М., Типолитография В. Рихтер, 1983.
- Винogradov Л. Г. История правоведения. Курс для историков и юристов. М., 1908.
- Волженкин В. В. Ответственность за взяточничество по российскому уголовному законодательству второй по-

AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ: CİNAYƏT HÜQUQU

ЛОВИНЫ XIX – начала XX в. // Известия вузов. Правоведение, 1991. № 2.

Yaşar A. İslam Cəza Hukukunda İdami Gerektiren Suçlar. İst., 1995.

Yusifov Y. B. Qədim Şərq tarixi, B., Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993.

Zeydan A. el-Medhal li-dirasetiş-şeriatil-islamiyye. Bağdad, 1969.

Zerdüş «Avesta» (bölümlər). Cevireni və hazırlayanı Esat Ayata, İst., 1998.

Zuhaylı V. İslam Fikhi Ansiklopedisi, İst., 1994.

Elmi nəşr

Dəmirli Mehman Əlişah oğlu
Ələsgərli Ələsgər Ramazan oğlu

**AZƏRBAYCAN HÜQUQ TARİXİ:
SİNAYƏT HÜQUQU**
(qədim zamanlardan 1920-ci ilədək)

monoqrafiya

Научное издание

Дəмирли Мехман Алишах оғлу
Алєскерли Алєскер Рамазан оғлу

**ИСТОРИЯ ПРАВА АЗЕРБАЙЖАНА:
УГОЛОВНОЕ ПРАВО**
(с древних времен до 1920 г.)

монография

Kağız formatı 84×108 1/32, həcmi 12,75 c.v.
qarnitura «Az Bookman», tirajı 500.

Hazır maketdən Qarabağ Əlilər Cəmiyyətinin
mətbəəsində çap olunmuşdur. Sif. № 55